

**ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ
МАСАЛАЛАРИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Тошкент давлат техника университети

Самарқанд давлат университети

Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш

Минтақавий маркази

ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ
МАСАЛАЛАРИ

(педагогик фаолият мисолида)

"Adabiyot uchqunlari"

Тошкент – 2017

35833

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI

ToshDO'TAU

AXBOROT-RESURS MARKAZI

УДК 811.512 (0,76)

ББК 81.5 Ж-37

Тизимли таҳлил: назария ва амалиёт масалалари (педагогик фаолият мисолида) / — Тошкент: «Adabiyot uchqunlari», 2017 – 208 б.

УДК 811.512 (0,76)

Тизимли таҳлил: назария ва амалиёт масалалари (педагогик фаолият мисолида) номли монографиянинг 1.1., 2.4., 4.2., 5.5. - мавзуларини ҳамда 1-вазиятли машқни фалс.ф.д., проф. Р.Самаров (ТДТУ, ижодий гуруҳ раҳбари), 5.1, 5.2., 5.3. - мавзуларини юридик фанлари номзоди, доцент В.Тошпилдиев (ЎзМУ), 2.5. - мавзу ҳамда 2-вазиятли машқни педагогика фанлари номзоди, доцент Ф.Эсанбобоев (ЎзМУ), 2.2., 2.3. - мавзуларини техника фанлари номзоди, доцент А.Абдуллаев (СамДУ), 4.5. - мавзунини социология фанлари номзоди С.Ахроров (СамДУ), 4.1., 4.3. - мавзуларини катта илмий ходим-изланувчи Д.Раҳмонов (ЎзМУ), 5.4. - мавзунини ўқитувчи Р.Рашидов (ТДПИ), 1.3., 4.4. - мавзуларини катта ўқитувчи А.Инатов (СамДУ), 2.1., 2.5. - мавзуларини ўқитувчи И.Мамбетова (ҚҚДУ), 1.4., 3.1. - мавзуларини катта ўқитувчи Д.Абдумажидова (ГМИ), 3.2., 3.3. - мавзуларини ўқитувчи Д.Муротова (ЎзМУ), 3.4., 3.5. - мавзуларини ўқитувчи Ё.Саггаров (ТДТУ), 1.2., 4.4. - мавзуларини тадқиқотчи С.Садриддинов (ГИУ) тайёрлаган. - Тошкент: "Adabiyot uchqunlari", 2017. - 220 б.

Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усулидан восита сифатида фойдаланиш ахборий, услубий, техник, таъхилий, ҳуқуқий, методологик, касбий каби ресурслардан мақсадли фойдаланиш имкониятини бериб, фаолиятнинг самарадорлигини таъминлаш учун хизмат қилади. Монографияда, мазкур масалалар реал педагогик амалиётни эмпирик ўрганиш натижасида тадқиқ этилган, тизимли таҳлил натижасида олинган ахборотни манаб шаклига келтириш тартиби ҳамда турли даражали қарорлар қабул қилиш намунаси келтирилган.

Мухаррир:

Сиёсий фанлар доктори Ф. Равшанов

Тақризчилар:

Психология фанлари доктори, профессор Э. Ғозиев
Педагогика фанлари доктори, профессор Н. Раҳмонкулова
Сиёсий фанлар доктори, профессор Ш. Пахрутдинов

Монография Илмий-методик Кенгашнинг 2-сонли 2017 йил 31 мартдаги қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-992-03-0

© "Adabiyot uchqunlari", 2017.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I - БОБ. ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ	
1.1. Тизимли таҳлил услубининг мақсад ва вазифалари.....	10
1.2. Тизимли таҳлил усулидан фойдаланишда қўлланиладиган асосий таъминотлар.....	14
1.3. Тизимли таҳлилда қўлланиладиган услублар.....	24
1.4. Таҳлилни амалга оширишда тизимли қонуниятларнинг роли.....	28
II - БОБ. ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛДАН ФОЙДАЛАНИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	
2.1. Педагогик фаолиятда таҳлил ва унинг турларидан фойдаланиш техникаси.....	40
2.2. Вазиятли муаммо таҳлилини амалга ошириш технологияси.....	51
2.3. Ахборот тизимлари тушунчасининг мазмун-моҳияти.....	57
2.4. Педагогик фаолият тизимида ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари.....	66
2.5. Педагогик фаолият тизимида ахборотдан фойдаланишнинг ижтимоий-техник жабҳалари.....	69
III - БОБ. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИДА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК АҲАМИЯТИ	
3.1. Педагогик фаолият тизимида ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми.....	73
3.2. Педагогик тизим доирасида таълим-тарбия хавфсизлигини таъминлаш.....	78
3.3. Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга оширишда ахборот манбалари.....	82
3.4. Таълимий ахборотни жамлаш ва педагогик фаолиятда ундан фойдаланиш усуллари.....	93
3.5. Педагогик фаолиятда ахборотни саралаш ва баҳолаш услуби.....	107
IV- БОБ. ПЕДАГОГИК ТИЗИМ ДОИРАСИДА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ УСУЛИНИ ҚўЛЛАШ МЕТОДОЛОГИЯСИ	
4.1. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилдан фойдаланишнинг мақсад ва вазифалари.....	109
4.2. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш технологияси.....	116
4.3. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш учун жамланган ахборотни шарҳлаш техникаси.....	127

4.4.	Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усулидан фойдаланишнинг маданий аҳамияти.....	138
4.5.	Педагогик фаолиятда қарор қабул қилиш технологияси.....	142
V- БОБ. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ МОДЕРНИЗАЦИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МИЛЛИЙ МАНФААТЛАРНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА		
5.1.	Таълим тизимининг структуравий таснифи.....	149
5.2.	Таълим сифатини таъминлашнинг назарий-функционал таҳлили.....	159
5.3.	Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришнинг норматив-ҳуқуқий асослари.....	169
5.4.	Педагогик фаолият тизимида ахборот маданиятининг функционал роли.....	178
5.5.	Тизимли таҳлилни амалга оширувчи мутахассиснинг психологик сифатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	186
	Хулоса.....	191
	Вазиятли машқлар.....	195
	Адабиётлар рўйхати.....	198

КИРИШ

Инсоният тараққиётнинг галдаги босқичига ўтди. Яъни, ахборот жамиятнинг янги фазасига¹ қадам қўйди. Бу ўз навбатида атрофда бўлиб бераётган барча ўзгаришларга инсон омилининг таъсирининг ортиб бораётганлигини кўрсатади. Натижада жамиятда технологик, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий каби хилма-хил тизимларни бошқариш бўйича алоҳида моделларни яратиш зарурияти юзага келмоқда. Бундан кўзланган мақсад эса, инсон манфаатларини ҳимоясини таъминлаб, тараққиётнинг силлиқ кечишини таъминлаш учун мавжуд ресурсларни манзилли йўналтириш жараёнини бошқаришдан иборат. Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимда баён этган маърузасида: “Бугун ҳаётимизнинг ўзи Конституциямизда ифодасини топган энг асосий мақсад – инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлаш масаласини долзарб вазифа қилиб қўймоқда.

Инсон манфаатларини таъминлаш учун эса аввало одамлар билан, халқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду таъвишлари, орзу-ниятлари, ҳаётий муаммо ва эҳтиёжларини яхши билиш керак²” - дея масаланинг институционал тарзда мазмундорлигини кўрсатиб ўтди.

Боз устига 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг устувор йўналиши бўйича қабул қилинган “Ҳаракатлар стратегияси”³ да белгиланганидай:

- давлат ва жамият қурилишини такомиллаштириш;
- қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш;
- иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш;
- ижтимоий соҳани ривожлантириш;
- хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва

¹ Phasis – бирон-бир ҳолатнинг алоҳида ривожланиш даражаси қамраб олган давр.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzası - www.press-service.uz

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги 2017 йил 16 февраль, ПФ-4958-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.

4.4.	Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усулидан фойдаланишнинг маданий аҳамияти.....	138
4.5.	Педагогик фаолиятда қарор қабул қилиш технологияси.....	142
V- БОБ. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ МОДЕРНИЗАЦИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МИЛЛИЙ МАНФААТЛАРНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА		
5.1.	Таълим тизимининг структуравий таснифи.....	149
5.2.	Таълим сифатини таъминлашнинг назарий-функционал таҳлили....	159
5.3.	Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришнинг норматив-ҳуқуқий асослари.....	169
5.4.	Педагогик фаолият тизимида ахборот маданиятининг функционал роли.....	178
5.5.	Тизимли таҳлилни амалга оширувчи мутахассиснинг психологик сифатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	186
	Хулоса.....	191
	Вазиятли машқлар.....	195
	Адабиётлар рўйхати.....	198

КИРИШ

Инсоният тараққиётнинг галдаги босқичига ўтди. Яъни, ахборот жамиятнинг янги фазасига¹ қадам қўйди. Бу ўз навбатида атрофда рўй бераётган барча ўзгаришларга инсон омилининг таъсирининг ортиб бораётганлигини кўрсатади. Натижада жамиятда технологик, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий каби хилма-хил тизимларни бошқариш бўйича алоҳида моделларни яратиш зарурияти юзага келмоқда. Бундан кўзланган мақсад эса, инсон манфаатларини ҳимоясини таъминлаб, тараққиётнинг силлиқ кечишини таъминлаш учун мавжуд ресурсларни манзилли йўналтириш жараёнини бошқаришдан иборат. Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимда баён этган маърузасида: “Бугун ҳаётимизнинг ўзи Конституциямизда ифодасини топган энг асосий мақсад – **инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлаш** масаласини долзарб вазифа қилиб қўймоқда.

Инсон манфаатларини таъминлаш учун эса аввало одамлар билан, халқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду ташвишлари, орзу-ниятлари, ҳаётий муаммо ва эҳтиёжларини яхши билиш керак² - дея масаланинг институтционал тарзда мазмундорлигини кўрсатиб ўтди.

Боз устига 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг устувор йўналиши бўйича қабул қилинган “Ҳаракатлар стратегияси”³ да белгиланганидай:

- давлат ва жамият қурилишини такомиллаштириш;
- қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш;
- иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш;
- ижтимоий соҳани ривожлантириш;
- хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва

¹ Phasis – бирон-бир ҳолатнинг алоҳида ривожланиш даражаси камраб олган давр.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi - www.press-service.uz

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги 2017 йил 16 февраль, ПФ-4958-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.

амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш каби йўналишлар доирасида белгиланган вазифаларни мақсадли бажаришини таъминлаш учун таҳлилни амалга ошириш зарурдир. Бу ўз навбатида таҳлил ва уни амалга ошириш учун мутахассисга, аниқроғи унинг фаолияти маҳсулига (қарор қабул қилиш учун маълумотнома, шарҳ, тавсиф ва шу кабиларга) талаб, яъни ижтимоий эҳтиёж ортиб бораётганлигини кўрсатади. Гоҳида қарор чиқариш учун турли электрон дастурлардан восита сифатида фойдаланиш масаласига ҳаддан ортиқ эътибор берилаётганлигини инобатга олсак (бу турдаги қарор техник қарор ҳисобланади¹), мақбул қарор чиқариш учун қарор чиқарувчи шахс тизимли таҳлилнинг натижасига асосланиб қарор чиқаради. Яъни, қарор чиқаришда шахс омили белгиловчи ҳисобланади.

Мутахассис таҳлилни амалга ошириб, даставвал ўрганилаётган муаммо юзасидан воқеликни жорий ҳолатини аниқлаб, сўнг турли тадқиқий воситалардан фойдаланиб, идел ҳолатга келтириш учун қарор намуналарини тайёрлайди. Мазкур жараёнда мутахассис аниқ бир илмий услубга таяниб, танлаб олинган масала ёки юзага келган вазият характеридан келиб чиққан ҳолда таҳлилни амалга ошириш технологиясидан фойдаланади. Бунда таҳлил технологиясига доир бўлган билим ҳамда тўпланган ахборот бир қатор вазифаларни бажариб, аниқ бир қарорга келиш учун хизмат қилади. Ҳар қандай шаклдаги таҳлилни амалга оширишдан мақсад, вужудга келган ҳолатни² ўрганиб, мавжуд ресурслардан ўринли фойдаланиш мақсадида мақбул қарор қабул қилиш учун ички ва ташқи омилларнинг алоқадорлигини, жараёни бошқаришга таъсир кўрсатадиган субъекти ва объектив таъсирлар ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиб, реал тасаввурни шакллантиришдан иборат.

Қарор деганда, белгиланган мақсад асосида турли даражаларда бажарилиши мўлжалланган вазифаларни ижросини амалга ошириш учун мавжуд ресурсларни инобатга олган ҳолда мақбул восита ёки йўлни танлашни тушуниш лозим. Таълим тизимида қарор, кадрлар ва таълим сифатини таъминлаш, маънавий яратувчанлик жараёни ва таълим ресурслари, воситалари масалалари юзасидан қабул қилиниши мумкин. Шу сабабли, педагогик фаолиятда қарор – бу миллий таълим-тарбия манфаатини инобатга олган ҳолда юзага

¹ Қаранг: Мушник Э., Мюллер П. Методы принятия технических решений. – М.: Мир, 1990.

² Юзага келган вазиятни бартараф этиш ёки жараёнинг галдаги ривожланиш босқичини таъминлаш учун.

келган таълим муассасаси ёки унинг ишлаб чиқарувчи маҳсулотига (масалан, битирувчининг касбий компетенциясига, профессор-ўқитувчилар томонидан тайёрланган илмий мақола ва асарларга) оид вужудга келган муаммони ечиш ёхуд янада ривожланишни таъминлашга мўлжалланган, мақсадга эришиш учун амалга ошириладиган вазифалар тизимини белгилаб олиш бўйича муайян бир фикрни қабул қилишдир.

Қарор, қарови бўйича бўйича алоҳида муассаса (таълим муассасаси) ёки концерн доирасида қабул қилиниши мумкин. Муҳими, жамият ҳаётини таъминлаш учун қабул қилинган қарорларга мос тушиши лозим. Жамият доирасида қабул қилинган қарор миллий манфаатларни ҳимоялашга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Шу сабабли мақбул қарорни қабул қилиш ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Унинг воситасида аҳолини ижтимоий-сиёсий қониққанлигини кўрсатувчи асосий компонентларни ифодаланиши таъминланади. Булар: **шижоат** (“Хукумат, менга ўхшаган инсонларнинг фикрини, муаммоларини инобатга олади” кўринишида), **мамнунлик** (“Хукумат, нафақат тadbиркорларни, балки мен кабиларнинг ҳам талабларини таъминлайди, манфаатларини ҳимоя қилади” кўринишида), **ишонч** (“Барча раҳбарлар, халқ ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш учун сайланган ёки тайинланган” кўринишида), **иштирок** (“Хукумат томонидан чиқарилаётган қарорларида менинг ҳам талаб ва эҳтиёжларим ўз ифодасини топган” кўринишида), **умид** (“Мамлакатнинг истиқболи, мен ва менинг фарзандларимнинг порлоқ келажаги” кўринишида) тарзида ифодаланиши мумкин¹.

Инсон турли воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг бир-бирига алоқадорлигини, ўзаро муносабатининг моҳиятини таҳлил² этиш, мушоҳада ва мулоҳаза қилиб кўриш мақсадида турли каналлар воситасида ахборот қабул қилади (жамлайди). Ахборот мажмуасидан тегишли масалага алоқадор бўлган далил ва ракамларни ажратиб олади. Уларни тизимлаштириб, мавзуга (муаммога) тааллуқли бўлганларига ечим топиш мақсадида ишлов беради. Шу тарика ахборот воситасида назарий билимлар амалиёт билан уйғунлашади.

¹ Мазкур мавзу сиёсий фалсафа (сиёсат фалсафаси эмас!), сиёсий психология ва сиёсий социология фанлари доирасида ўрганилиши лозим.

² Таҳлил араб тилидан (تحليل) олинган бўлиб, ҳал этиш, ечиш деган маъноларни англатади.

Жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётини тартибга солишда, ривожлантиришда ахборотнинг тутган ўрни қанчалик муҳимлигини инобатга олсак, бунда жамият аъзоларининг психологик ва мантиқий саводхонлик даражаси ўзининг долзарблиги билан янада ёркинроқ кўзга ташланади. Ахборот ўзида муайян вақт ижтимоий ҳаёт жараёнини акс эттирибгина қолмасдан, инсон фаолиятини таъминлаш учун хизмат қилади, жумладан таълимий фаолиятни ҳам. Таълим эса ўз навбатида инсон камолотини, ижтимоий-маданий жараёнларнинг самарадорлигини, бир сўз билан айтганда жамият равнақини таъминлаш асоси ҳисобланиб, ривожланиши ва ислохотларни амалга ошириш йўлида турли даражаларда (соҳавийлиги, тарихийлиги каби жиҳатлари бўйича) институционаллашади. Таълим, жамиятдаги ҳар бир соҳанинг ўзига хос тизим тарзида амал қилиши ва ривожланиш динамикасини таъминлаш учун хизмат қилиб, янги воситаларни яратиш ва амалиётга татбиқ этиш, техник такомиллаштириш, уларни олдиндан ташхислаш ҳамда маълумот бериш, соҳага тегишли хавф¹ ва хатарларни² ўз вақтида аниқлаш, зарарсизлантириш юзасидан усул ва имкониятларни қўллаш йўллариини белгилаб беради. Мазкур масъулият ўз навбатида ижтимоий буюртма сифатида таълим олдига бир қатор янги вазифаларни қўйишни тақозо этади. Гарчи таълимнинг ўтмишдаги (ўтган юз йиллик тарихий вақт мобайнида) вазифаси – унинг оммабоплигини, таъминлашдан иборат бўлган бўлса, бугунги кунда бу вазифа таълимни барча учун бирдай юқори сифатини таъминлашга эришишдан иборатдир.

Ахборот, билимларни яратувчи манба сифатида жамият учун стратегик ресурсга айланган бир пайтда, таълимий ахборотнинг сифатига алоҳида эътибор қаратиш билан бирга, ахборот қабул қилувчиларнинг индивидуал-психологик хусусиятларини ҳам эътиборга олиш лозим. Бу яна бир бора таълим-тарбия тизимида ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш амалий аҳамият касб этишини кўрсатмоқдаки, уни жамиятнинг маданий соҳасида миллий манфаатларни ҳимоялашнинг бир кўриниши деб кўрсатсак мақсадга мувофиқдир. Таълим-тарбия соҳасида миллий манфаатларни ҳимоялаш мазкур масалаларга тизимли ёндашиб, сўхдил натижалари асосида қарор чиқаришни тақозо этади. Бунда

¹ Хавф (خوف), қўрқув, ваҳима деган маъноларни англатади.

² Хатар (خطر), хавfli ҳолат, қўрқувli ҳолат каби маъноларни англатади.

таҳлилни амалга оширган мутахассис берган баҳоси учун масъул ҳисобланади. Шу боис, таҳлилни амалга оширишда мутахассис аниқ илмий тажрибага суяниб, ўлчов бирлигига эга бўлган усуллардан восита сифатида фойдаланган ҳолда барча омилларнинг таъсир даражасини инобатга олиб материал тайёрлаши лозим. Шундагина, таҳлилий фаолиятнинг вазифаларининг амалийлиги таъминланади.

Монографияда таҳлил, тизимли таҳлилнинг функциялари, таҳлилни амалга оширишда вазият ва таҳлилни амалга оширувчи мутахассиснинг шахси, педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усулидан восита сифатида фойдаланишнинг мақсад ва вазифалари, қарор қабул қилиш жараёни ҳақида фикр юритилган. Ундан педагогик фаолият юритаётганлар, шунингдек, таълим фалсафаси, таълим социологияси, таълим психологияси ва очиқ тизимларда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш, геоллингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика йўналишлари бўйича илмий тадқиқот олиб бораётганлар фойдаланишлари мумкин.

Р. Самаров

I - БОБ. ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

1.1. Тизимли таҳлил услубининг мақсад ва вазифалари

Таҳлил мураккаб ақлий фаолият тури бўлиб, унинг ҳар хил шакллари мавжуд. Жумладан, тизимли таҳлил мавжуд бошқа таҳлил турларига нисбатан мукаммал ҳисобланиб, педагогик фаолиятда уни қўллаш таълим сифатини кўтаришга, педагогик жараёни режалаштириш, ташкил этиш ва бошқаришда самарали натижаларга эришиш учун восита сифатида иштирок этади. Тизимли таҳлил – мураккаб ҳисобланган ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, илмий каби муайян характерга эга бўлган масала(мавзу)ларни ўрганиб, унинг жорий ва идеал ҳолати орасидаги тафовутни белгилаб, субъектив ва объектив омилларнинг таъсир даражаси ва алоқадорлиги ҳақида аниқ тасаввурни шакллантириб, пухта қарор қабул қилиш учун қўлланиладиган илмий услубдир.

Жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий соҳаларини тараққий этишини таъминлашда таҳлилий фаолиятнинг тутган ўрнини Президент Ш.М.Мирзиёевнинг “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак¹” деган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида соҳавий вазифаларни белгилаб, камчилик, ютуқ ва галдаги ҳаракатни қандай тартибда амалга ошириш лозимлигини кўрсатиб берганлигида ҳам кузатиш мумкин.

Уни ижтимоий-маданий аҳамиятлигини эса аҳоли учун муносиб ҳаёт даражаси ва сифатини таъминлашда кўриш мумкин. Негаки, айнан таҳлил асосида бирон бир шаклдаги манба (масалан, диссертация, монография, илмий мақола, шарҳ, ҳисобот, маълумотнома, тақриз ва бошқа шу шаклдаги манбалар) тайёрланади, унинг воситасида соҳа вакиллари стратегик, тезкор ва жорий мазмунга эга бўлган масалаларнинг мазмун-моҳияти ҳақида тасаввурга эга бўлиб, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий соҳалар тараққиётини таъминлашга доир аниқ хулосага келиб, қарор қабул қилишади. Масалан, Ш.М.Мирзиёев миллий тараққиётни таъминлашда мавжуд муаммоларни кўрсатиб, жумладан солиқ-

¹ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 104 б.

бюджети, молиялаштириш ҳақида фикр юритиб “Нима сабабдан, Молия вазирлигининг низоми 1992 йилда тасдиқланган бўлса-да, 25 йилдан буён асосий вазифа ва функциялари тубдан қайта кўриб чиқилмаган?”¹ - дея тизимдаги муаммони бартараф этиш йўллари кўрсатиб ўтган. Кўришиб турбдики, таҳлил турлари қаторида тизимли таҳлил тизимли идрок этиш талаб этиб, тизимни функциялари, тизимлараро алоқадорлик, қайта алоқадорлик, вужудга келган муаммони ечиш учун аниқ хулоса келиб, қарор қабул қилиш лозимлигини кўрсатади.

Таҳлилнинг ривожланиш тарихи ҳар бир минтақада ўзига хос тарзда кечган бўлиб, Ғарб мамлакатларида бу хусусда бир қатор ютуқлар қўлга киритилган. Э. Жонсоннинг ёзишича, “XX асрнинг 90-йилларида биргина Вашингтонда юзга яқин таҳлилий марказлар мавжуд бўлган”.² 2000 йилдан сўнг, умуман, дунёда таҳлилий фаолиятга эҳтиёжнинг ўсиши кузатилди (Негаки муайян масала бўйича инсонга маълумот тақдим этувчи ахборот воситаларининг ривожланиши бунга тақозо этар эди-Р.С.). Бунга мисол тариқасида таҳлил марказларининг умумий сони 4,5 мингга етганлигини³ кўрсатиб ўтиш мумкин. 2009 йилнинг охирига келиб эса уларнинг сони 5,5 мингтани ташкил этади.⁴ Бу кўрсаткич таҳлилнинг соҳавий ривожланиши нуқтаи назаридан қараганда зарурият эканлигини кўрсатади.

Таҳлилнинг фаолият сифатида бунёдкор, ўткир мушоҳадали ва ижодкор инсон томонидан амалга оширилиши шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган манфаатлар таъминлашда самарали ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, тизим ҳақида умумлаштирилган илмий назария XX асрнинг 40-50 йилларида вужудга келган. Унинг асосчиси Австралиялик биолог ва файласуф Карл Людвиг фон Берталанфи ҳисобланади⁵. Таҳлилни амалга оширишда объектни тизим тарзида идрок этиб, таҳлилни амалга ошириш бир қатор қулайликларга эга. Назарий жиҳатдан тизимли

¹ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалиқ қондаси бўлиши керак. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 30-бет.

² Erik C. Johnson How Think Tanks Improve Public Policy. [http:// www.cipe.org/e21/priE21.html](http://www.cipe.org/e21/priE21.html)

³ Карант: J. McGann. Think Tanks and Transnationalization of Foreign Policy // US Foreign Policy Agenda. 2002. Vol. 7. No 3., The Leading Public Policy Research Organizations in the World. Philadelphia. 28.07.2010. - P. 15.

⁴ <http://gtmarket.ru/news/state/2009/01/12/1888>

⁵ Берталанфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор / Л. фон Берталанфи // Исследования по общей теории систем. - М.: Прогресс, 1969. - С. 23 - 82.

таҳлил учун ҳар қандай объект танланиши мумкин. Аммо, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий институтларни¹ ўрганиш учун қўлланилса, бунда улар яхлит тарзда идрок этилиб, масала метрик усуллар асосида ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Таҳлил этиш жараёнида уларни мақсади, амал қилиш қонуниятларини инobatга олиш талаб этилади. Чунки эътибор қаратилаётган масаланинг кўпқиррали таъсирини ҳисобга олиш ва уни бир қарор таркибида умумлаштириш шуни тақозо этади.

Тизимли таҳлил асосида қарор қабул қилиш учун ўрганилаётган масала(мавзу)га муайян даражада тегишли бўлган турли шаклдаги материал тайёрланади. Педагогик фаолият доирасида бу маъруза, тезис, ҳисобот, тавсиянома, талабалар гуруҳининг психологик муҳитини шарҳловчи маълумотнома, таълим шарт-шароитлари ва воситаларини тавсифловчи баённома тарзида бўлиши мумкин. Чунки педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилдан фойдаланиш бир қанча мураккабликларга эгадир. Улар ҳақида аниқ тушунчага эга бўлиш, таҳлилий фаолият натижаларининг мазмундорлигини таъминлаш учун хизмат қилади². Уларнинг муҳимларини келтириб ўтамыз:

Тизимли таҳлилнинг бошқарувчанлик функцияси – аввало ундан фойдаланувчи муассаса, гуруҳ ёки шахснинг кўрилаётган масалага доир қарашларини тартибга солади. У эътибор қаратаётган масаланинг самарадор жиҳатларини топиш ёки кузатишга замин ҳозирлайди. Масалани татбиқ этиш объектининг кейинги фаоллиги даражасини аниқлаштиради ва охир-оқибатда бошқарув жараёнини турли босқичларида қарор қабул қилишга тайёргарлик кўриш, қарор қабул қилиш, қарорни жорий этиш ва қарор ижросининг назоратини амалга ошириш учун ахборот билан таъминлайди. Ахборот эса барчамизга маълумки инсон фаолиятининг асосий манбаларидан биридир.

Тизимли таҳлилнинг диагностик функцияси – жараённинг кечиши ёки фаолият давомида юзага келган ҳолат (вазият), яъни жорий ҳолат ҳақида объектив тасаввур(манзара)ни шакллантиради (тасвирлайди). Бундан ташқари диагностик функция мавжуд ҳолат

¹ Институт “institutum” сўздан келиб чиққан бўлиб, “ўрнатиш” ёки “ташқилот” деган маънони англатади.

² Самаров Р., Садриддинов С. Педагогик фаолият тизими такомиллашувини таъминлашда тизимли таҳлил: функционал ёндашув Ж. Замонавий таълим 2016, 2-сон. 23-30 бетлар.

бўйича қабул қилинадиган ҳар қандай қарорда фаолиятнинг нисбатан юқори самараси ва амалга ошириладиган хатти-ҳаракатнинг давомий динамикасининг ҳам асослайди.

Тизимли таҳлилнинг огоҳлантирувчи функцияси - жараённинг кечиши давомида вужудга келиши мумкин бўлган эҳтимолий муаммо, турли шакл ва кўринишдаги хавф (X – ҳолатлар) ва низолар ҳақида огоҳлантириб, уларни баратараф этиш (олдиндан конструктив тус бериш) учун хизмат қилади. Бунда масаланинг фақат бир томонлама эмас, кўптомонлама таъсирлантирувчи характери кенгроқ очилади.

Тизимли таҳлилнинг билиш-ментал функцияси - фаолият давомида юзага келадиган натижанинг моҳиятини англаш учун, амалга ошириладиган мақсадли ҳаракатларда қўлланиладиган усуллари, ёндашувлари, анъана ва одатлари ўзига хос тарзда ифодаланганлигини - менталлигини белгилаш (ўрганиш) учун хизмат қилади.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлил нафақат педагогик жараёни динамик режалаштириш ва бошқариш учун, балки таълим олувчини шахс сифатида маънавий, ижтимоий ва касбий ҳаётга тайёрлашда ижтимоий манфаатдорлик эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ёндашишни таъминлайди. Педагогик фаолиятда у илмий, илмий-педагогик, илмий-касбий ва илмий амалий мазмун касб этиб, маърифий жараён самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади. Бу ўз навбатида таълим-тарбия соҳасида баркамол шахсни шакллантириш учун зарурий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, фан-техника ютуқларидан фойдаланиб, илғор ва ижобий янгиликларни ўзлаштиришга, маданий юксалиш давомийлигини таъминлашга мослашган мутахассисларни тайёрлашга ёрдам беради. Таълим-тарбия тизимининг миллий эҳтиёж ва манфаатлардан келиб чиққан ҳолда такомиллашувига замин ҳозирлайди.

Педагогик фаолият доирасида амалга ошириш учун тизимли таҳлилнинг хусусий жиҳатлари амалий мазмун касб этади. Бу хусусда аввало, педагогик фаолият ҳақида фикр юритамиз. Педагогик тизим - бу ягона маърифий мақсад сари, аниқроғи инсоннинг камолотини таъминлаш учун ўзаро алоқадор бўлган, бир-бирини тўлдирувчи, такомиллаштирувчи, сон ёки сифат кўрсаткичи бўйича бир хоссаси ўзгарса, албатта иккинчи хоссаси ҳам ўзгарадиган, турли тузилмавий

таркиблардан (яъни: педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик ҳамкорлик, педагогик амалиёт) иборат бўлган яхлит мажмуадир. Айни вақтда педагогик тизим деганда педагогика соҳасининг вертикал ва горизантал тузилмалари, ўрганиш ва ўргатиш тармоқларининг йиғиндиси тушунилади.

Фанда таҳлилининг бир қатор турлари мавжуд бўлиб, жумладан улар қуйидагилар: функционал, институционал, трендлар, фрагментар, ивент, мифологик, графикали, прогнозтик, аксиологик, прагматик, праксеологик, дастурий, муаммоли, концептуал, вазиятли, сюжетли таҳлил, жузъий ўзгаришлар кўрсаткичининг таҳлили, сабаб-окибат боғлиқлиги таҳлили, корреляцион, кластерли, семантик, дискурс, даражали, қиёсий (жумладан жуфтли), ресурслар, мантикий-лингвистик таҳлил ва бошқалар. Шунингдек, ҳар бир фан соҳасида, ана шу фан ёки уни тадқиқ этаётган мутахассис мақсадлари ва манфаатларидан келиб чиқиб яна бир қанча таҳлил шакллари юзага келган.

Демак, таҳлил, шу жумладан тизимли таҳлил ўз соҳасининг билимдони, янгиликларга интилувчи-бунёдкор, чуқур мушоҳада юрита оладиган-ижодкор инсон-мутахассис томонидан амалга оширилиши натижасида педагогик меҳнат, шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган манфаатларнинг ҳимояси таъминланади. Педагогик тизим доирасида бу масала алоҳида мазмун касб этиб, истиқболга қаратилганлиги, халқ, ватан тақдири билан бевосита боғлиқ бўлганлиги жиҳатидан стратегик масалалар сирасига таллуқлилиги билан ҳам аҳамиятлидир.

1.2. Тизимли таҳлил усулидан фойдаланишда Қўлланиладиган асосий тамойиллар

Тизимли таҳлилнинг асосий тамойиллари кўриб чиқишдан олдин, бу тушунчанинг маъносига изох бериб ўтишни лозим топдик. Тамойил тушунчаси, икки хил маънони англатади. Биринчиси, бу билимлар, характер, қарор, фаолият ва ҳаракатнинг турли аҳамиятга молик бўлган хусусиятларнинг асоси, пойдеворидир. Иккинчиси, шу нарсаларнинг ўзгармас йўналиши, доимий англашилиб турадиган белгисидир. Тамойил тушунчаси асосан инсон ва у яратган катта ёки кичик кўринишдаги фаолият турларининг мақсадларига нисбатан татбиқ этилади. Бундай фаолиятдаги мақсадлар одатда бирор-бир

воқеъликнинг фақат ўзгармас одатларини ифодалаб, қўшимча барча ҳаракатлар ана шу асослардан илдирилади. Шу жиҳатдан тамойиллар бир вақтнинг ўзида маълум фаолиятнинг бир қанча шаклда намоён бўлиши мумкин.

Тизимли таҳлилда субъект ва объектнинг органик яхлитлик тамойили. Тизимли тадқиқотда субъективлик ва объективликнинг органик яхлитлиги тизимли таҳлилнинг муҳим методологик тамойиллари бутун бир гуруҳини шакллантиради. Ушбу гуруҳни субъектив омиллар ролининг мавжудлиги бўйича фарқланувчи бир нечта бир-бирига яқин бўлган тизимлар ташкил этади.

Субъект ва объектнинг “органик яхлитлик” тамойили таълим тарбияга оид бўлган илмий тадқиқотлар ва улар қамров доираси объектлари ва субъектларининг ўзаро алоқаларига тегишли. Таълим, уни ташкил этиш билим ва уни бошқариш субъекти ва объектининг ўзаро алоқалари концепцияси тадқиқот объекти ва билимни шакллантириш қуроли сифатида муаммони ҳал қилишга йўналтирилган бўлиб, бунда: “тизим → объект” ва “субъект → тадқиқотчи”га хос бўлган фарқ ва ўхшашликларни ҳисобга олишни тақозо этади.

Биринчи турдаги тизимни ўрганиш билан кўпроқ табиий ва аниқ фанлар шуғулланади. Иккинчи турдаги тизимлар билиш, таълимни бошқариш ҳамда инсон фаолиятининг бошқа турларидан иборат бўлганлиги сабабли авваламбор фалсафа, гнесеология, педагогика, психология ва социология, математика ва мантикнинг ўрганиш объекти қаторига киради.

Аслида, тизимли таҳлилга объект ва субъектнинг қатъий чегараланишини талаб қиладиган “S (субъект) – O (объект)” муносабатлари фанга анъанавий бўлган аниқ модификация характерига эгадир. Тизимли таҳлил (таҳлил тури сифатида) нафақат аниқ бир объектни ўрганиш билан чегараланади, балки у билан алоқадор бўлган муаммони ҳам (муайян доира таркибда бир бутун ҳолда) ўрганади. Яъни, охирги вазифа – ушбу объект билан самарали алоқадорликни таъминлашдан иборатдир. Шу маънода, тизимли таҳлил ўзининг мақсадига кўра, бир вақтнинг ўзида анъанавий илмий тадқиқотдан ҳам кенг ва ҳам тор туюлади. Кенглиги шу маънодаки, энди ким ёки нима ушбу объект билан ўзаро таъсири алоқада бўлади, ўзаро алоқадорлик мавжудлигига таяниш лозим бўлади. Торлиги эса, аниқланаётган ёки режалаштирилаётган ўзаро алоқадорликнинг

фақат муҳим бўлган объект ҳаракатлари кетма-кетлигини ўрганиш билан чегараланади.

Яхлит тизимли таҳлил инсоннинг мақсадга йўналтирилган фаолияти билан боғлиқ тарзда ўзаро алоқадор катта тизимлар билан шуғулланади. Ушбу категорияга турли даражадаги техник, ижтимоий-иқтисодий ҳамда ташкилий тизимлар ҳам киради. Уларнинг ҳар бирида объект билан бирга лойҳачиларнинг мақсадли ишланмалари, мотивлар манфаатлари, диди ва билимини предметлаштириш ҳолатлари кузатилади.

Мазкур тизимлар характериани таҳлил қилишда бир-бирини тўлдирувчи турли таркибий қисмларни ажрата билмоқ талаб этилади. Биринчи таркибий қисм тизим билан ҳамкорлик қилиш ва уни бошқаришнинг реал чегарасини белгилайди. Иккинчиси таркибий қисм олдингиси ўзининг аҳамиятини йўқотса ёки янги билим ва технологияларга асосланган бошқариш стратегияси пайдо бўлган тақдирда ўзгариши мумкин.

Тизимли тадқиқотда объект ва субъектнинг органик яхлитлиги ҳақида сўз юритганда, субъект фақат ушбу таҳлил чегарасида айни бир тизимнинг турлича намоён бўлишини ифодаловчи, алоҳида объектлар доираси назарда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Шу ўринда объект билан ўзаро ҳамкорлик ва юзага келган муаммо мутлақо объектив бўлгани каби, тизим характериани олдиндан белгилаб берувчи инсонларнинг хулқи ҳақида муносабат билдириш ҳам жоиз. Шундай қилиб ҳар бир аниқ воқеълик ёки масала учун муайян тизим тузилишида мужассамлашган мақсад ва билимлар тўла объектив ҳисобланади.

Тизимнинг тузилмавийлик тамойили. Тизимли таҳлилнинг иккинчи муҳим методологик тамойиллар гуруҳи “тузилмавийлик” тушунчаси билан боғлиқ. Тузилмавийлик тушунчаси одатда илмий фойдаланиш жараёнларида таркибийлик моҳиятини ҳам ифодалайди. Тузилма муайян мақсадни амалга оширишнинг ташкилий таянчларини ифодалайди. Тузилма тушунчаси амалий фаолиятга нисбатан татбиқ этилганда одатда бирор бир фаолият билан шуғулланувчи инсон ёки инсоний бирликлар ҳаракатининг умумийлиги ёхуд йиғиндисини англатади. Бошқача айтганда тузилма муайян ҳаракатни амалга оширишга йўналтирилган мақсад ва манфаатлар ўзаро боғлиқда алоҳида белгиланган фаолиятнинг ташкилий ва ҳукукий тартибга солинган шаклидир. Илмий таҳлилга

татбиқ этилганда тузилма ўрганилаётган муаммо ва режалаштирилган счимларнинг ўзаро боғлиқ объектив ва субъектив қисмларига нисбатан қўлланилади. Бунда тизим бир бутун масалани, тузилма эса унинг таркибий қисмларини ифодалайди. Тизим юзасидан аниқ қарор қабул қилишда унинг таркибий қисмлари ва боғлиқлик даражасига қараб ўрин эгаллайди. Таркиблаштириш муаммоси таълим-тарбияни тизимли тадқиқ этишда муҳим хусусиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Таркибий қисмлар тизим учун зарурий яхлитликни таъминлайди ва ундаги қисмларнинг бошқа турдаги объектлардан фарқланувчи мустахкам характеристикасини белгилаб беради.

Тизимлар турлича бўлиши билан бирга, уларнинг тузилишлари ҳам турли хил бўлиши мумкин. Тизим таҳлилида одатда уларнинг иерархик турдаги тузилма таркибий қисмлари билан боғлиқ ҳолда иш юритиш лозим. Бугунги кунда бир томондан, иерархик тузилма объект хусусиятини операционал билимга айлантиришнинг мақбул усули деб ҳисобланса, иккинчи томондан, оддий тузилмаларнинг ёки таркибий шаклланиш ва ривожланиш жараёнини қамраб олган ҳолда эволюцион тарзда мураккабга айланиш даврида табиий ҳолда пайдо бўлади.

“Тизим” тушунчаси ўз моҳиятига кўра, иерархик бўлиб, у бутуннинг таркибий қисмларини вертикал ва горизонтал жиҳатдан ҳар томонлама қамраб олади ва қисмларнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорлигини яна бутуннинг ички ва ташқи таъсири нуқтаи назаридан назорат қилади.

Тузилмавий (таркибий қисмларга кўра) таҳлил тизимли таҳлилнинг қуролларидан бири ҳисобланади. Хусусан, у функционал ўхшашлик тамойилига асосланган ҳолда қизиқиш уйғотаётган хусусиятини (хулқ намунасини) тадқиқ қилишга имконият яратади. Ушбу тамойилга кўра (бошқачасига “қора кути” тамойили), қайд қилинган тузилма нуқтаи назаридан тизимости таркибларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлайди ва ўз ўрнида ҳар бирининг ташқи хусусияти моҳиятни белгилайди. Бир томондан, бу тизимдан тизимости таркибларига, улардан пастки поғонадаги тагтизимларга ва шу тариқа маълумотлар тизимини тушунгунга қадар зарур бўлганларга ўтишини таъминласа, бошқа тарафдан, тизимни олдин “эски масала”ни ҳал қилган ҳолда тадқиқ қилишни, яъни реал тизимости таркиблардан зарурроқ ташқи жиҳатга эга бўлган алоҳида бир тизимости таркибига мувофиқлаштириб, реал объект каби

тизимнинг шундай модели билан тажриба ўтказиш имкониятини яратади.

Функционал ўхшашлик ва назарий моделлаштириш тамойиллари билан мослашувчан ва ўз-ўзидан ташкил топадиган ва такомиллаштирадиган каби муҳим тизимлар тоифасини ўрганишда ҳам кенг фойдаланилади. Ушбу тизимлар бошқаларидан шуниси билан фарқланадигани, улар кўрилатган муайян муаммоли ҳолатда ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорликда бўлади. Таркибий қисмлари вақт ўзгариши билан баъзи “тағ тизимга” эга бўлиб, ўрганилатган тизимости таркиби ўзаро ҳамкорликнинг бошланғич тузулмасини сақлаб қолишни кўзлаган ҳолда ҳаракат қилади.

Тизимли таҳлилнинг объектларини тасвирлашда тузилмавийлик тамойиллари объект ва субъектнинг органик яхлитлиги тамойиллари билан узвий алоқада бўлади. Аммо, ҳеч қачон тизим сруктурасини ўзгармайдиган ва ягона сифатида қараш керак эмас. Чунки, тизимли таҳлил биринчидан фақат макон бўлинишининг бир хил тузулмалари билан иш кўрмайди. Иккинчидан макон локализацияси бўлмаган таркибларга эга ўзаро ҳамкорлик тузулмалари ёки функционал тузулмалар билан иш кўриши амалиётда мавжуд ходисадир. Охиргиси ўз-ўзидан пайдо бўлмай, балки ташқи ўзаро ҳамкорлик тузулмасидан ажралмаган ҳолда юзага келиб, улар томонидан йўналтирилади. Шу маънода, тизимни яхлит таркиблаштириш, тизим томонидан кўрилатган муаммоли ҳолатга боғлиқ бўлади. Ушбу ҳолат мақсадга йўналтирилган мослашувчан ва мақсад ўртасида чегара қўйишга имконият яратади. Биринчи ҳолатда ташқи ўзаро ҳамкорликни тузулмлаштириш (мақсадли таркиблаштириш) ташқаридан, иккинчиси эса кўрилатган тизимнинг ичидан бошқарилади.

Тизимли таҳлилнинг динамиклик тамойили. Тизим ва унинг тузулиши яхлитлиги вақт давомида тизимости таркиблардан бирининг ўзгариб, бошқасига таъсир этганида яққол намоён бўлади. Вақт ўтиши билан турли тизимости таркибларнинг ҳолати ўзгармайди, балки уларнинг тузилиши ўзгариши мумкин. Бу ҳолат тизимда яна бир юқориқ, тизим яхлитлигининг тузилиши турғунлигини таъминлаб берувчи иерархик поғона бирлигидан дарак беради. Бу ҳолат ҳамма ўзгаришлар объектив томондан ўз-ўзидан юз бериши билан бирга, кўрилатган тизимга субъектнинг муносабати ўзгариши ёки “тизимнинг бошқаларга нисбатан ўзгарувчанлиги”

туфайли пайдо бўлиши мумкин. Динамик ёндашувда тизимларнинг вақт мобайнида ўзгариши ёки тизимлар яхлитлигини ўрганиш учун ўзгаришлар муҳимлиги бу каби шарҳлаш билан чегараланиб қолмайди. Бу ёндашувнинг хусусияти аниқ ҳолда, ҳақиқатдан ҳам фақатгина унинг ривожланиш жараёнини кенгроқ маънода (personal sense, personal meaning) тушунишга кўмаклашадиган тизим морфогенезига муттасил равишда эътибор қаратишни шарт қилиб қўяди.

Тизимли таҳлил тизимнинг барча хусусиятларини кенг ўрганишни талаб қилиш билан бирга, аниқ тизим хусусиятини кузатиш мумкин бўлган тамойил, чегараланган вақт бўлагига эътибор қаратади. Шундан келиб чиқиб, у яна бир методик кузатув тамойилини илгари суради – бу тизимнинг хусусиятини кузатиш асосида келажакда таъсир кўрсатишнинг ўзига хос хоссаларини белгилаб олиш имкониятини юзага келтиради.

Тизимли таҳлилда фанлараро алоқадорлик тамойили. Тизимли таҳлил ўрганиладиган мураккаб объектларни, масалан, таълим-тарбияни ўрганиш давомида илм-фан ва турли соҳаларда ишлатиладиган тушунчаларни қўллаган ҳолда фанлараро тамойилини татбиқ этиши мумкин. Анъанавий фанлар одатда тизимнинг қизиқарли хоссаларини “лаборатория” шароитида ўрганиб, бошқа фанлар доирасига алоқадор хусусиятлар ҳодисаларига қўл урмайди. Тизимли объектларга эса, ушбу чекланиш хос бўлмаслиги ҳам мумкин. Тизимга бирлашган фаолият йиғиндиси бошланғич далилларга кўра оддий кўринишдан ҳосил бўлмайдиган янги сифатнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Тизимли таҳлилда тартибли (формал) ва тартибсиз (ноформал) органик яхлитлик тамойили. Тартибли (формал) ва тартибсиз(ноформал)ликнинг органик ягоналиги тизимли таҳлилнинг муҳим методологик тамойили ҳисобланади. Одатда тизимли таҳлилнинг фойдали тарафлари ҳақида гапирилганда биринчи навбатда, унинг юқори даражада тартиблилиги эътиборга олинади. Тизимли таҳлилда махсус илмий билим поғонасида “субъектив” роль муҳим ҳисобланиб, у илмий тадқиқотлар жараёнини бошқариш вазафаларига киритилади ҳамда ушбу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда илмий усуллар ишлаб чиқилади ва бу барча учун қатъий тартибга айланади.

Таъкидлаш жоизки, ҳар бир тамойил ўз таркибий қисмларига эга бўлиб, бунда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш тавсия этилади:

- тизимга нисбатан зарарли бўлган омилларни аниқлаш ва таъсир даражасини камайтириш;
- тизим барқарорлигини инобатга олган ҳолда давомий фаолиятни режалаштириш, бошқариш ва такомиллаштириш;
- фаолият субъектининг жисмоний, маънавий ва психологик саломатлигини таъминлаш;
- қайта боғланиш, конверсия ва алоқага кириш;
- қарор қабул қилиш ва амалга жорий этиш учун масъулиятни белгилаш;
- барча фавқулудда омилларни инобатга олиш ва б.

Тизимли таҳлил амалга ошириладиган ижтимоий муҳит доирасида таҳлилга тортилган аксарият бирламчи маълумотлар фақатгина ҳужжатлар оқимини ташкил этади. Ҳужжатлар оқимининг унсурларини эса алоҳида қайдлар ташкил этади. Улар турли асослар бўйича таснифланиши мумкин.

Ҳужжат асосан қуйидаги турларга ажратилади:

- даврийлиги бўйича;
- асосий матннинг таркиби бўйича;
- маълумотнинг мақсади бўйича;
- мурожаат характери бўйича;
- вазифаси бўйича.

Мазкур тасниф таҳлилни амалга оширадиган субъект ёки мутахассисга ҳужжат оқимидан ўз соҳасига дахлдор бўлганини ажратиб олиш учун хизмат қилади. Муҳими, субъект ёки мутахассиснинг соҳа янгиликларидан хабардор бўлишини таъминлаб, жараённинг динамикаси ҳақида унинг аниқ тасаввурини шакллантиради.

Шу аснода, таҳлил доирасида жамланадиган хабарларнинг сифатини белгиловчи мезонларга таяниш маълумотнинг ижтимоий аҳамиятлилиқ даражасини таъминлашда муҳим рол ўйнайди.

Таҳлилни амалга ошириш объектидаги ижтимоий муносабатлар доирасида ахборот омили муҳим ўрин тутиб, қатор вазифаларни бажаради. Бунда боғловчи, йўналтирувчи, маърифий, ғоявий, коммуникатив каби йўналишларни алоҳида кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Ахборотни вазифаларнинг йўналтирилганлик

жиҳатидан конструктив (ихчам ва қулай) ва деструктив (чалғитувчи ва ноқулай, бу ўринда адаштирувчи) гуруҳларга ажратиш мумкин. Улар моҳиятига кўра танланган объектга нисбатан у ёки бу вазифани бажариши мумкин.

Жамиятда ахборотга бўлган эҳтиёж долзарблигича қолмоқда. Шунинг учун биринчи Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, “Бугунги кунда замонавий ахборот майдонидаги ҳаракатлар шу қадар тигиз, шу қадар тезкорки, энди илгаригидек, ҳа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво қараб бўлмайди. Ана шундай кайфиятга берилган халқ ёки миллат тараққиётидан юз йиллар орқада қолиб кетиши ҳеч гап эмас”¹.

Ахборот оқими, ҳажми ва босими шу қадар кенгайиб бормоқдаки, уларнинг тез суръатларда тарқалишига ахборот технологияси ютуқларининг ижтимоий ҳаётга жуда тез татбиқ этилаётганлиги сабаб бўлмоқда. Жамият равнақини таъминлаш нуқтаи назаридан бундай катта ахборот омилини чеклаш, унинг кириб келишининг олдини олиш ёки уларни тўлалигича таҳлилини амалга оширишнинг имконияти йўқ. Бунда ахборотни аниқ соҳага дахлдор бўлганлиги, шунчаки хабар етказувчилиги, ҳуллас аниқ мақсадларга тааллуқлиги каби хусусиятлари мавжудлигини инобатга олиш лозим. Агар жамиятда ахборот маданияти, яъни уни қабул қилиш, унга нисбатан муносабат билдириш, ундан фойдаланиш кабилар билан боғлиқ ташкилий-услубий муаммолар мавжудлигини инобатга олсак, бу долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу сабабли, тизимли таҳлилни амалга оширишда ўлчов (аниқлаш, метрик) бирлигига эга бўлган услубларни қўллаш тавсия этилади.

Ўлчов услублари қатор қулайликларга эга бўлиб, уларнинг муҳимлари, сифат ва сон кўрсаткичлари орасидаги муносабатлардир. Агарда, муносабатлар сон кўрсаткичлари билан таснифланаётган бўлса, бунда ўзгаришлар ҳам сон кўрсаткичида ифодаланиши лозим бўлади. Ўлчашнинг мақсад ва моҳияти ҳам шу тарзда ифодаланиб, ўрганилаётган объектларнинг таснифини аниқ етказа олади.

Қуйидаги ҳолатларда объект таснифини ўлчаш мумкин, агарда:

- а) ўрганилаётган муаммо, кузатилаётган жараёнда ифодаланса;
- б) объектдаги ўзгаришларнинг ифодаланиши турли кўринишга эга бўлса.

Ўлчашда энг муҳим масалалардан бири жараёнларнинг юзага

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008. 112 - бет.

келиши ва кечиши тавсифланади. Тизимли таҳлил масалаларни ўлчашда ёндашувга ва қўйилган вазифаларга қўра мақсад белгиланар экан, шунга муносиб равишда ўлчов мазмуни ҳам ўзгариб боради. Шунга қўра ўлчашнинг турли таърифлари мавжуд ва уларнинг моҳиятини англаш учун мисол тариқасида сиёсатшуносликнинг асосий тамойилларига эътибор қаратамиз.

Ўлчаш – объект ёки ҳодисаларни белгиланган тартиб асосида ҳисоблаш жараёни бўлиб, ўлчов ўзида қуйидаги учта муҳим унсурни мужассамлаштиради:

- 1) ўлчанилаётган жиҳат (dimension);
- 2) амал қилинадиган қонуниятлар;
- 3) бажариладиган тартибот ва тадрижий равишда ўсиб ёки камайиб боровчи миқдорлар сираси.

Ўлчанаётган жиҳат қайси хоссларни (таркибларни) ўлчаш лозимлигини кўрсатса, меъёр ва қонуниятлар эса ўлчаш қандай амалга оширилишининг шарт-шароитларини белгилаб беради. Тадрижий равишда ўсиб ёки камайиб боровчи миқдорлар эса натижани ифодалайди (балл, фоиз, сон каби тарзларда бўлиши мумкин). Ўлчов характери юқорида келтирилган учта унсур орасидаги муносабатлар билан белгиланади.

Тизимли таҳлил ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун, унинг таркибий қисмлари ҳақида маълумотга эга бўлиш лозим. Тизимли таҳлилнинг таркибий қисмларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- ахборот манбаи;
- ахборотнинг сифати;
- таҳлил усули ва воситалари;
- таҳлилни амалга ошириш концепцияси;
- таҳлилнинг услубий ва ахборот манбалари билан таъминланганлиги;
- таҳлилнинг мақсади;
- таҳлил жараёнида қўлланиладиган техник воситалар ва ҳоказо.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш жараёнида мақсаднинг синтезлашуви, ижтимоийлашуви, объективлашуви каби жараёнлар кечади. Бу ўз навбатида қуйидаги тамойилларга амал қилишни тақозо этади:

- ҳар қандай ҳажм ва мазмундаги ахборотни мутахассис сифатида объектив баҳолаш;

- реал вазиятни (вақт, макон ва замон жиҳатидан) инобатга олиш;
- аниқ далилларга суянган ҳолда, илгари сурилган далил ва келтирилган рақамларнинг ишончлилигини таъминлаш;
- таҳлилнинг конструктивлиги;
- таҳлилнинг босқичлилиги;
- таҳлилнинг тушунарлилиги;
- таҳлилни амалга оширишда метрик (аниклаш) усуларидан фойдаланиш;
- жамланган ахборотни яхлит тарзда шарҳлаш;
- манзилли тавсия ва таклифларни илгари суриш;
- қарор учун турли ечим вариантларини тузиш ва б.

Тизимли таҳлилда тадқиқотчи ҳар бир таҳлил тури назарий моделининг функционал-структуравий жиҳатларини инобатга олган ҳолда, муҳим ҳисобланган қуйдаги шартларга амал қилиши талаб этилади:

- тизимнинг моҳиятини (тизимости таркиби хоссаларининг алоқадорлик даражасини) англаши;
- тизимни лойиҳалаш жараёнини (сабаб-оқибатлар боғлиқлигини) тўлиқ тушуниши;
- энтропия (тасодифий объектнинг мавҳум меъёрлари) ҳолати ҳақида тасаввурга эга бўлиши;
- муҳитдан (тизимсимон, тизимости таркиблар, мажмуалар қаторидан) тизимни ажрата билиши;
- тизимни бирон бир сатҳини (стратасини) танлаб, уни амалий ўрганиши лозим.

Мазкур шартларни амалиётда қўллай олган тадқиқотчигина, тизим фаолиятини тизимнинг тузилишидан, тизимли таҳлил турини тизимли таҳлилни амалга ошириш усулларидан, тизимли ёндашув(systems approach)ни тизимли шарҳлашдан вазифадорлиги жиҳатидан ажратибгина қолмай, балки, бу муаммони (объектни) тизимли идрок этиш ва унинг ечимини аниқлашда тизимли тафаккур юрита олишга муваффақ бўлади.

Таъкидлаш жоизки, тизимли таҳлилни амалга оширувчи (тадқиқотчи) ва амалиётчи (буюртмачи)лар ўртасида муаммонинг моҳиятини тушуниш давомида зиддиятлар келиб чиқмаслиги учун олдиндан тизимнинг қайси сатҳи тадқиқ этилиши ҳамда қайси тушунчалар қўлланилишини белгилаб олиш зарур. Мазкур тарздаги

муносабат назариётчи ва амалиётчилар ўртасида ўзаро муаммони тушунишни, касбий мулоқот давомида қўлланиладиган у ёки бу тушунчани бир хил маъно ва мазмунларда англашни таъминлайди. Ушбу ҳолат ўз навбатида касбий мулоқот, аниқроғи самарали ҳамкорликка эришишни кафолатлайди.

1.3. Тизимли таҳлилда қўлланиладиган услублар

Тизимли таҳлилни амалга ошириш жараёнида мутахассислар муаммонинг хусусий жиҳатларини инobatга олиб, маълум алгоритмларга таянган ҳолда ёндашадилар. Бугунги кунда тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган услублар қаторидан модель тарзида оммавийлашганлари сифатида қуйидагиларни келтираимиз:

Оптнер услуби. Бу услуб асосида тизимли таҳлилни амалга оширишда қатъий белгиланган ўн учта тартиб (шартли қадам) асосида мақсадли фаолиятни амалга ошириш талаб этилади. Булар:

- 1) белгиларнинг идентификацияси (ўхшашлиги ёки тенглаштирилиши);
- 2) муаммонинг долзарблигини белгилаш;
- 3) мақсадни шакллантириш;
- 4) тизимни “очиш”, унинг нуқсон (иллат ёки камчилик)ларини белгилаш;
- 5) мавжуд имкониятларнинг тузилишини белгилаш;
- 6) муқобилликни топиш;
- 7) муқобилликни баҳолаш;
- 8) муқобил вариантлардан бирини танлаш;
- 9) муаммонинг ечимини тузиш;
- 10) ечим вариантини тасдиқлатиш;
- 11) муаммонинг ечим йўлини белгилаш;
- 12) ечимни татбиқ этиш жараёнини бошқариш;
- 13) татбиқ этилган ечимни баҳолаш.

Квэйд услуги Оптнер услубининг тузилишига қараганда нисбатан, содда ҳисобланса-да, бу модель амалийлиги билан аҳамиятли бўлиб, у:

- 1) вазифани белгилаб олиш, яъни муаммони белгилаш, мақсадни шакллантириш ва вазифалар чегарасини ажратиб олиш;

2) кидирув – мақсадга эриш учун ахборот жамлаш ва муқобил воситалардан фойдаланиш;

3) изохлаш – модель тузиш ва ундан фойдаланиш;

4) жорий этиш – афзал ҳисобланган муқобилликларни фаоллаштириш ёки мақбул ҳаракат йўналишини танлаш;

5) тасдиқлаш – қарорни амалга татбиқ этиш каби ҳаракатларда намоён бўлади.

Янг услуби. Мавҳумроқ кўринишга эга. Аммо унда таркибий қисмлар кўп функционал жиҳатининг аниқлиги туфайли Оптнер, Квэйд услубларидан ажралиб туради ва қуйидаги функцияларни бажаради:

1) ташкилотнинг мақсадини белгилаш;

2) ташкилотда мавжуд муаммоларни аниқлаш;

3) муаммони ўрганиш ва ташхис (диагноз) қўйиш;

4) муаммонинг ечимини излаш;

5) барча муқобил вариантлар ва танловларнинг мослигини баҳолаш;

6) қарорни ташкилот доирасидаги мақсадга мослаштириш;

7) қарорни тасдиқлаш;

8) ҳулоса чиқаришга тайёргарлик кўриш;

9) қарор қабул қилиш жараёнини бошқариш;

10) қарорнинг самарадорлигини синаш.

Голубков услуби. Янг услубига қараганда ихчамлиги жиҳатидан ажралиб турса-да, ундаги универсаллик тадқиқотчи ишида мураккаб вазиятни келтириб чиқаради. Чунки мазкур усулда вазифаларни белгилашга таяниладиган ҳолда асос очик қолган, яъни кўрсатилмаган. Услуб қуйидаги таркибларни қамраб олади:

1) вазифаларни белгилаш;

2) тадқиқ этиш;

3) таҳлил;

4) олдиндан мулоҳаза юритиш;

5) тасдиқ;

6) сўнги маротаба муҳокама қилиш;

7) қабул қилинган қарорни татбиқ этиш.

Черняк услуби. Янг, Оптнер ва Квэйд услубларидан хусусийлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу модель воситасида тизимли таҳлилни амалга оширувчи мутахассис метрик усуллардан фойдалана олса, юқори натижаларга эришиши мумкин, улар:

- 1) муаммони таҳлилини амалга ошириш;
- 2) тизимни белгилаб олиш;
- 3) тизимнинг тузилиши таҳлилини амалга ошириш;
- 4) умумий мақсад ва асосий меъёрни шакллантириш.
- 5) мақсадни қисмларга ажратиш, ресурс ва жараёнларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш;
- 6) ресурс ва жараёни белгилаб, мақсадни шакллантириш;
- 7) истикбол шартлари прогнозини амалга ошириш ва шарҳлаш;
- 8) мақсад ва воситаларни баҳолаш;
- 9) тайёрланган вариантларни саралаш;
- 10) мавжуд тизимнинг ташхис(диагноз)ини амалга ошириш;
- 11) мажмуавий ривожланиш дастурини тузиш;
- 12) мақсадга эришиш учун ташкилот фаолиятини лойиҳалаштириш.

Ҳар бир услуб ўз мақсадига эга бўлиб, аниқ бир соҳада тизимли таҳлилни амалга оширишга қаратилгандир. Масалан, Ю.Черняк усули иқтисод соҳасини¹, В.Голубков усули таълим соҳасини², аниқроғи адабиётни ўқитишга қаратилгандир. Бу ҳолат масаланинг назарий жиҳатдан мураккаблиги ҳамда амалий аҳамиятлик даражаси юқорилигини кўрсатади.

Тизимли таҳлилни амалга оширишда белгилаб олинган услубга катъий риоя этиш, яъни уни “шартли қадамлар” асосида таҳлилни амалга ошириш, таҳлил асосида жамланган ахборотни яхлит тарзда ўрганиш, бирон бир тўхтамга (қарорга) келиш учун зарурдир. Шу сабабли, “SR услубини” вариант тариқасида келтирамиз.

Мазкур модел педагог(мутахассис)нинг фаолияти самарадорлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, бунда шартли қадамлар доирасида қайси усулдан фойдаланиб, нимани бажариш кераклиги кўрсатиб ўтилган. Жумладан:

1) тизимнинг турини белгилаб олиш (ҳужжатларни ўрганиш, фаолият маҳсулини ўрганиш, морфологик таҳлил каби усуллар воситасида);

2) тизимнинг тизимости таркибий хоссаларининг алоқадорлигини вазифадорлиги жиҳатидан ажратиш (жуфтли таққослаш, алоҳида ҳолатларни ўрганиш каби усуллар ёрдамида);

¹ Қаранг: Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой. – М.: Экономика, 1975.

² Қаранг: Голубков В. В. Методика преподавания литературы. – М.: Наука, 1962.

3) тизим фаолиятининг ташхисини амалга ошириш (тизимнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда диагностик тест, кузатив, визуал диагностика, аудио диагностика каби усуллар воситасида);

4) аниқланган муаммонинг (предметни) ўрганилиш даражасини инобатга олган ҳолда идеал ҳисобланган ёки мақсадга мувофиқ деб қараладиган ҳолат билан таққослаш (экстраполяция, алоҳида вазиятларни ўрганиш, сўров (жумладан мутахассисларнинг муаммога оид эксперт сифатидаги муносабатини ўрганиш) усуллари воситасида воситасида;

5) тизим ҳақида жамланган барча ахборотни сабаб-оқибат алоқадорлиги бўйича мажмуавий шарҳини (контент таҳлил, фрагментар таҳлил, таққослаш каби усуллар воситасида) амалга ошириш;

6) бир нечта вариантлардан иборат бўлган қарор лойиҳасини тузиш (экстраполяция, моделлаштириш, прогнозни амалга ошириш усуллари воситасида) ва мутахассисларнинг ҳукмига ҳавола қилиш;

7) билдирилган таклиф, тавсия ёки аниқ ҳолатлар юзасидан кўрсатилган эътирозларни инобатга олган ҳолда, қарор лойиҳаларига илова ва қўшимчалар (таққослаш, суҳбат, фаолият маҳсулини ўрганиш каби усуллар воситасида) киритиш;

8) қарор вариантлари қаторидан тизим фаолияти учун мақбул ҳисобланган муқобилларини танлаб, уларни татбиқ этиш режасини (кузатиш, режалаштириш, алоҳида ҳолатларни ўрганиш, ҳужжатларни ўрганиш каби усуллар воситасида) тузиш;

9) буюртмачи билан қарор вариантларининг муҳокамасини (суҳбат, интервью, биографик усуллар воситасида) амалга ошириб, масъуллар ва жорий этиш босқичларини белгилаб олиш;

10) қарорни жорий этиш, натижалар самарадорлигини инобатга олган ҳолда (моделлаштириш, экстраполяция, кузатув каби усуллар воситасида) баҳолаш ва прогнозни амалга ошириш;

11) тизим фаолияти динамикасини кузатиб, такомиллаштириш мақсадида унинг динамик моделини яратиш ҳамда манзилли таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш (кузатув, фаолият маҳсулини ўрганиш, ҳужжатларни ўрганиш, сўров, таққослаш каби усуллар воситасида).

Кўриб турганимиздек, Квэйд, Оптнер ва Голубковларнинг услубида асосий эътибор қарорни тайёрлаш ва унинг муқобил вариантларини танлашга қаратилган бўлса, Черняк услубида эса эътибор таҳлилни амалга ошириш учун мақсадни тўғри

шакллантиришга қаратилган. Янгнинг услубида эътибор қарорни амалиётга татбиқ қилишга йўналтирилган бўлса, SR услубида эса, муаммонинг тизимли таҳлили амалга оширилиб, жамланган ахборотни яхлит шаклга келтириб бирон бир қарор вариантини тайёрлаш ва амалиётда қўллаб кўриш қулай. Қисқаси жараёни такомиллаштиришга қаратилган ҳаракатларни тартибли амалга ошириш учун йўриқнома вазифасини бажара олади.

Тизимли таҳлил учун ягона кўринишга эга бўлган универсал усул мавжуд бўлмаса-да, жамиятда уни қўллаш, унга мувофиқ тайёрланган қарор (хулоса, тавсия, йўриқнома ва б.)га турли даражаларда бошқарувини амалга ошириш талаби ортиб бормоқда. Бу ўз навбатида тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланилиши жиҳатидан содда, аниқ ўлчовлар асосида турли қарор вариантларини ишлаб чиқиш ва жорий этишни тақозо этади. Бунда имкониятга қараб кузатилган қусурларни бартараф этиш учун хизмат қиладиган камида тўртта таҳлил услубидан (модел сифатида) фойдаланиш, муаммога доир ахборот жамлаш учун бир бирини тўлдирувчи муқобил усулларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Турли муассаса ёки соҳаларда тизимли таҳлилни амалга оширишдан мақсад, ривожланишга тўсиқ бўлаётган муаммоларни аниқлаб, мавжуд ресурсларни инобатга олган ҳолда уни бартараф этишнинг мақбул бўлган ечимларини топиш ҳамда инсон, касбий фаолият, жамоа, ишлаб чиқариш ёки фан соҳасида жамият учун фойда келтирадиган механизмини белгилаб олишдан иборат.

1.4. Таҳлилни амалга оширишда тизимли қонуниятларнинг роли

XXI асрга келиб, инсоният ҳаёти ва фаолиятида тизимли идрок, тизимли менталлик, тизимли таҳлил, умуман олганда тизимли методологиянинг роли ошиб бормоқда. Бу жараён бевосита боғлиқлик, аниқроғи тизим унсурлари функционал алоқадорлигининг жадал ўсиши, тизимлар ҳақида кенг ва катта ҳажмда билимлар тўпланиши билан боғлиқдир. Боз устига, тизимларнинг турлича модели ва таснифланиши натижасида илмий ишларда ҳам тизимли ёндашиш тадқиқотлар самарадорлигини таъминланишга олиб келди. Албатта, ҳар бир тарихий давр тизимлар назариясига оид у ёки бу қонуниятларни вужудга келтириши ёхуд улардан айримларининг

долзарблашишига олиб келиши табиий ҳолат. Лекин, бу ҳолатлар охир-оқибатда бу борадаги билимларнинг интеграциялашувини таъминлаш учун хизмат қилади.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб деярли барча илм-фан ютуқлари у ёки бу даражада тизимли методология асосида қўлга киритилган бўлса-да, илм-фан методологияси доирасида тизимлиликнинг тутган мавқеъига оид қатъий ҳукм билдириш мушкул. Тизимли ёндашув аввало, у ёки бу тизимнинг мақсадлари, қисмлари ўзаро алоқадорлигини англатадиган умумий қонуниятларни шакллантириши билан муҳим аҳамият касб этади. Тизимли қонуниятлар умумий тизимга тегишли хусусиятга эга бўлиб, улар ҳар қандай кўринишдаги тизимлар учун ҳосдир. Бу қонуниятлардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- **бутун ва қисмларнинг ўзаро нисбати қонунияти** — таркибий қисмлар йиғиндисидан кўп яхлит тизим. Бу қонуният мутаффакирларнинг бутун, унинг қисмларидан кўп, деган қарашларидан келиб чиққанлиги тахмин қилинади;

- **тизимнинг умумий хусусиятлари ёки эмергентлик қонунияти** — тизим хусусиятлари унинг унсурлари хусусиятлари билан умумлашмайди, балки уларнинг интеграциялашuvi натижаси ҳисобланади;

- **тизим хусусиятларининг таркибий қисмлари хусусиятларига боғлиқлигидан ташқари, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг мавжуд бўлиши қонунияти.** Бу қонуниятни қуйидагича изоҳлаш мумкин: ўхшаш қисмларга эга икки тизим хусусияти боғлиқликдаги фарқ туфайли ўзаро ўхшаш бўлмаслиги мумкин;

- **тизим функциялари ва таркиби ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи алоқадорлик қонунияти.** Бу қонуният замирида тизимларнинг унсурлари орасида ўзаро таъсирланиш натижасида ҳаракатнинг вужудга келиши ифодалангандир;

- **тизим функциясида функционал унсурларнинг бирлашишини таъминловчи функционал яхлитлик қонунияти.** Бу қонуниятда барча унсурлар бир вақтнинг ўзида ҳам ўз вазифасини ҳам умумий тизим вазифаларини бажаргандагина, тизим амал қилиши мумкинлиги ифодаланган;

- **тизим соддалиги ва мураккаблиги қонунияти.** Бу қонуниятга кўра тизим қанчалик содда бўлса, у кам сонли унсурлар

ва алоқадорликлардан таркиб топган бўлади ҳамда тизим сифатини шунча кам намоён этади. Тизим таркибан қанчалик мураккаб бўлса, унинг самараси ҳар бир унсур хусусиятларига кўра шунчалик рангбаранг бўлади;

• **У. Эшбининг тизим хилма-хиллигини чеклаш қонунияти.** Унинг фикрича, бирлашган тизимлар хилма-хилликни чеклаши билан фарқ қилади;

• **ёпиқ тизимлар қонунияти** — ёпиқ тизимлар термодинамиканинг иккинчи қонуниятига бўйсунди ва максимал тартибсизликка интилади;

• **очиқ тизимлар қонунияти** — очиқ тизимлар неозентропиянинг жорий этилиши туфайли юқори даражада уюшқоқликни сақлаб қолиши ва тартиб ҳамда мураккабликни ошириш йўналишида ривожланиши мумкин;

• **тизим мураккаблиги ва барқарорлигининг ўзаро боғлиқлиги қонунияти.** Бу қонуниятга кўра, тизимнинг мураккаблашиши унинг қўшимча равишда барқарорлашувига олиб келади. Тизим қанча мураккаб бўлса, у шунча барқарор бўлади. Бироқ, айрим ҳолларда тизим бузилмаслик учун қўшимча барқарорлик манбаларини топишга мажбур бўлади;

• **тизим мувозанатини таъминлаш қонунияти.** Бу қонуниятга кўра, тизимнинг ҳар бир унсури уни назорат қилувчи бошқа унсурлар томонидан белгиланадиган тартибда бўлган тақдирдагина у мувозанатли бўлади;

• **тизимли тасаввурлар хилма-хиллиги қонунияти.** Бу қонуниятга кўра, тизим яхлитлиги ҳеч қачон унинг фақат битта моделига қаратилиши мумкин эмас. Изланишлар пайтида тизимнинг аввалгисига ўхшамайдиган бошқа модели ҳам топилади;

• **тизимнинг мослашувчанлиги қонунияти.** Бу қонуниятда қайд этилишича, тизим мослашувчанлиги қанча юқори бўлса, унинг ўхшашлигини йўқотиш эҳтимоли шунча катта;

• **тизимни ривожлантириш қонунияти.** Бу қонуниятга кўра, тизим унсурлараро алоқадорликнинг мустаҳкамланиши туфайли эмас, балки тартибсизлик доираларининг пайдо бўлиши (аслида бу унсурларнинг эркин фаолият даражасининг ўсишини англатади) орқали ривожланади ҳамда бу чегараланган доиралардан ўтиш натижасида тизим янги тартибли (илгаригидан каттароқ ёки мураккаброқ) даражасига кўтарилади;

• тизимни тартибсизлик маҳсулдорлиги қонуният. Бу қонуниятда қайд этилишича, ҳар қандай реал объектив тартибсизлик ўзини ўзи ташкил этиш унсурлари ва манбаларини ўз ичига олади.

Қонуниятларнинг сони шулар билангина чегараланиб қолмайди, негаки тизимни турига қараб унинг функцияси белгиланса-да, амал қилинадиган янги қонуниятлар ҳам вужудга келади. Тизимли қонуниятларни асослаш илм-фаннинг ютуқларига боғлиқ бўлиб, тизимларнинг хусусиятларидан қатъий назар изоҳлайдиган умумий қонуниятларни асослаб беради. Негаки, муайян хусусиятга эга бўлган тизимнинг қонуниятларини шакллантириш ва ўзига хослигини белгилаш тизимлилик нуқтаи назаридан тизимли англаш, тизимли фикрлаш, тизимли идрок этиш, тизимли таҳлил қилиш каби қонуниятиятларни аниқлаш каби бир қанча йўналишлар бўйича ривожланадиган жараёни мужассам этади. Бу ўз навбатида, тизим фалсафаси, тизимости унсурларининг функциявий жиҳатдан аккумуляциялашуви масалаларига қаратилган тадқиқотлар ўтказишни тақозо этади.

Тизимли ёндашув муаммони бирламчи сабабини аниқлаш, уни ечиш шакллари белгилаш, муаммони бартараф этиш учун ахборий, техник, интеллектуал, маънавий, услубий, илмий ва моддий ресурслардан фойдаланишни таъминловчи “назарий йўл” ҳисобланганлиги учун барча соҳаларда кенг қўлланилиб келмоқда. Мазкур ҳолатни назарий жиҳатдан қуйидагича изоҳлаш мумкин:

• **биринчидан**, ижтимоий-маиший ҳаёт жараёнида юзага келадиган объектив ёки субъектив муаммоларни ечиш учун вақт ва ресурсларни тежаш заруриятининг мавжудлиги;

• **иккинчидан**, ижтимоий-маданий муносабатларнинг тузилиши ва функционаллитининг мураккаблашуви жиҳатидан такомиллашуви натижасида, ҳар бир омилнинг таъсир даражасини инобатга олиш имконияти мавжуд эканлиги ва б.

Тизимли ёндашув воситасида фан ва техника, технологиялар, иқтисодиёт, маданият ва маиший хизмат кўрсатиш соҳаларида самарадорликка эришилмоқда. Бунинг учун тизимли ёндашувнинг маиший, фалсафий, кибернетик, таҳлилий, математик, конструкторлик каби бир қанча моделларидан фойдаланилмоқда. Масалан, инсон эртанги куни учун режа тузади, ўз вазифаларини (масалан, ота ёки оналик ёхуд касбий вазифасини ва б.) аниқ бажариш учун имкониятида мавжуд ресурсларини тақсимлайди.

Яъни, вақти, билими, тафаккур маданияти, жисмоний ҳаракатлари, хиссий барқарорлиги, маънавий соғлиғидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритадики, буни тизимли ёндашувнинг маиший моделидан фойдаланиш ҳолати деб кўрсатсак хато қилмаган бўламиз.

Тизимли ёндашувнинг маиший модели инсоннинг кундалик ҳаётда табиат ва жамиятнинг у ёки бу объектига нисбатан қўлланиладиган фикр-мулоҳазалари мажмуасини ифода этади. Инсон кўпинча фикрлаш ва фаолиятга нисбатан ишлатиладиган тизим тушунчасидан (масалан, фикрлаш тизими, меҳнат тизими, машғулотлар тизими кабилар) фойдаланади. Тизим тушунчасини кундалик фаолиятда қўллаш алоҳида эътирозларга сабаб бўлмайди. Негаки ишончлилиқ даражаси фақатгина алоҳида субъектга тааллуқли бўлади. Техник маълумотга эга бўлган инсонлар кўпинча кўргазмали-фаолият тизимларини, гуманитар маълумотга эга одамлар эса интеллектуал даражаларни аниқлаш учун тизим тушунчасини қўллайдилар. Кўриниб турибдики, маиший-касбий муносабатлар доирасида тизим тушунчаси мазмундорлиги жиҳатидан ажралиб туради.

Тизимли ғоялардан фойдаланиш нафақат умумфалсафий методологияни, балки борлиқни акс эттириш, тушунтириш ва ўзгартириш қобилиятига эга дунёқараш сифатида кенгайиб, эришилган натижаларни мустаҳкамлашни ўз ичига олади. Бугунги кунда тизимли дунёқараш ҳақида инсон дунёқараш ва фикрлаш маданиятининг таркибий қисми сифатида гапириш мумкин.

Парадигма тизими, тизимли менталлик, тизимли идрок, тизимли тафаккур, тизимлаштириш ва прогнозлаштириш қобилияти, тизимли таҳлил меҳнат тури, касб соҳасига айланмоқда. Яъни, таҳлил иши билан касбий даражада шуғулланувчи мутахассисга талаб ортиб бориши натижасида, таҳлил амалий фаолиятга айланмоқда. Ушбу касбий қобилиятга эга мутахассисларга бўлган эҳтиёжнинг қондирилмаганлиги, интеллектуал меҳнат бозорини старлича қаноатлантирмайди. Бу борада нафақат ўз ишининг усталари, балки тизимли таҳлил ва тавсиф услубларни эгаллаган турли соҳа мутахассисларига бўлган эҳтиёж ҳам ортиб бормоқда. Масалан, қимматбаҳо қоғозлар бозори, реклама технологиялари учун ҳам ақл-заковат соҳиби бўлган, қисқа вақт давомида тезкор қарор қабул қилиш учун ахборотларни жамлаб, далил ва рақамларнинг алоқадорлиги даражасини белгилай оладиган иш юритувчиларга

эхтиёж сезилаётганлигини кузатиш мумкин. Шунингдек бундай эхтиёж бошқа тармоқларда ҳам старличадир.

Ҳозирги вақтда муҳандислик, ишлаб чиқариш, иқтисодий ва ижтимоий тизимларни бошқариш фаолиятида тизимли ёндашувнинг кибернетик назариясидан кенг фойдаланилмоқда. Негаки, бу назария самарадорлигининг аниқлиги билан ажралиб туради. Тизим ва унинг унсурлари ўрганиладиган масала ёки фаолиятнинг ўзаро алоқадорлик даражасини тасвирлаб беришга доир бир қанча ғоялардан таркиб топган.

Турли хусусиятга эга бўлган тизимларнинг ташкилий жиҳатларини таҳлил этишда тизимли ёндашувни конструкторлик нуқтаи назаридан изоҳлаш тушунчаси қўлланилади. У нафақат техник, балки сиёсий ва ижтимоий тизимларни ташкилий моҳиятини аниқлаш ёки ташкил этиш, интеллектуал маҳсулотни яратишда ҳам самарали ҳисобланади.

Ижтимоий жараёнларни бошқаришда очиқ ва диссипатив (ёйиқ ёки сочилган) тизимларга асосланган тизимли менталлик муҳим ўрин эгаллайди. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, ижтимоий жараёнларни бошқаришда механик ва катъий детерминлаштирилган (нарс ва ҳодисаларнинг боғлиқлигига кўра) ёндашувларни ташкил этиш жуда хавфлидир. Буни бошқарув ва ўзини ўзи бошқариш, марказлаштириш ва номарказлаштириш ўртасидаги уйғунликни аниқламасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

Атрофимизда рўй бераётган барча ўзгаришларга инсон омилининг таъсир кўрсатиши ортиб бораётганлиги нуқтаи назаридан муносабат билдирсак, бунда жамиятда технологик, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маънавий хилма-хиллиқнинг кўпайиши тизимларни бошқариш бўйича алоҳида моделларни яратиш зарурият эканлигини тақозо этмоқда. Инқирозга қарши бошқарув, инновацион менежмент, бозор консалтинг соҳасидаги бошқарувчилар ва уларнинг маслахатчилари, тадбиркорлик фаолиятини режалаштирувчи каби мутахассисларга талаб орттиб бормоқда. Талабнинг ошиб бориши ўз навбатида, бу соҳаларнинг муваффақиятли таҳлилини амалга оширадиган шахс-мутахассисларни тарбиялашни тақозо этадики, бугунги олий таълим олдида турган галдаги муҳим вазифалардан бири ҳам шудир.

Турли усуллар воситасида таҳлилни амалга оширган мутахассис мақбул ҳукм чиқаришга қодир бўлади. Бунинг учун у

тизимли тасаввурдан фойдаланади. Тизимли тасаввурнинг аҳамиятлилики даражасини қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин:

- фаолият объектини тизимли равишда таҳлил этиш, унинг таркибий қисмлари, тузилмаси, вазифалари, мақсадларини ажрата билиш;

- аниқланган ёки белгиланган муаммо моҳиятини англаш;

- тизимда ифодаланган муаммони бартараф этиб, мувозанатга эришишдан иборат мақсадни шакллантириш;

- мақсадга эришиш учун уни оддий вазифаларга ажратиш;

- вазифаларни амалий фаолиятга тақсимлаш;

- ресурсларни таҳлил этиш (молиявий, моддий, кадрларга тааллуқли, вақтинчалик, ахборий ва б.).

Ўз ўрнида ресурсларни таҳлил этиш қуйидагиларнинг ҳар бирини кўзда тутати:

- а) вазифаларни бажариш учун зарур бўлган ресурслар билан таъминланганлигини аниқлаш;

- б) вазифаларни ҳал этиш учун мавжуд ресурслар имконияти ёки мажбуриятини аниқлаш юзасидан таҳлил ўтказиш;

- в) жорий ҳолатга кўра реал ресурслар билан таъминланганликни белгилаш;

- г) муаммоларни ҳал этиш бўйича чора-тадбирларни татбиқ этиш тартибини белгилаб, бошқарувни амалга ошириш учун қарор ишлаб чиқиш (бошқарувни амалга ошириш қарорининг операционал моделини яратиш);

- д) қарорни амалиётга татбиқ этиш босқичларининг динамикасини белгилаб, галдаги ривожланишни таъминлаш учун коррекцион чора-тадбирларни ишлаб чиқиш.

Таҳлилни амалга оширишда тизимли тарзда ёндашилса, фаолиятни ахборотни жамлаш, ахборотни сабаб-оқибат алоқадорлиги бўйича шарҳлаш ва таҳлилни амалга ошириш каби турларга ажратиш мумкин. Уларнинг ҳар бири индивидуал мақсади ва амалга ошириладиган онгли ҳаракатларнинг кетма-кетлиги билан ажралиб туради.

Ахборот жамлаш – таҳлилни бажариш учун муаммога (объектга) тааллуқли бўлган ахборотларни турли усуллар воситасида тўплашни англатади. Бунда кузатиш, сўров, суҳбат, ҳужжатларни ўрганиш каби усуллар воситасида муаммо ҳақида аниқ тасаввур шаклланади. Таҳлилни амалга ошириш давомида ахборот жамлаш

фаолияти узоқ муддат давом этиб, таҳлилни амалга оширувчи мутахасснинг касбий тайёргарлиги ва таҳлилни амалга ошириш тажрибасига боғлиқдир. Негаки, ахборот жамлаш жараёнида, муаммога (объектга) тааллуқли бўлган ахборотни йиғишнинг ибтидо ва интиҳо нуқталарини ўз вақтида белгилаш, жамланган ахборотнинг сифатини таъминлайди. Ахборот, динамик мазмун касб этиб, унинг ҳажмини ошиши кузатилади ва бу жараён жадаллашиш хусусиятига эга бўлиб, унинг сифатига ҳам таъсир кўрсатади. Шу сабабли, таҳлилни амалга ошириш объектини белгилагандан сўнг, унинг предметини ажратиб олиш лозим бўлади. Негаки, ахборотнинг таркибий қисмлари қуйидаги асосларга эгадир:

- ахборотни манзилга узатиш тезлигининг узлуксиз ошиши;
- узатилаётган ахборот ҳажмининг кўпайиши;
- ахборотга ишлов беришнинг тезлашиши;
- ахборот узатиш ва қабул қилиш, яъни тескари алоқадан тўлиқ фойдаланиш;
- илгари маълум бўлмаган ахборотнинг пайдо бўлиши, яъни ахборот ҳажмининг кўпайиши ва уни жорий этишни жадаллаштириш;
- конструктив бошқарувни таъминлаш мақсадида ахборотни аудиовизуал кўринишда акс эттириш;
- бошқарув жараёнининг техник таъминотини амалга ошириш;
- ахборот соҳа хизматчиларининг асосий қисми фаолияти объекти ва предметига айланганлиги;
- ижтимоий муносабатлар характерини ўзгартириши ва б.

Муаммони ўрганиш мақсадида **ахборотни сабаб-оқибат алоқадорлиги бўйича шархлаш** биринчидан объектнинг жорий ҳолатини ташхислаш имконини берса, иккинчидан белгиланган муаммони бартараф этишни лойиҳалаштириш шароити яратилади.

Ташхис - аниқ вақт оралиғида кечадиган жараён кенгайиши ёки торайиши, даврий ва давомийлигини белгиловчи ўсиш ёки сўниши ҳамда интиҳосини аниқ белгилаш учун, ўлчов бирлигига эга илмий услублар воситасида объект фаолиятини баҳолашга қаратилган таҳлил мазмунини таъминловчи фаолиятнинг муҳим қисми ҳисобланади. Ташхис қўйиш тартибини назарий модель сифатида қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин: "ташхис объекти танланади→объектнинг тузилиши ўрганилади→ташхис мақсади

белгиланиб, вазифалар аниқланади→ташхис услуби танланади→танланган услубни тўлдирувчи яна иккита услуб захираштиради→танланган услублар “ташхис қаторига келтирилади”→олинган натижаларнинг метрик (баҳоли: -балл, тонна, килограмм, байт, метр, сон ва б.) кўрсаткичлари умумлаштирилади→барча кўрсаткичлар ташхис услубларининг талаблари асосида гуруҳларга ажратилиб (биометрик, психометрик ва социометрик) баҳоланади→маълумотлар кўлампидан муаммолар белгилаб олинади→муаммолар дахлдорлиги бўйича туркумлар ёки соҳаларга ажратилади→муаммони бартараф этиш учун мавжуд ресурслар ҳисобга олинади→ресурсларни йўналтириш (улардан фойдаланиш) тартиби аниқланади. Хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилади”¹.

Турли даражаларда бошқарувни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш талаба этилади. Бунинг учун, даставвал ташхис қўйиш лозим ва бу мавжуд ресурсларни манзилли қўллаш имкониятини яратиб, вақт оралиғини инобатга олган ҳолда конструктив бошқарув самарадорлигини таъминлаш учун хизмат қилиш имконини беради. Бошқарув деб “субъектнинг объектга турли кўриниш ва даражаларда таъсир этиш жараёнига айтилади”².

“Инсонлар ҳамма вақт жамият ҳаётида содир бўладиган турли воқеа ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашга қизиқиб келишган. Даставвал, воқеа-ҳодисалар шаклан қиёсланиб, уларнинг мазмун ва моҳиятига кўп ҳам эътибор қаратилмаган бўлиши мумкин. Бу барча интилишлар ҳаёт давомида пайдо бўладиган турли тўсиқларни бартараф этиш, пайдо бўлган муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида амалга оширилганки, уни биз шартли равишда таҳлилий фаолият шаклланишининг биринчи босқичи деб кўрсатсак хато қилмаган бўламиз”³. Ҳар қандай таҳлил инсонларнинг прагматик талабларига бўйсунган ҳолда амалга оширилиб, муайян фаолиятда аниқ мақсадга эришиш учун ресурсларни йўналтириш мақсадида бажарилган.

Бу жараёнда тизимли ёндашув мукамаллиги жиҳатидан турли даражаларда қўлланилиб, таҳлилин аналга оширишда мутахассис

¹ Самаров Р., Садриддинов С. Миллий тараққиёт такомиллашувининг илмий асослари (Сиёсий ташхис мисолида) // Ж. Муҳофаза +, 11-сон, 2011 (85). 6-7-бетлар.

² Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза + 4 – сон, 2011 (78). 4-5 – бетлар.

³ Ҷша манба.

муаммога доир жамлаган ахбороти билан ишлашига тўғри келади. Ахборотни яхлит шаклга келтириб, уни тизимли тушуниш учун, мутахассис таҳлил технологиялари, пиринциплари ва услубларидан фойдаланади.

Таъкидлаш шартки, ҳар бир соҳада жумладан, гуманитар, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳаларда тизимли ёндашувни қўллаш, мазкур соҳаларнинг хусусий тамойилларини алоҳида инобатга олишни тақозо этади. Бунда тизим фалсафаси методология сифатида амал қилиши билан бирга, диагностик ва прогностик вазифаларни бажариб, соҳалар учун лозим бўлган галдаги назарий вазифаларни белгилаб беради.

Таҳлилни амалга оширишда бошқа ёндашувларга қараганда тизимли ёндашув нисбатан мукамаллиги билан ажралиб туради. Фалсафа, социология, психология ва педагогика учун тизимли ёндашув ўзига хос бекиёс топилма ҳисобланади. Бекиёслиги шундаки, **“Инсон – Ижтимоий муҳит – Табиат – Таълим-тарбия – Соғлиқ (жисмоний, маънавий, психологик) – Билим – Тараққиёт (Камолот) – Жамият”** каби мураккаб жараёнларнинг ўзаро алоқадорлигини белгилаб олишни таъминлайди. Натижада, ҳар бир ижтимоий институт ўз вазифаларини бажариши ёки бажара олмаслигини баҳолаш имконияти вужудга келиб, буни аниқлашга муносиб ташхисни амалга ошириш лозим бўлади. Ўлчов бирлигига эга бўлган усуллар воситасида ташхис амалга оширилгандан кейингина, муаммо аниқ белгиланади. Бошқача қилиб айтсак, объектнинг предмети танланади. Турли даражаларда бошқарувни амалга ошириш учун бу ўзига хослик нафақат касбий, балки маданий мазмун касб этади.

Тизимли ёндашув воситасида тизимлар ва жараёнларнинг ривожланишини прогноз қилиш имконияти мавжуд. “Прогноз тушунчаси орқали аниқ бир жараённинг ривожланиши ҳақидаги эҳтимолли-илмий исботланган фикрлар мажмуаси тушунилади”¹. Таҳлил орқали ривожланиш босқичини таъминлаш учун объект прогнозини амалга ошириш-ишлаб чиқиладиган чора-тадбирларни амалиётда қўллаш тартибини ўринли белгилашга йўналтирилган қарорнинг илмий-амалий мазмундорлигини таъминлайди. Шу сабабли, амалга ошириладиган прогноз исботланган бўлиши лозим.

¹ Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари (монография). - Тошкент: Akademiya, 2010. 33-бет.

Негаки, “прогнознинг турли шакллари мавжуд бўлиб, улардан муҳимлари сифатида ишончли; аниқ; ишончсиз, истакли, таклифли, шубҳали, ахборотли прогнозларни кўрсатиб ўтиш мумкин, булар ижтимоий аҳамиятга моликлиги жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади”¹. Прогнозлашда далиллар йўналтириш ва ҳукм² чиқариш учун асос вазифасини бажаради.

Ижтимоий муносабатларда чин ва хато ҳукмлар мавжудлигига кўра, таҳлилни амалга оширишда фоиз, балл, килограмм, тонна, сон каби кўрсаткичларни чиқариб берувчи усуллардан фойдаланиш, тўғри қарор чиқариш учун шарт ҳисобланади. Масалан, мутахассиснинг муаммога оид фикрини билиш учун сўров (аниқроғи эксперт сўрови), касбий жамоа ёки гуруҳ аъзоларининг жорий маънавий муҳитга доир муносабатини аниқлаш учун социометрия усулларида фойдаланиш мумкин. Бунда, иштирокчиларнинг умумий сони ва уларнинг муносабати фоиз ёки балл кўрсаткичи билан аниқланади. Таҳлилни амалга ошириш давомида бу кўрсаткичлар қарор қабул қилиш учун асос ҳисобланади. Чунки, қарорларнинг хатолигини аниқлаш учун айрим қондаларга амал қилиш талаб этиладики, уларнинг муҳимлари қуйидагилар ҳисобланади:

➤ агар, бир фикрнинг чинлиги исбот этилган бўлса, уни чин деб тасдиқлаш ҳам чин ҳисобланади;

➤ агар, бир фикрнинг чинлиги исбот этилган бўлса, уни хато деб тасдиқлаш хато ҳисобланади;

➤ агар, бир фикрнинг хатолиги аниқланган бўлса, уни чин деб тасдиқлаш хато ҳисобланади;

➤ агар, бир фикрнинг хатолиги исбот этилган бўлса, уни хато деб тасдиқлаш чин ҳисобланади³.

Бугунги кунда инсоният ер куррасини ўз эҳтиёжларини қондириш учун мажуд ресурслари таркибий хоссаларини деярли ўрганиб бўлди. Галдаги қадам сифатида бошқа сайёрларда ҳам георазведкавий ишларини олиб бормоқда. Илм-фан ва техника соҳасидаги кашфиётлар табиат қонуниятлари билан боғлиқ бўлган техноген хавфларни ўз вақтида аниқлаб, бартараф этишга қодир. Шунга қарамасдан, экологик муаммолар олдин маълум бўлмаган,

¹ Ўша манба: 50-бет.

² Ҳукм, бу нарсa ва ҳодисалар, уларнинг турли белгилари орасидаги хоссалари бўйича алоқадорлигини тасдиқловчи ёки инкор этувчи фикр ҳисобланади.

³ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 143- бет.

бугун ҳал қилиниши лозим бўлган тиббий, демографик, ижтимоий ва иқтисодий ва бошқа муаммоларни юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳолат, ўз навбатида курраи заминимиздаги ресурслар чексиз эмаслиги, инсонлар эса хоҳлаган тарз ва тартибда фойдаланишлари мумкин эмаслиги англаб етиш вақти келди. Зеро, бу жараёнда "...асосий ижрочи омил бу – инсоннинг экологик онги ва маданияти ҳисобланади"¹. Инсон зоти буни тизимли идрок этмас экан, ўз келажагини тубсизлик йўли томон буриб қўйиши эҳтимолдан холи эмас.

Инсон, заминимизнинг бир бўлаги ҳисобланиб, ўзини ундаги олий мавжудот сифатида намоён этиши жисмоний кучига эмас, балки онгу шуури ва у билан бошқариладиган фаолиятига боғлиқдир. Шу сабабли, табиат ва жамиятда намоён бўладиган геологик, технологик ва ижтимоий ҳодисаларга инсон тизимли ёндашиши мақсадга мувофиқдир. Шундагина, инсоннинг ҳар қандай фаолиятида конструктивлик таъминланиб, инсон, олам ва тараққиёт уйғунлиги амалга ошади. Буни илк ифодасини маиший ҳаёт доирасида кузатиш воситасида инсоннинг тафаккур маданияти, ҳиссиёт маданиятга амал қилган ҳолда ҳаётгузаронлик қилаётганлигида ҳам кузатиш мумкин.

¹ Муротова Д., Муратова Д. Экологияга илк қадамлар. - Т.: El-press, 2014. 3- бет

II - БОБ. ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛДАН ФОЙДАЛАНИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

2.1. Педагогик фаолиятда таҳлил ва унинг турларидан фойдаланиш техникаси

Илм-фан ютуқларининг ҳаётга кенг татбиқ этилиши натижасида, таҳлилни амалга оширишнинг меъёрлари, даражалари, таҳлил натижасини бирон бир шаклга (масалан, қарор чиқариш учун маълумотнома, тавсифнома, хулоса кабилар шаклига) келтириш ва уни баҳолаш мезонлари яратилди. Уларнинг амалий фойдалигини англаш учун, таҳлилнинг турлари ҳақида маълумотга эга бўлиш лозим бўлади қуйида уларнинг айримларини келтириб ўтамиз.

Муаммоли таҳлил, табиий ёки сунъий тарзда вужудга келган муаммо, қийинчилик, аниқроғи турли шакл ва мазмундаги қарама-қаршилиқлар ва уларни бартараф этиш йўллари тизимли идрок этиш учун бажариладиган мантикий фаолият мажмуаси ҳисобланади. Бу турдаги таҳлилни амалга ошириш натижасида у ёки бу муаммонинг моҳияти белгилаб олинади, уни юзага келишига таъсир кўрсатган омиллар аниқланиб, муаммони ижобий ҳал этиш иқонияти яратилади. Педагогик фаолиятда таҳлилнинг бу туридан маъруза ва амалий машғулотларни ўтишда фойдаланиш, талабанинг ўқув фаолияти самарадорлигини таъминлашга таъсир кўрсатади. Ёки юзага келган педагогик вазиятга конструктив тус беришда фойдаланиш мумкин. Масалан, “педагог-талаба-таълим муҳити”, “талаба-талабалар жамоаси-педагог” кўринишидаги низоларни ўрганишда.

Тизимли таҳлил эса, турли сабаблар асосида вужудга келган вазиятни яхлит тарзда, барча хусусиятларининг ифодаланиши ва таъсир кўрсатиш даражалари бўйича ҳамда ички ва ташқи муҳитга таъсир кўрсатишини вазифалари бўйича аниқлаш имкониятини беради. Амалий қўлланиши анча мураккаб бўлсада, таълим-тарбия жараёнида тизимли таҳлилдан фойдаланиш бир қатор қулайликлар яратади. Масалан, маърузани амалий машғулотга мувофиқлаштириш маърузада келтирилган қонуниятларнинг талаба томонидан ўзлаштириши ва уни қўллай олиши, амалий машғулот давомида талабанинг маърузадан олган ахборотни қўллай билишида профессор-ўқитувчининг ўз вазифасини талаб даражасида бажара

олганлиги, ёки талаба вазифани бажаришда қийналаётган бўлса, унинг аниқ сабабини белгилаб олиш ва педагогик коррекцияга тааллуқли бўлган чораларни ишлаб чиқиш учун қулайдир.

Таҳлил тизим тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлиш мақсадида амалга оширилади. Бунда тизимнинг жорий ҳолати баҳоланади, юзага келиши мумкин бўлган эҳтимолли муаммолар аниқланади, тизимни ривожлантириш ресурслари ҳисобга олинади. Бу ўз навбатида таҳлилни бир нечта босқичларга ажратилган ҳолда бажаришни тақозо этади. Педагогик фаолиятнинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда, нисбатан мақбул ҳисобланадиган таҳлил босқичлари қуйидагичадир:

- таҳлилнинг вазифа ва мақсадини аниқлаш;
- тизим чегарасини аниқлаш ҳамда қўшимча йўналишлардан ажратиш;
- тизимнинг таркибий тузилиши (тизимости унсурлари)ни белгилаш;
- тизимнинг яхлит моҳиятини аниқлаш;
- тизимнинг ўзаро алоқадор қисмларини (алоқадорликнинг яхлитликдаги ўрни нуқтаи назаридан) таҳлил қилиш;
- тизим ва унинг тизим остиларининг вазифаларини белгилаш;
- тизимнинг мақсади ва тизим остиларини тузулиши ва вазифлари бўйича таққослаш;
- тизим ва тизим остиларнинг чегарасини аниқлаш;
- воқеа/ҳодисани таҳлил қилиш;
- тизим моделини яратиш.

Шуниси эътиборлики, тизимли таҳлил хилма-хиллик жиҳатидан фарқланганлиги сабабли, у истикболли, яъни меҳнат тури мавқеини олувчи ҳисобланади.

Сабаб-оқибатли таҳлил туридан фойдаланиб, ижтимоий, иқтисодий ёки маданий жараёнлар вужудга келишининг сабабларини аниқлаш ва оқибатини белгилаш мумкин. Педагогик фаолият доирасида эса, маъруза ва амалий машғулотларни сифат даражасини таъминлашда бу таҳлил туридан фойдаланиш бир қатор қулайликларга эга. Жумладан, маърузада келтирилаётган мисолларни бевосита ижтимоий ҳаёт билан боғлаб қўллаш имкониятини бериб, оқибат кўринишида юзага келган аниқ ҳолатга далиллар келтириш мумкин. Намуна сифатида “Экологик маданиятни шакллантиришнинг

назарий ва амалий аҳамияти” номли мавзуни келтирамиз. Турли касалликларнинг пайдо бўлиши, айрим ўсимлик ва жонзотларнинг йўқ бўлиб кетиши, иқлимнинг ўзгариши, демографик муаммоларни юзага келиши, саноат ва космик чиқиндиларнинг кўпайиши, алоҳида инсон учун жамоа ва жамият қандай кўринишдаги муаммоларнинг келтириб чиқараётганини сабаб-оқибатли таҳлил асосида амалга ошириш мумкин. Бу, нафақат талабалар фаоллигини, балки маъруза матнининг сифатини (рақам ва далиллар билан) таъминлаб, профессор-ўқитувчиларнинг имижини шаклланишига ҳам таъсир кўрсатади.

Праксеологик таҳлил жорий вазиятни ўрганиш учун қулай ҳисобланиб, вазият рўй берган пайтда унинг иштирокчи (таркибий элементлари)ни фаолиятнинг таркибий қисмини аниқлаб, фаолиятда самарадорликка эришишни таъминлашда амалий мазмун касб этади. Таҳлилнинг бу туридан педагогик тизим доирасида профессор-ўқитувчилар ва талабалар фаолиятини ўрганишда қўллаб, таълимий жараёни такомиллаштиришга эришиш мумкин. Агарда, праксеологик таҳлилни амалга ошириш учун таҳлилий восита сифатида усуллар тўғри танланиб, мақсадли қўлланилмаса, олинган ҳар қандай натижа самарасиз ҳисобланади.

Аксиологик таҳлил юзага келган вазиятга нисбатан берилган баҳолар тизимини яратиш учун қулай ҳисобланиб, вазиятнинг таркибини таъминловчи шароит, оқибат, ҳаракатларнинг кўриниши, жорий этилган меъёрларга мос тушуши ёки тушмаслигини белгилаб беради. Таҳлилнинг бу туридан индивидуал фаолиятни ўрганишда, шахслараро муносабатлар динамикасини белгилашда фойдаланиш маъқул. Бунда натижа шахсий, миллий, диний, касбий, умуминсоний қадриятлар тизимининг мавжудлигини, қадриятлар функцияси ва шаклланиш тартиби ва турини билиш билан бирга, уларнинг аккумуляциялашув қонунияти борлигини инобатга олишни тақозо этади. Мазкур таҳлил тури, алоҳида профессор-ўқитувчиларни касбий фаолиятини баҳолашда ёки аълочи ва фаол талабаларнинг фаолиятини баҳолашда қўлланилиши мумкин. Таҳлилнинг бу туридан фойдаланиш услубий ва ташкилий қийинчиликлар билан кечиши кузатилади. Бунинг сабаблари мавжуд бўлиб, биринчиси, шахсий, касбий, миллий, диний ва умуминсоний қадриятларнинг шаклланганлик даражасини баҳолашга (ташхисини амалга оширишга) мўлжалланган усулларнинг етарли эмаслигидир.

Иккинчиси, кадрятларнинг шаклланганлигини аниқлаш тартиби ва баҳолаш мезони ишлаб чиқилмаганлиги сабабли, назарий моделнинг мавжуд эмаслигидир. Шунга кўра, аксиологик таҳлилдан фаол профессор-ўқитувчилар ҳамда аълочи ва фаол талабалар қаторидан нисбатан сараларини танлашда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Вазиятли таҳлил тури, вазиятнинг вужудга келиши ва кечишини белгилаб олиш учун, аниқроғи социология, ижтимоий психология ва ижтимоий педагогика, конфликтология фанларининг доирасида қўлланилиши мақсадга мувофиқдир. Негаки, юзага келган вазиятга тегишли бўлган шароитни, вужудга келиши мумкин бўлган эҳтимолли оқибатни ва унда қатнашувчиларнинг ҳаракат ва мақсадларини баҳолаш учун қулайдир. Бу усул ижтимоий моделлаштиришнинг тақрибий қисми ҳисобланиши, педагогик-психологик моделлаштириш учун амалий мазмун касб этади.

Прогнозларнинг таҳлилини амалга ошириш, келажақда содири бўлиши мумкин бўлган вазиятнинг бир қанча шаклини таснифли шарҳлашни назарда тутати. Таҳлилнинг бу тури ижтимоий-сиёсий жараёнларни билиш ва бошқариш учун жуда қулай ҳисобланиб, бунда прогнознинг илмийлиги қарор чиқаришда ҳал этувчи ролни бажаради. Педагогик фаолиятда прогнозларнинг таҳлилни амалга ошириш, аниқроғи педагогик прогноз ўқув ва илмий фаолиятни мақсадли режалаштириш имконини яратади. Бу таҳлил турини амалга ошириш учун прогноз ва унинг турлари ҳақидаги назарияларни яхши билиш, прогнозни амалга ошириш моделларини амалиётда қўллай олиш кўникмасига эга бўлиш талаб этилади.

Тавсияларнинг таҳлили вазиятни бошқаришда мақбул ҳисобланиб, бунда вазият иштирокчиларининг хатти-ҳаракатига алоҳида эътибор қаратилади. Таҳлилнинг бу тури ижтимоий фалсафа ва ижтимоий психология, ижтимоий педагогика ва социология соҳаларига оид бўлган тадқиқотлар илмий қимматга эга бўлган ахборотларни тизимлаштириш учун ҳам хизмат қилади. Педагогик фаолиятда тавсияларнинг таҳлилидан фойдаланиш, педагогик жараёнга доир самарали қарор қабул қилишни таъминлаб, галдаги вазифаларни белгилаш имониятини яратади. Масалан, педагогик жараёни такомиллаштириш учун ташкилий масалаларга эмас, балки фундаментал-илмий масалаларга эътибор қаратиб, фундаментал билимларни талабаларга етказишнинг самарали йўлини белгилаб олиш учун билдирилган тавсиялардан фойдаланишни таъминлайди.

Дастурларнинг таҳлили, фаолият самарадолигини таъминлашга қаратилган бўлиб, бошқарувни амалга ошириш учун амалий мазмун касб этади. Бундан мақсад, фаолиятни амалга ошириш тартибини белгилаш, шунингдек, жараён давомида йўналтирувчи, тартибга солувчи каби вазифаларни ҳам бажарувчи, қарор қабул қилишдир. Таҳлилни бу туридан, саноат тармоқларини бошқаришда, турли даражада сиёсий қарорларни қабул қилишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Педагогик фаолият доирасида, аниқроғи таълим ахбороти мазмунини, доимийлигини, долзарблигини таъминлаш учун дастурловчи таҳлил амалга оширилиши мумкин. Бундан кўзланган мақсад, такрорланишлар, амалий мазмунга эга бўлмаган ахборотни таълим ахбороти тизимидан чиқариш ва эмпирик тадқиқотлар орқали қўлга киритилган хулосаларни таълимий ахборот тизимида жорий этишдан иборат. Бундан нафақат тизим, балки алоҳида инсон, миллат, халқ ва жамият манфаатдордир.

Таҳлилни амалга ошириш учун интеллектуал салоҳиятга таяниш талаб этилади. Бу кўрсаткич фақатгина индивидуал IQ коэффицентининг баланд ёки пастлиги билан баҳоланмайди. Балки, назарий билимни амалиётга қўллаш олиш, мантиқ қонуниятлари механизмини билиш, таҳлил тажрибаси, касбий мутахассислик, таҳлил учун сарфланадиган вақт, ахборотни жамлаш усулидан фойдалана олиш, таҳлил усулларини мақсадли восита сифатида танлаш каби омиллар ҳам инобатга олинади. Масалан, биргина муаммонинг вужудга келишининг ўзи бир неча босқичларда кечади. Уларни билиш, муаммони ечиш, аниқроғи муаммо таҳлилини муваффақиятли амалга ошириш учун хизмат қилади. Назарий модель ёки онгли ҳаракатлар тизими сифатида уни қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин:

- муаммоли вазиятнинг вудуга келиши;
- юзага келган вазият моҳиятини ва муаммони англаб етиш;
- муаммони бартараф этиш учун тахминий таклифлар, яъни гипотезаларни илгари суриш;
- илгари сурилган гипотизани исботлаш учун, муаммони қисмларга ажратиш, уларнинг алоқадорлигини белгилаш;
- турли вариантларда муаммо ечимини топиш;
- муаммони бартараф этиш учун тақдим этиладиган тўғри вариантни ажратиш;
- мақбул ечим вариантини татбиқ этиш.

Мазкур таснифни, унинг функциясини инобатга олган ҳолда, муаммо таҳлилини бажариш техникаси деб кўрсатсак хато қилмаган бўламиз. Назарий жиҳатдан, юзага келган муаммо таҳлилини амалга оширишда муаммо аниқ белгилари бўйича алоҳида гуруҳларга ҳам ажратиш мумкин. Бу таҳлил фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш учун хизмат қилади. Натижада, муаммоли вазият таҳлили юзасидан қуйидаги вазифаларни амалга ошириш учун шароит яратилади:

- муаммони макон ва замонга нисбатан қайд қилиш, яъни муаммонинг ҳудуди ва даврига доир чегарасини белгилаш;
- муаммонинг тури, табиати ва тизимли хусусиятини белгилаш;
- муаммонинг ривожланиши, объектив қонуниятларга асосланганлиги ва оқибатларини белгилаш;
- муаммони ҳал этиш усулларида мақбулини танлаб фойдаланиш;
- муаммонинг ижобий ечимини таъминлаш учун зарурий чораларни ишлаб чиқиш ва қўллаш;
- муаммони ҳал этиш.

Таҳлилнинг яна бир тури - **вазиятли таҳлил** ҳисобланиб, жамиятнинг ижтимоий, маданий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларида муҳим бўлган вазиятни баҳолаш, ресурсларни йўналтириш учун қулай ҳисобланади.

Бунда, вазият тушунчаси таҳлилнинг даражаси, камрови, вақти, аҳамиятлилигини таъминловчи восита ҳисобланади. Негаки:

- вазият, юзага келган воқеъликнинг ифодаси сифатида идрок этилиб, у муаммо билан бир бутун ҳолда шарҳланади. Бунда воқеаларнинг кетма-кетлиги инобатга олиниб, вазиятни англаш учун назарий асосларга таяниш лозим бўлади. Педагогик фаолият доирасида, педагогик тизим назариясига амал қилиш талаб этилади;
- таҳлилни амалга оширишда вазият бирон бир фаолиятнинг талаби (манфаати) нуқтаи назаридан кўриб чиқилсагина у муаммонинг мавжудлигини намоён қила олади. Вазиятнинг моҳиятини праксеология ва фаолият назарияси ёрдамида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шундагина, вазиятга тўғри баҳо бериш имконияти яратилади. Педагогик тизим доирасида юзага келган муаммоли вазиятни таълим мақсади ва манфаатидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш лозим;

• вазият таҳлилида унинг вужудга келишига таъсир кўрсатган омилларнинг таъсирчанлик даражасини инобатга олиш лозим бўлади. Бунда, омилларнинг мураккаблиги ва уларнинг ўзаро алоқадорлигига эътибор қаратиш талаб этилади. Омиллар вужудга келган қарама-қаршиликларни ҳал этишга кўмаклашади ёки тўсқинлик қилади. Педагогик фаолият доирасида омил сифатида, таълим муассасасининг ахборий муҳити, таълим манбалари, таълим усули, таълим олувчи ва таълим берувчиларнинг шахси, таълим муассасасининг ички қонуниятлари, тартиби ва маънавий муҳити белгиланиши мумкин.

Ижтимоий ривожланиш назарияси бўйича, вазият сифат ёки сон ўзгаришларининг натижаси ҳисобланади. Вазият содир бўлган ҳодиса юз бериши мумкин бўлган, яъни эҳтимолий ҳодисани вужудга келтирувчи жараён ҳисобланади. Шунинг сабабли, тизимли таҳлилни амалга оширишда, биринчи навбатда вазиятнинг классификациясини амалга ошириш лозим бўлади.

Муаммонинг хусусий жабҳаси вазиятнинг вужудга келиши, кечиши ва ифодаланишига таъсир қилади. Шунга асосланган ҳолда, вазият турларининг ўзиги хос жиҳатлари аниқланади. Унда вазиятнинг маиший, ижтимоий, маданий ёки касбий ҳаётга мувофиқлик даражаси мужассамлашган бўладиган, бу кўрсаткичлар вазиятни *реал* ва *шартли* кабиларга ажратиш имконини беради. Реал вазият ҳақиқий жараён (амалда юз берган ёки берган)га асосланган бўлиб, типик вазият ҳисобланади. Шартли вазият эса, ноанъанавий, нотабиий тарзда кечиб, уларни жуда кам ҳолларда воқеликда кузатиш ёки учратиш мумкин.

Вазиятни шунингдек, меъёрий, оғувчан, таҳликали кабилар ажратиш мумкин. Меъёрий вазиятда, юзага келган ҳолат амал қиладиган меъёр доирасида ривожланади. Бошқарувни амалга оширишда, аниқроғи қарор қабул қилиш учун анъанавий тарзда ёндашиш мумкин. Оғувчан вазиятда эса, жорий ҳолатнинг белгиланган меъёр талабларидан четга чиқиш ҳолатини кузатиш мумкин. Бу, ўз навбатида бошқарувни амалга ошириш учун ноанъанавий тарзда ёндашишни тақозо этади. Асос нуқтаи назаридан хавфли (деструктив) ёки хавфсиз(конструктив)лик даражасига алоҳида эътибор бериш лозим бўлади. Таҳликали вазият эса, маиший ёки касбий ҳаёт доирасига тааллуқли бўлган жараённи ифодалайди. Унинг дастлабки ифодаси номаълум, яъни “сўроқ” остида бўлганлиги

учун, қарор қабул қилиш жараёнига тезкор ёндашишни тақозо этади. Таҳликали вазият таҳлилини амалга ошириш мураккаблиги билан ажралиб туради. Бунда, инсон омили, техник, экологик, вақт, ресурс каби омилларнинг таъсир даражаси кузатилади.

Вақт кўрсаткичи асосида, вазиятни бўлиб ўтган вазият, юзага келган-жорий вазият ва истиқболда юзага келиши мумкин бўлган вазиятга ажратишни талаб қилади. Бўлиб ўтган вазият, кечган жараёнга ўша вақтда долзарб бўлган масалани ўрганиш учун хизмат қилади. Уни тажриба ортириш ёки тарихий вақт нигоҳи бўйича психологик баҳо бериш учун таҳлилини амалга ошириш мумкин. Масалан, педагогик жараёни Садриддин Айнийнинг "Эски мактаб" асарида тасвирланган таълим-тарбия жараёнини турли сюжетлар ёрдамида кўрсатиб берганлиги билан ҳам ўрганиш мумкин.

Юзага келган-жорий вазият айни вақтда, яъни, аниқ макон ва замонда кечаётган жараёни назарда тутати. Бу вазият таҳлилини амалга ошириш, истиқболли режаларни тайёрлаш учун, ресурслар захирасини жамлаш учун, эҳтимолий муаммоларни зарарлантириш мақсадида амалга оширилади. Қимматбаҳо қоғозлар, рангли металллар ва ёқилғи бозори учун ёки жинорий ишларни ўрганиш вақти юзага келган-жорий вазиятни тадқиқ этишда фаолият махсулдорлигини таъминлаш учун хизмат қилади. Педагогик фаолиятда эса, юзага келган-жорий вазият таҳлилини амалга ошириш, профессор-ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини баҳолаш учун қўлланилиши мумкин.

Истиқболда юзага келиши мумкин бўлган вазият, эҳтимолий вазият прогнозини амалга оширишни тақозо этади. Шу сабаб, педагогик жамоа ва гуруҳларни бошқариш жараёнини такомиллаштириш учун, меҳнат ва ўқув жараёни самарадорлигини таъминлашда истиқболда юзага келиши мумкин бўлган вазиятли таҳлилини амалга ошириш бир қатор қулайликларга эгадир.

Вазиятнинг мураккаблик даражаси бўйича оддий, мураккаб ва ўта мураккаб вазиятларга ажратиш мумкин. Оддий вазият бу бир ёки бир қанча омилларнинг ўзаро алоқадорлиги натижасида вужудга келган ҳолат ҳисобланиб, асосан бир маънони ифодалайди. Бунга қундалик маиший ва касбий фаолият жараёнида юзага келадиган вазиятларни мисол келтириш мумкин. Мураккаб вазият эса, ҳаракатларнинг турли-туманлиги билан фарқланиб, таркиби бўйича бир неча оддий вазиятни қамраб олади. Бунга педагогик вазият,

аниқроғи “Х” вазият мисол бўла олади. Унда, таълим олувчининг шахси, таълимнинг шарт-шароитлари, таълим мақсади, таълим усули, таълимга қўйилган талаблар, таълим жараёнини бошқариш усули, таълим берувчининг шахси каби омиллар мужассамлашган бўлади.

Ўта мураккаб вазият эса, номаълум бўлган турли омиллар иштирокида вужудга келиб, динамиклиги бўйича ажралиб туради. Вазиятнинг бу тури мудофаани таъминлаш, фавқулодда ҳолатлар давомида вужудга келиши мумкин. Шу ўринда мисол тариқасида Афғонистондаги вазиятни келтириш ўринлидир. Афғонистондаги вазият ҳам ўта мураккаб вазиятлар сирасига киради. Чунки, ушбу мамлакатда кечаётган низолар натижасида сиёсий тизим барқарорлиги йўқолди. Шунингдек, Афғонистонда хавфсизлик ва барқарорликнинг таъминланмаганлиги, халқнинг тинч ва осуда ҳаёт кечириши учун кафолатнинг йўқлиги, давлат ҳокимияти органларининг қоникарсиз фаолияти ва ташқи кучларнинг мамлакат ички ишларига бениҳоя аралашуви мураккаб вазиятнинг юзага келишига, унинг янада чуқурлашувига сабаб бўлмоқда¹.

Таҳлилни амалга ошириш учун вақт омилининг чегараланганлигини, таҳлилнинг натижаси сифатида тайёрланадиган манба (маълумотнома, далолатнома, шартнома, тавсиянома ва б.) қарор қабул қилиш учун асос сифатида қабул қилинишини инобатга олиб, вазиятнинг турли хил қўринишлар таснифини келтирамыз:

Вазиятнинг вужудга келишини вақт кўрсаткичи бўйича:

- реал вазият;
- шартли вазият;
- вужудга келган вазият;
- вужудга келиши мумкин бўлган вазият, яъни эътимолли вазият кабиларга ажратиш мумкин.

Меъёрга мувофиқ равишда вазиятнинг вужудга келиши бўйича:

- меъёрий вазият;
- оғувчан вазият;
- таҳликали вазият кабиларга ажратиш мумкин.

Тарихийлик даражаси бўйича тааллуқлигини инобатга олган ҳолда вазиятларни:

¹ Рашидов Р. Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлашда тарихий ҳамда этномаданий омилларнинг ўрни / Ж. Шарқшунослик. 2-сон, 2012. 109 - 114- бетлар.

- бўлиб ўтган вазият;
- жорий вазият;
- истиқболдаги вазият кабиларга ажратиш мумкин.

Мураккаблик даражаси бўйича, вазиятлар:

- оддий вазият;
- мураккаб вазият;
- ўта мураккаб вазият кабиларга ажратилади.

Ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича вазият:

- олдиндан аниқланадиган вазият;
- эҳтимолли вазият кабиларга ажратилади.

Вазиятнинг маълумлик даражаси бўйича:

- маълум вазият;
- ўхшаш вазият;
- номаълум вазият кабиларга ажратиш мумкин.

Вазиятнинг бошқарувини амалга ошириш мумкинлиги бўйича:

- назоратни амалга ошириш имконияти мавжуд бўлган вазият;
- назоратни амалга ошириш имконияти мавжуд бўлмаган вазиятларга ажратиш мумкин.

Фаолият манфаатини инобатга олган ҳолда вазиятни:

- ижобий вазият;
- салбий вазият;
- таҳдидли вазият;
- тигиз вазият кабиларга ажратиш мумкин.

Таҳлилни амалга ошириш давомида буларнинг ҳар бирини функционаллиги бўйича инобатга олиш, фаолиятда самарадорликка эришишни таъминлайди.

Таҳлилни давомида аниқ вазият маълумлик даражаси бўйича ўхшаш вазият, номаълум вазиятларга бўлинади. Вазиятнинг бундай бўлиниши таҳлил жараёнида унинг вазифаларини ўрганишга имконият яратади. Педагогик фаолиятда маълум вазиятдан маълум (мисол)ни ечиш учун фойдаланилса, ўхшаш вазиятдан уни ўрганиш ва қонуниятларнинг амал қилишини билиб олиш учун фойдаланиш мумкин. Бу ҳолатда икки ва ундан ортиқ вазиятларни бир-бирига таққослаш орқали керакли хулосаларни чиқариш имконияти мавжуд. Номаълум вазият кўпроқ тадқиқотга оид бўлиб, илгари сурилган

фаразларни эмпирик тадқиқотлар воситасида асослаб бериш учун хизмат қилади ва реал вазиятга илмий ёндашишни талаб қилади.

Назоратнинг мумкинлик даражасига кўра, вазият назорат остидаги ва назоратсиз каби турларга ажратилади. Биринчи гуруҳга қўйидагича муносабат билдириш мумкин. Яъни муҳим вазиятни назорат қилиш учун субъект ўз фаолиятида ресурс ва ваколатларидан фойдаланади. Унинг ваколатлари касбий мажбурияти, инсоний бурчи, мутахассислик масъулияти, касбий ахлоқ меъёрлари каби кўринишларда ифодаланади. Шунга мос равишда “Вазият назорат остига” олинади ёки “Вазият назорат чегарасидан чиққан”лиги маълум қилинади. Бу иборалар асосан бошқарувни амалга ошириш жараёнига нисбатан қўлланилади.

Вазият таснифининг ўта муҳим кўрсаткичларидан бири бу – **юзгага келган вазиятдан чиқиш имкониятига эгаллик қилишдир.** Мақбул ёки номақбул вазият субъектга боғлиқ бўлмаган ҳолда “омад ва омадсизлик”нинг ҳисобига юз беради. Шу сабабли, ижтимоий жараёни (шу жумладан жамоаларни ҳам) бошқаришда вазият омилини инобатга олиш лозим бўлади. Бунинг учун эса, вақти-вақти билан жараён ташҳисини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Масалан, меҳнат фаолиятида мутахассисга хом ашё етишмаса ёки меҳнат қуролини алмаштириш талаб этилса, буни раҳбар олдиндан прогнозлаштирган бўлса, вақт тежалади, яъни меҳнат жараёнининг конструктив кечиши таъминланади. Бу эса вазиятни бошқариш ҳисобланади.

Ҳар қандай вазият, вужудга келиши, яъни ибтидоси билан ҳамда вазиятни табиий жараён билан боғланиб кетиши, яъни интиҳо нуқтасига эгадир. Бу нуқталарни белгилай олмаслик вазиятни сўнги – салбий ҳолатга олиб келадики, уни вазиятдан чиқиш имконияти йўқ деган ибора билан белгилашади. Айни шундай пайтда чора топиш, ечим усулини белгилай олиш иконияти йўқ бўлганда айрим субъектлар “мўъжизавий куч”га умид боғлаб, вақт йўқотадилар. Баъзи субъектлар эса “таъсир кўрсатиш дастаги”ни қидиришни йўлига тушадилар. Ваҳоланки, биринчи навбатда иккита нуқтани топиш, иккинчи навбатда, меъёрларни белгилаб олиш лозим бўлади. Шундан сўнг вазият аниқланади. Бунинг учун эса вазиятнинг эътиборсиз қолдирилмаслигини таъминлаш лозим, яъни жараён мониторингини ўтказиб туриш мақсадга мувофиқдир. У билан танқидий вазият даражасида муносабатда бўлиб, конструктив ва

деструктив жиҳатларини белгилаб бориш тавсия этилади. Бу ҳолат ўз навбатида мураккаб вазиятдан чиқа олиш учун амалий мазмун касб этиб, раҳбарнинг (мутахассиснинг) жамлаган ахбороти, эгаллаган тажрибаси бошқарувни амалга ошириш учун ресурс сифатида фойдаланилиши мумкин.

2.2. Вазиятли муаммо таҳлилини амалга ошириш технологияси

Вазиятли муаммо, ўз вақтида белгилаб олинмаган, эътибордан четда қолган кундалик ҳодисани ёки муҳимлик даражаси бўйича бирон бир таркибнинг фаолият юрита олмаслигини ёки бирор бир жараённинг галдаги ривожланиш фазасига чиққанида юзга келадиган, ечимини топиши лозим бўлган ҳолат ҳисобланади. Вазиятли муаммоларнинг таҳлилини амалга ошириш ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий каби тизимларни барқарор фаолият юритишини таъминлаш учун хизмат қилади. Ижтимоий тизимнинг тизим остиси ҳисобланган, маданий мазмундорлиги, тузулиши ва функциялари билан алоҳида ажралиб турадиган, алоҳида тизим сифатида таҳлил объекти кўринишида танланиши мумкин бўлган педагогик тизим учун ҳам вазиятли муаммолар таҳлилини амалга ошириш муваффақиятли тадқиқот усули ҳисобланади.

Агарда, педагогик тизимнинг шаклланиш босқичларига эътибор қаратсак, бунда педагогик муаммоларнинг вазиятли таҳлили самарали тадқиқот усули кўринишида, бир қатор педагогик назарияларни яратишда қўлланилганлигини кузатиш мумкин. Вазиятли муаммоларни ўрганиш ўз тузулишига эга бўлиб, унинг маъқул вариантини қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Шарҳлаш учун объектни ўрганиш босқичи. Дастлаб таҳлил этилиши лозим бўлган объектнинг мақсади, вазифалари, унга таъсир кўрсатадиган омиллар ва уларнинг тузулиши аниқланади. Объект доирасидан, предмет белгилаб олинади. Бу босқичда предметга тааллуқли тушунчалар ўрганилиб, аниқ тасаввурга эга бўлиш лозим. Агарда, бу жараёнда объектнинг назарий модели ишлаб чиқилса ёки таҳлилини амалга оширувчи мутахассисга тавсия этилса, таҳлил мавзусига оид реал тасаввур таъминланади. Натيجида, муаммони белгилаб олиш, аниқроғи объект ташхиси амалга ошириб, муаммони белгилаш каби тадқиқий жараёнларни ижобий кечиши таъминланади.

2. Шархлаш учун муаммони белгилаш боскичи. Бу босқич давомида ҳам назарияни ва амалиётни, аниқроғи объектининг жорий ҳолатини ўлчов бирлигига эга бўлган усуллар воситасида ўрганиш амалга оширилади. Муаммони тўлиқ ўрганиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда, тўрттадан кам бўлмаган, бир бирини тўлдирувчи усуллар танланиши мақсадга мувофиқдир.

Усуллар танлангач, уларни амалиётда қўллаш учун бирламчи тадқиқий тажриба, реал муаммони белгилаш учун танишув ўтказилади. Ундан сўнг, таҳлилни маромига етказиб амалга ошириш учун бирон бир назарий ёндашув танланади. Бунда - функционал, структуравий, формал, тизимли, вазиятли, фрагментар, ретроспектив каби ёндашувлардан фойдаланиш мумкин. Лекин, даставвал уларнинг ғояси, мақсад ва вазифаларини билиб олиш лозим бўлади. Чунки амалий таҳлил давомида, таълимотлар бир-бирини тўлдириб, ретроспектив-функционал, структуравий-формал, праксеологик-функционал, фрагментар-вазиятли кўринишига эга бўлиши мумкин. Бу бевосита таҳлилинг мақсади ва уни амалга оширувчи мутахассиснинг касбий тайёргарлигига боғлиқдир.

3. Танланган муаммони шархлаш боскичи. Бу босқич доирасида муаммога тааллуқли бўлган ахборот жамланади, турли белгилари бўйича гуруҳларга ажратилади. Шартли равишда биринчи гуруҳ - бевосита муаммога тааллуқли бўлган ахборот, иккинчи гуруҳ - муаммони хусусий жиҳатларини белгилаб берувчи ахборот ва учинчи гуруҳ - муаммони ўрганиш давомида умумийлиги жиҳатидан тааллуқли бўлган ахборотга ажратиш мумкин.

Бу босқичда, “Онгли ҳаракатлар технологияси”дан фойдаланиш (кейинги параграфда келтирамиз) тавсия этилади. Шу тариқа муаммога тааллуқли бўлган ахборот жамланади, тизимлаштирилади ва алоқадорлик даражаси бўйича шархланади. Педагогик фаолиятда талабаларнинг ўзлаштириш кўрсаткичи, фанга бўлган муносабати, профессор-ўқитувчининг фанга ва талабаларга муносабати шарх предмети сифатида танланиши мумкин.

4. Таҳлил турини белгилаб олиш боскичи. Таҳлилни амалга оширувчи мутахассис муаммога тааллуқли бўлган, аниқроғи унинг ечимини белгилашнинг турли вариантлари(фаразини)ни шакллантиради. Унинг амалийлигини исботлаш учун танланган усуллар воситасида иш юритиб, мақсадга эришишга доир онгли ҳаракатларни амалга оширади. Бунда, интервью, кузатиш,

хужжатларни ўрганиш, фаолият маҳсулини ўрганиш, тажриба ўтказиш, экспертлар билан сўров ўтказиш, тест ўтказиш каби усуллардан фойдаланиши мумкин. Охир-оқибатда бир-бири билан боғлиқ тушунча ва концепцияларни мантиқий жиҳатдан бирлаштириш лозим бўлади.

Таҳлилни амалга оширувчи мутахассис ўз соҳасини яхши билганлиги сабабли хусусий қонуниятларнинг амал қилиши механизмини дарров белгилаб олади. Бунинг натижасида, умумийликнинг хусусийликка, хусусийликнинг умумийликка таъсир даражаси аниқ кўрсаткичлар (балл, фоиз, грамм, килограмм, тонна, вольт, метр, километр, байт ва б.) воситасида ажратилади. Натижада, илгари суриладиган қарор намунасига эга бўлинади. Таҳлилни амалга оширишда, мураккаб ҳисобланган босқич ҳам шу босқич ҳисобланади.

5. Шарҳлаш босқичи. Ҳар қандай шарҳнинг мазмунини таъминлаш учун юзага келган ҳодисага асос сифатида таянилади. Агарда у ҳодиса видео-аудио аппаратлар ёрдамида ёзиб олинган бўлса, ёзиб олинган манба контент таҳлил воситасида қисмларга ажратилади. Улар орасидаги умумий алоқадорлик ёки хусусий дахлдорлик белгиланади. Бунинг натижасида ҳодисага тааллуқли бўлган далиллар ва субъектив муносабатларни қиёсий ўрганиш имкони яратилади. Оқибатда таҳлилни амалга оширувчи мутахассис қуйдаги каби саволларга аниқ жавобларни топиши мумкин:

- “Ўрганилаётган ҳодиса аввалги ҳодисадан қайси жиҳати билан фарқ қилади?”;

- “Қайси қонуниятнинг амал қилмаслиги ёки ташқи омил таъсирини муаммо сифатида тушуниш лозим?”;

- “Муаммони бартараф этиш натижасида, қандай қулайликлар вужудга келади ва улардан қайси томон манфаатдор?” ва б.

Келтирилган саволларга жавоб топиш, истикболда назарияларни яратишга хизмат қилиб, тизимлашиш жараёнини таъминлаш учун амалий мазмун касб этади. Зарурият туғилганда айнан шу пайтда таҳлил учун танланган муаммони анқлашга қўшимча ўзгартиришлар киритиш мумкин. Ҳодисани ёритиш ва шарҳлаш жараёнида илмийликка риоя этиш мақсадга мувофиқдир. Негаки, таҳлил илмий тамойиллар, қонуният ва илмий ахлоқ меъёрларига риоя этишни тақозо этади.

6. Ходисанинг айрим қисмларини шархлаш босқичи. Ходисага тааллуқли бўлган ахборотни шархлаш давомида, уни турли қисмларга ажратиш мумкин. Масалан, ходисанинг касбий, иқтисодий, маданий, ҳудудий жиҳатлари кабиларга. Бу босқичда тизимлаштириш жараёни муҳим ҳисобланади. Негаки, яхлитликни қисмларга ажратиш хусусийликни муҳим белгиларини билишни талаб қилади. Асосий мақсад эса, таҳлил этилаётган муаммони ҳар бир жиҳатига эътибор қаратиб, муаммони аниқ белгилашдан иборат. Педагогик тизимда ходисанинг айрим қисми сифатида, мавзунини баён этиш тарзи ёки намунасида келтирилаётган мисолларни талабалар фаолияти билан боғлиқлиги ёки боғлиқ эмаслиги танланиши мумкин.

7. Ходисаларни қиёсий шархлаш босқичи. Қиёсий шархлаш илми ва ундан ортиқ бир-бирга ўхшаш ходиса қиёсланади. Бунда ходисани жамият ҳаётининг қайси соҳасига тегишлилигига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Таъкидлаш лозимки, қиёслаб бўладиган ва қиёслаб бўлмайдиган ходисалар мавжуд. Баъзида техник тизим фаолиятини, ижтимоий тизим фаолияти билан қиёслашга ўқитишларни ҳам кузатиш мумкин. Бу формал мантиқ қонуниятларига амал қилмаслик натижасида содир бўлади. Техник тизимда ҳар бир унсурнинг амал қилиш чегараси, юки мавжуд бўлиб, улар фаолиятининг муддати бор. Яъни, техник характеристикаси бўйича, маълум муддатдан сўнг уни алмаштириш ёки таъмирлаш ёки қайта дастурланиши лозим. Аммо, ижтимоий тизимда бу тарзда муносабат билдириб бўлмайди. Негаки, ижтимоий тизим таъомиллашиш хусусиятига эга бўлиб, динамиклиги билан ажралиб туради.

Предметнинг моҳиятини предмет белгилайди. Шу боис, ходисаларни қиёсий шархлашни назарий жиҳатдан қуйидагича амалга ошириш мумкин:

- вужудга келган ходисани илмий категория ва йўналишлар бўйича таснифлаш. Яъни, иқтисод, социология, психология, педагогика, техника каби фанларга мансублигини белгилаш;

- ходисаларнинг ўхшаш жиҳатларини аниқ белгилари асосида ажратиш. Яъни, тарихий вақт, сиёсий макон, таъриқ ва ҳаракат тартиби бўйича белгилаш;

- ходисага тааллуқли бўлган ахборот манбаси бўйича таснифлаш. Яъни, бевосита иштирокчи томонидан берилган ахборот,

кузатувчининг ахбороти, мутахассисни ахбороти кўринишида ажратиш.

Ҳодисаларни қиёсий шарҳлаш педагогик фаолиятда, аниқроғи маъруза ўқишни индивидуал техникасини белгилаш учун қулайдир.

8. Фараз тузиш босқичи. Ҳодисаларнинг қиёсий таҳлили натижасида баъзи ўзаришларнинг ўзаро боғлиқлиги исботланади. Натижада мавжуд тизимга ўзгариш киритиш мақсадида (муаммони бартараф этиш, галдаги ривожланишини таъминлаш учун) бирон бир тахмин (мўлжал, гумон) тузилади. Бунда амалиёт, яъни жорий ҳолат ўрганилиб, тадқиқот усуллари воситасида эмпирик ҳолат белгиланади. Бу ҳолат, ўз навбатида идел ҳолатни яратиш учун хизмат қилади. Шу тариқа назария яратилади.

Педагогик тизимни ўрганиш давомида яратилган назария, педагогик фаолиятни, таълим мақсадини, педагогик жараёни тақомиллаштириш учун хизмат қилади.

9. Шарҳни яқунлаш босқичи. Умуман, шарҳ якунида қуйидаги саволларга далилли жовоб топиш шарт ҳисобланади:

- муаммони бартараф этиш учун қандай йўл тутиш лозим?
- муаммони баратараф этиш учун қайси ресурслардан фойдаланиш мумкин?
- билдирилган таклиф ва тавсияларни қачон ва қайси тартибда татбиқ этиш лозим?
- жараёни галдаги ривожланиши силлиқ кечадами ёки тўлқинсимон?
- ахборотни шарҳлашни тугатса бўладими?

Педагогик тизим учун эса саволлар бошқача мазмун касб этади. Негаки, тизимнинг ҳар бир унсури тизимости сифатида аниқ мақсадга эга бўлиб, таҳлил ўтказиш давомида, аниқроғи таҳлил турини танлаш жараёнида автоном тарзда алоҳида тизим тарзида ўрганилиши мумкин. Шу сабабли, қуйидаги аниқ саволларга жавоб топиш лозим бўлади:

- таълимнинг мақсад ва вазифалари тўғри шакллантирилганми?
- таълим дастурларини тайёрлашда халқаро тажрибага қаратилган эътибор билан таълим соҳасидаги миллий манфаатлар иннобатга олинганми?
- таълим манбаларини замонавийлаштириш шартми?

- таълим воситаларини қайси илмий таълимот (масалан, шахсга йўналтирилган таълим, андоргогика асослари ва б.) бўйича такомиллаштириш лозим?

- жамият томонидан таълим олдига қўйилаётган вазифалар тўлиқ бажариладими?

- таълим олувчилар ва таълим-тарбия берувчилар бир-бирларининг фаолиятларидан қониқмоқдаларми?

- таълим мазмуни, ички, минтақа ва жаҳон меҳнат бозорининг талаблари асосида шакллантирилганми?

Ушбу саволларга далилли жавоблар ўрганилган муаммонинг асосига эмас, балки сифати жиҳатидан янги назария яратиш учун асос бўла олиши мумкин.

10. Шарҳ натижасини манба шаклига келтириш босқичи. Шарҳ қандай шарҳнинг хулосавий кўрсаткичи бирон-бир қарор шаклида баён этилиши лозим. Қарорни баён этиш учун шарҳи амалга оширилаётган масалага сабаб ва оқибат алоқадорлиги қонуниятига таяниб, мавжуд ресурслар функционаллигига асосланиб, хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Хулоса ва тавсияларда, муаммони келтириб чиқарга омилга эмас, балки уни бартараф этиш масаласига урғу бериш мақсадга мувофиқдир. Мазкур ҳолатни педагогик фаолиятда намоён бўлиши эса айбдорни аниқлаб жазолаш тарзида эмас, балки масалани ҳал қилиш учун услубий, илмий ва ташкилий жиҳатдан кўмак бериш тарзида ифодаланиши лозим.

Таҳлил - бунёдкор, маънавий яратувчан фаолият тури ҳисобланиб, унда конструктивизм (шу жумладан педагогик конструктивизм) доминантлик қилади. Чунки индивидуал, ижтимоий ва концептуал конструктивизмда ҳам жараённинг яхлит манзарасига эга бўлиш билан бирга, конструктивизмнинг тамойиларига амал қилинганлигини ҳам кузатиш мумкин. Жумладан:

- муаммонинг ечими ҳеч қачон тайёр нусха тарзида мавжуд бўлмайди. Балки, ҳар бир муаммо алоҳида ўрганилиши лозим;

- мотивация, юзага келган аниқ вазиятда ифодаланган муаммони ўрганиш (асослаб бериш) билан боғлиқ тарзда кечади. Шу сабабли ўрганиш давомида илмий қарашлар, қузатув, интуитив бўлиш, оқибат натижаларидан фойдаланиш лозим;

- таълимий манбаининг таркиби (масалан, тақдиф, хулоса, тавсия, маслаҳат ва б.) ривожланиш назариясининг концепцияси асосида илгари сурилиши лозим. Агарда, инсон ва унинг дунёси

ўрганилаётган бўлса, бунда камолот назариясидан фойдаланиш лозим;

- тахлилий фаолият тайёрланган манбани фақатгина буюртмачига (манзилга) жўнатиш билан эмас, балки амалиётда қўлланилганлиги билан баҳоланиши лозим.

Амалиёт учун муҳимлиги шундаки, бу тамойилларга амал қилиш натижасида, муаммони бартараф этишнинг "харитаси" тайёрланиб, буюртмачи учун ақлий, ахборий, услубий, маънавий, моддий каби ресурслардан фойдаланишнинг мақбул йўли аниқ вақт чегараларини инобатга олган ҳолда белгилаб берилади.

2.3. Ахборот тизимлари тушунчасининг мазмун-моҳияти

Ахборотга доир турли назариялар яратилган ва ҳар бир назария аниқ бир хусусий фаннинг категорияларига таянишни тақозо этади. Ахборот турли жараён, воқеа ёки ҳодисаларни тасвирлаб берувчи хабарлардан иборат бўлганлиги учун, жамиятнинг маданий, иқтисодий, ижтимоий ёки сиёсий соҳасида кечган ёки кечаётган ҳолатни тасвирлаб беради. Шу сабабли у ёки бу мазмунни қамраб олган ахборотни аниқ тизимга тааллуқли ахборот деб қабул қилсак, ахборотнинг шарҳини амалга ошириш жараёнини енгиллаштиради.

Шу ўринда ахборот тизими ҳақида ҳам муносабат билдириб ўтиш лозим. Ахборот тизими – бу қўйилган мақсадга эришиш йўлида фойдаланиш учун ахборотни жамлаш, ишлов бериш, сақлаш ва узатиш учун қўлланидиган восита ва усулларнинг ўзаро муносабати. Улар муаммога оид бўлган масалаларни таҳлил қилиш ва янги ахборот яратишга ёрдам беради. Ахборот тизимидан фойдаланишда компьютерлар амалий мазмун касб этади. Бугунги кунда ахборотни қабул қилиш, сақлаш ва ишлов беришнинг асосий воситасидир.

Бундан ташқари, ишлаб чиқариладиган ахборотда инсоннинг ўрни ҳисобга олинмаса (инсонсиз ахборотни олиш (яратиш) ва тақдим этиш мумкин эмас), ахборот тизимининг техник жиҳозланиши муҳим қийматга эга бўлмай қолади. Аммо компьютерлар ва ахборот тизимлари ўртасидаги фарқни ажратиб олиш зарур. Махсус дастурий воситалар билан жиҳозланган қандай компьютер ахборот тизимлари учун техник восита ҳисобланади. Ахборот тизими компьютер ва телекоммуникациялар

билан ўзаро алоқани таъминловчи ходимсиз (инсон-мутахассис) ижтимоий мазмун касб этмайди, ўзининг вазифаларини бажара олмайди.

Ахборот бирон бир воқеа-ҳодисанинг кечиш жараёни ҳақида хабар бериш, ёки маълум бўлмаган ҳолатни тушунтириб бериш учун фойдали ҳисобланганлиги учун турли фанларда алоҳида ўрганиб келинмоқда. Шу боис, ҳозирги илмий мунозараларда “Информациология” деган тушунчани баъзи муаллифлар томонидан фаннинг автоном тармоғи сифатида қўллаш маъқуллиги эътироф этилмоқда. Педагогик фаолиятда ахборот ёки информация тушунчаларидан фойдаланишда, уларнинг луғавий маъноси ҳамда камрови(кенг ёки торлиги)га эътибор қаратиш лозим бўлади. Шу ўринда муҳокама этилаётган масалани асослаш учун Жалолiddин Румий асаридан далил тарзида иқтибос келтирамиз: “Дейлик, одамлар орасида қандайдир воқеа гапирилмоқда. Улардан бири ана шу воқеага гувоҳ бўлгани учун бир сўзданок ўша вазиятни тушунади. Қолганлар эса ҳикоянинг эшитганлари (эшитгач) қадрини англайдилар. Вазиятдан хабардор бўлган ҳалиги ёлғиз кишигина ҳикоя билан боғлиқ яна жуда кўп нарсаларни билади”¹. Чунки у одам масала ёки воқеа(яъни хабир)нинг тарихи, юзага келган вазиятдан, унинг иштирокчиларининг сони ва психологик ҳолатидан воқиф бўлади.

“Ҳар қандай ахборот, хоҳ у ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлсин, хоҳ маданий ё иқтисодий соҳага тааллуқли бўлсин, халқ эътиборига ҳавола этилади. Агарда унинг долзарб турлари мавжудлиги эътиборга олинса, диққат талаб ва ғоявий вазифаларига кўра алоҳида таъсир кучига эга бўлади”². Шу сабабли педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш амалий аҳамият касб этиб, ахборот жамият ҳаётининг қайси соҳасига хавф-хатар ёки таҳдид солишига эътибор қаратиш лозим бўлади.

Ахборотнинг психологик хавфсизлиги деганда, индивидуал, гуруҳий ва оммавий тарзда инсон психологиясига (ҳиссий-иродавий, ақлий, эҳтиёжлари каби соҳасига), жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий соҳаларига тааллуқли бўлган

¹ Жалолiddин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. 43 - бет.

² Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). – Тошкент: Akademiya, 2010. 14– бет.

ахборотнинг деструктив, яъни салбий мазмундаги хоссалардан (таъсир этувчилардан) ҳимояланганлик ҳолатини тушуниш лозим.

Ахборотни ҳимоялаш муаммолари нафақат кўп сонли компьютер воситаларидан фойдаланувчиларни, балки компьютер тизими ва тармоқлари соҳасидаги мутахассислар диққатини ҳам ўзига жалб қилмоқда. Ундан тўла қутулиш истагида бўлган миқроз ёки субъектнинг асосий мақсади – ахборот хавфсизлигининг таъминланганлигига эришишдир. Шу тариқа барча ахборот таҳдидларини икки гуруҳга (ички ва ташқи) бўлиш мумкин.

Ички таҳдид конфиденциал ахборотни ўз ичига олган тизим ўрнатилган объект ходимлари томонидан юзага келтирилади. Бундай таҳдид ички низо, шахсий хусумат ва келишмовчиликлар натижасида содир бўлади.

Ташқи таҳдид рақобатчи, жиноят уюштирувчи шахслар, хорижий қидирув (разведка) хизматлари томонидан давлат таркиби, жамоатчилик ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан ўзаро муносабатлар масалаларини нотўғри ўртага қўйишлари сабабли юзага келиши мумкин.

Ахборот ташувчиларга ташқаридан таҳдид қуйидагиларга қаратилган бўлиши мумкин:

- турли ахборот ташувчилардан нусха олиш ёки ўғирлаш;
- коммуникация тизимларидан ахборотни олиш;
- ахборотни алоқа тармоғидан олиш;
- ахборотни йўқотиш ёки унинг ташувчиларини индан чиқариш;

➤ махфий ахборот сақланаётган ҳужжат ва манбаларни тасодиқий ёки режалаштирган ҳолда рақобатчиларга етказиш ва б.

Бу ўз навбатида таълим-тарбия соҳасига тааллуқли бўлган ахборотда миллий манфаатларнинг ҳимояланганлиги масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратиш тақозо этилади. Полина Беляева кичик мактаб ёшидагиларнинг психологик хавфсизлигини ўрганиб, булар ахборот омили, жумладан таълимий ахборотнинг мазмунига эътибор қаратиш лозимлигини кўрсатиб ўтган¹.

¹ Қаранг: Беляева П.И. Психологическая безопасность личности младшего школьника в образовательной среде школы // Диссертация кандидата психологических наук. - Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им.А.И.Герцена, 2014. - С. 238.

Ахборотнинг хавфли эканлигини билиш учун¹, даставвал хавф манбасининг мақсадига эътибор бериш лозим. Назарий жиҳатдан хавф манбаида мавжуд мақсад қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- объектга таъсир кўрсатиш учун махсус режаланштирилган хавф;
- табиий пайдо бўлган хавф;
- фавкулдда (техноген, табиий) ҳолатлар натижасида пайдо бўлган хавф².

Назарий жиҳатдан хавф манбаларини таснифлаш, хавфсизлиги таъминланиши зарур бўлган объектнинг диагностикаси ҳамда профилактикасини амалга ошириб, хавфларни зарарлантириш тадбирларини жорий этиш, муҳим ҳисобланган усул ва воситаларни ўз вақтида мақсадли белгилаб олиш имкониятини яратади. Масалан, йўналтирилганлиги бўйича бирон бир хавф инсон ва жамиятга қаратилган бўлса, бунда биринчи навбатда ҳимоя усули, воситалари, ҳимояни амалга ошириш тартиби, муддати кабиларни белгилаш лозим бўлади. Бу ўз навбатида муҳим аҳамият касб этиб, ахборот хавфсизлигини таъминловчи субъектлар фаолиятининг маҳсулдорлигини таъминлайди.

Ахборотни турли **усуллар** ёрдамида алоҳида шахслар, гуруҳларга етказиб, уларнинг **хастети**, қизиқиши ва дунёқарашларига таъсир кўрсатиб, танланган йўлнинг хатолиги, шубҳалилигини вужудга келтириш мақсадида олиб бориладиган ҳаракатлар деструктив ахборот-психологик таъсир кўрсатиш дейилади.

Ахборот-психологик таҳдидлардан³ ҳимоялаш механизмни очиш учун, уларнинг мақсадини белгилаб олиш лозим бўлади. Қандай мақсадга йўналтирилганлигига қараб, ахборот-психологик таҳдидларни соҳалар бўйича қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- ижтимоий соҳадаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- иқтисодий соҳадаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- маънавий соҳадаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- сиёсий соҳадаги ахборот-психологик таҳдидлар;

¹ Қаранг: Калинина Н. А. "Опасное знание" в "глобальном обществе риска" концептуальный анализ // Автореферат диссертации кандидата философских наук. - Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2014. - С.38.

² Қаранг: Хавфсизликнинг методологик асослари (монография). - Тошкент: Akademiya, 2010. 256-бет.

³ Таҳдид араб тилидан олинган бўлиб (تحديد) кўрқитиш, шошилтириб қўйиш маъноларини англатади.

- фан ва техника соҳаларидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- муҳофизат соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- экология соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- таълим-тарбия соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- тиббиёт соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- маданият соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- озиқ-овқат соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар;
- бирон бир соҳани бошқарувини амалга ошириш соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар ва б.

Ахборот-психологик таҳдидларнинг соҳалар бўйича туркумланиши, уларнинг таркибий қисмларини белгилаб олиш имкониятини беради. Масалан, таълим-тарбия соҳасидаги ахборот-психологик таҳдидлар педагогик тизим (дарслик ва ўқув қўлланмаларга, талабаларнинг турар жойи ҳамда ўқув фаолиятига, педагогик вазиятлар ва педагогик жамоалар)га қаратилган бўлиши мумкин. Педагогик тизим қуйидаги тизим ости таркиблардан ташкил топган:

- педагогик таъсир кўрсатиш субъекти;
- педагогик таъсир кўрсатиш объекти;
- ўзаро фаолият (таълим бериш, таълим олиш) предмети;
- таълим-тарбия мақсади;
- педагогик коммуникациянинг усул ва воситалари.

Ахборот-психологик таҳдидлар зарарсизлантирилмаса охири-оқибатда педагогик фаолиятга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Салбий таъсир педагогик имижда, педагогик фаолиятни касб сифатида танлашга, бошқа касбга алмаштириш ҳолатларида намоён бўлиши мумкин.

Шу аснода педагогик имижнинг шаклланишига таъсир кўрсатадиган омиллар талайгина эканини эътиборга олиб, уни қуйидаги педагогик қобилиятлар моделида акс эттирамиз:

- дидактик қобилият (таълимий материалларни, касбий bilimларни етказа олиш);
- академик қобилият (фаннинг аниқ соҳасига оид ижод қилиш, таҳлилни амалга ошириш);
- перцептив қобилият (талабанинг ички дунёсини билиш);
- нутқий қобилият (ўз фикрини аниқ далиллар асосида баён этиш, шу жумладан: мимика ва пантомимика ёрдамида);
- ташкилий қобилият (талабалар жамоасини шакллантира олиш);

➤ авторитар қобилият (талабаларга ҳиссий-иродавий таъсир кўрсата олиш);

➤ коммуникатив қобилият (талаба ва касбдошлар билан мулоқотга кириша олиш);

➤ педагогик тасаввур (ёки прогностик қобилият, талабалар ва ўзининг ҳаракатларини оқибатини кўра билиш);

➤ диққатни тақсимлай олиш қобилияти (бир вақтда турли фаолиятни ажрата олиш).

Педагогик қобилият моделлари кўп. Шу ўринда, психология фанлари доктори В.Дружинин таклиф этган педагогик қобилият моделининг таркибий қисмларини келтириб ўтамиз:

➤ ўқув материални тушунарли қилиш;

➤ ишда ижодкорлик;

➤ талабаларга педагогик-иродавий таъсир;

➤ талабалар жамоасини ташкил қила олиш;

➤ нутқнинг мазмундорлиги ва ёрқинлиги, образлилиги ва ишонарлилиги;

➤ педагогик такт;

➤ ўқув фанини ҳаёт билан боғлай олиш;

➤ кузатувчанлик;

➤ педагогик талабчанлик¹.

Келтирилган моделлар асосида шуни кўрсатиб ўтиш мумкинки, билим фаолият маҳсулдорлигини таъминловчи асосдир. Шу сабабли, билимнинг қуйидаги ташхис натижаларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

➤ билимнинг чуқурлиги;

➤ билимнинг мослашувчанлиги;

➤ билимнинг мустаҳкамлиги;

➤ билимнинг амалий аҳамиятга эга эканлиги, кабиларни ташхисий белгилар деб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Педагогик вазифаларни самарали бажариш жараёнида билимларни тизимлаштириш, шу жумладан, ўқув-тарбиявий ишларнинг мақсади, предмети ва методларини инобатга олган ҳолда янгилаш трансформациялаш дейилади. Педагогик жараёнда устоз (ўқитувчи, мураббий) педагогик жараённинг ташкилотчиси ва бошқарувчиси ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида, таълим-тарбия жараёнида ахборотнинг психологик ҳавфсизлигини таъминлаш вазифаси педагогнинг вазифалари мажмуасидан жой олганлигини

¹ Қаранг: Дружинин В.Н. Психологическая диагностика способностей: теоретические основы. - Саратов: СГУ, 1990.

кўрсатади. Илмий-оммабоп ва услубий манбаларнинг таҳлили¹ ҳамда 2005-2012 йиллар мобайнида ўтказилган амалий ижтимоий-психологик тажрибалар натижасига кўра, шахсга нисбатан йўналтирилган деструктив мазмунли ахборот, психологик таҳдид сифатида салбий таъсир кўрсатиб, нафақат инсон фаолиятига, балки унинг функционал ҳолати беқарорлашувига таъсир кўрсатишини ҳам аниқладик. Бунда ахборот воситасида таъсир кўрсатишнинг вақти, йўналиши (мавзуси), услуби, шакли, восита ва таъсирчанликни таъминловчи эффектлар (овоз, ҳид, ранг ва б.) алоҳида мазмун касб этади (1-чизмага қарасин).

1-чизма.

Ахборот воситасида таъсир кўрсатишнинг тузилиши

¹ Караяни А. Г., Размазин А. П., Целиковский В. А. Информационно-психологическое противоборство: сущность, содержание, методы. - М., 2000., Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). - Минск, 1999., Почепцов Г. Г. Психологические войны. - М.: Рефл-бук, 2002., Цепцов В. А. Психологическое содержание текста и его оценивание методами интент-анализа и психосемантики. - М., 2001., Самаров Р. Ахборот-психологик хавфсизлик // Ж. Мухофаза +, 09 (59) сон, 2009.

Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай субъект, унга нисбатан ахборот воситаси ёрдамида психологик таъсир кўрсатилганда, у психологик таъсир кўрсатиш объекти ёки психологик ҳимоя объектига айланади. Масалан, инсоннинг психологик ҳимоя объекти тарзида кўриб чиқсак, бунда унинг маълум психик жараёнлари ҳамда ўзи психологик ҳимоя предмети сифатида намоён бўлади. Психологик ҳимоя объекти, бу - турли мураккаблик даражасига эга бўлган, тизимли-тузилмавий ва ташкилий-функционал ҳолат (инсонни психологик ҳолати) ҳисобланади. Психологик ҳимоянинг предмети эса, яхлит психик жараёнлар ташкил этади¹.

Ахборот-психологик таъсир кўрсатишнинг асослари ҳар бир тарихий давр билан бевосита боғлиқ. Бунда вақт нуқтаи назаридан қараганда “кеча▲бугун▲эрта” ҳамда “ўтмиш▲ҳозир▲келажак” унинг узатиш шакли бўлиб, шу асосда тузилиши ва мазмуни ўзгаришини кузатиш мумкин. Шунга қарамасдан, уларнинг асосий объекти инсон психикаси эканлигини инобатга олган ҳолда, талабаларнинг психологик тайёргарлигига ҳам эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Шу боис, барча ахборот-психологик хуружларга руҳан тетик ва соғлом, эркин ва танқидий фикрловчи инсонгина дош бера олади. Бундай ҳолатда психологик барқарорликни таъминлашга қаратилган (шахсий ёки касбий сифатларни шакллантирувчи тренингларга ўхшаган) маърифий тадбирларни кўпроқ жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Ахборот хуружларидан алоҳида инсон ёки жамоанинг психологик ҳимоясини таъминлаш ҳолати “юқори”, “ўрта” ёки “паст” даражада таъминланганлиги билан баҳоланади. Бу ҳолат ўз навбатида ёшларимизни ҳуқуқий ва сиёсий билимдонлик савияси, ижтимоий фаоллиги, ғоявий билими, маънавий соғломлиги, янгиликлардан хабардорлиги, қонунларга нисбатан итоаткорлиги, тафаккур маданияти, ахборотни саралаш техникасига эга бўлишни тақозо этади. Мазкур вазифа эса таълим-тарбия жараёнида амалга оширилади.

Таълим-тарбия жараёнига қаратилган хавф ва хатарларни омил сифатида объектга йўналтирилганлиги ҳамда мазмундорлиги асосида турли гуруҳларга ажратиш мумкин. Ундан ташқари, уларни турли

¹ Самаров Р. Психологик ҳимоя: муаммо ва ечимлар (методологик ёндашув) // Ўзбекистонда амалий психологиянинг бугунги ҳолати ва ривожланиш истиқболлари. – Т.: Ўзбекистон психологлари Ассоциацияси, 2008, 2-том, 53-55 - бетлар.

илмий мунозараларнинг мавзуси сифатида, масалан “Инсон хавфсизлиги”ни таъминлаш (унинг таркибида жисмоний, маънавий ва психологик хавфсизликлар мужассамлашган бўлади), “Миллий-маънавий хавфсизлик”ни таъминлаш тарзида танланишига эътибор қаратсак, бу масала биринчи навбатда таълим-тарбия хавфсизлигини институтчионал тарзда таъминлашни тақозо этади. Бу ўз навбатида ижтимоий соҳа хавфсизлигининг таянчи ҳисобланган таълим-тарбия хавфсизлигига муносабат билдирмасдан туриб, хавфсизликнинг бошқа турлари (соҳалари) тўғрисида муносабат билдиришлигини англатади. Негаки, ҳар қандай хавфнинг вужудга келиши аниқ маконда, аниқ мақсад ва аниқ соҳага (объектга) қаратилган бўлади. Мазкур ҳолатни фақатгина инсон англай олади. Бунда инсоннинг билимдонлиги амалий мазмун касб этиб, ўз навбатида билим маиший, махсус-илмий, концептуал, декларатив, тартибланган, тузилмалли, стратегик каби турларга ажратилади. Таълим-тарбия соҳасига қаратилган хавф ва хатарларнинг вужудга келиши, намоён бўлиши, шаклини ўзгартириши, таъсир кўрсатиши каби жиҳатларини иннобатга олган ҳолда уларнинг қуйидаги эҳтимолли жиҳатларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- таълим-тарбия жараёнида далилга эга бўлмаган ахборотни талаба (ўқувчи)ларга етказиш ҳолатининг вужудга келиши;
- экспертизадан ўтказилмаган таълим методларини педагогик амалиётда қўллаш (тавсия этиш) ҳолатининг вужудга келиши;
- таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда талаба (ўқувчи)ларни фаоллаштиришга қаратилган методларни тарғиб этиш мақсадида асосий вақтни ташкилий масалаларга сарфлаш ҳолатининг юзага келиши;
- таълим-тарбия жараёнида талаба (ўқувчи)ларга вазиятли билим беришга эътиборни қаратиш;
- педагогик назоратни амалга ошириш давомида талаба (ўқувчи)ларни мустақил таълим олишларини ташкил этишда қолипчи (касбий қизиқиш, касбий тайёргарлигининг йўналиши) тарзда ёндашиш;
- ўқув машқларини бажаришда фақатгина шаклга эътибор қаратишни ўргатиш;
- таълимий манбаларда келтирилган маълумотлар янги ўтказилган илмий тадқиқотларнинг натижаларини ўзида қамраб олмаганлиги;

- ўқув, ўқув-услубий адабиётларни безатишда мавҳум чизма, суратлар ва ғазабни кўзгатувчи (ғашга тегувчи)ранглардан фойдаланганлиги;

- талаба (ўқувчи)ларнинг дарсдан ташқари таълими учун мўлжалланган бадиий адабиёт ўқишни йўлга қўйишда, бадиий фильмларни томоша қилишни тавсия этишда миллий урф-одат, ноанъанавий хулқ намуналари йўғрилган мавзуларни ўқиш (томоша қилиш)га йўналтириш;

- оммавий ахборот саҳифаларида билимдонлик, ўзликни англаш каби мавзуларга бағишланган маърифий тарғибот ва рекламаларнинг мунтазам берилмаслиги;

- таълим муассасасининг йўналишини инобатга олган ҳолда миллий манфаатларимизни ҳимоялашга қаратилган ўқув-услубий адабиётларнинг, ўқув фильмларининг етарли эмаслиги;

- таълим муассасалари учун тайёрланадиган ўқув материалларида қўлланилган тушунча ва ибораларнинг бирёқлама шарҳланганлиги, тушунчавий таржимачиликка йўл қўйилганлиги;

- педагогик жараёни режалаштиришда, бошқаришда миллий тараққиётни таъминлаш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда педагогик диагностика ва прогностика натижаларидан фойдаланмаслик;

- таълимий материалларни тайёрлашда структуравий ёндашиб, мавзуга оид бўлган асосий контекстдан эмас, балки иккиламчи манбалардан фойдаланиш ва б.

2.4. Педагогик фаолият тизимида ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари

Фан тарихидан маълумки, фаннинг вужудга келиши ва ижтимоий институт сифатида тан олинishi XVII асрдан бошланган бўлсада, ҳали фаннинг олдида ўлчов бирлигига эга бўлган услублар воситасида ўрганилиши лозим бўлган жараёнлар (масалалар) жуда кўп. Шу жумладан, ахборот ҳам барча жиҳатларини фанлараро ўрганиш, яъни мажмуавий тарзда ўрганилиши шарт бўлган тадқиқот объекти ҳисобланади. Жамиятимизда инсон омилига, ижтимоий муносабатларнинг силлиқ кечишини таъминлаш ва маънавий яратувчанликнинг ҳосиласи ҳисобланмиш миллий маданиятни сақлашга алоҳида эътибор қаратилаётган бир даврда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш назарий ва амалий мазмун

касб этмокда. Бугунги глобаллашув жараёнлари кечаётган бир даврда ахборот кўп функционаллиги билан алоҳида аҳамият касб этиб, турли усул ва воситалар ёрдамида истеъмолчисига етказилмокда.

Ахборот ёрдамида инсонлар ўз фуқаролик ҳуқуқи ҳамда бурчларига эга бўлади, жамиятда ўз ўрнини топади, воқеа-ҳодисаларнинг динамикаси ва мазмунидан хабардор бўлиши билан бирга, билим ва кўникмаларини ҳам шакллантириб боради. Бу эса ҳар қандай катта-кичик ҳажмдаги ахборотнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти нечоғлик муҳим эканлигини кўрсатмокда. Бу хусусида биринчи Президент Ислом Каримов “Бугун биз демократик жараёнларни чуқурлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, фуқароларнинг мамлакатимиз сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги амалий иштироки ҳақида сўз юритар эканмиз, албатта, ахборот эркинлигини таъминламасдан, оммавий ахборот воситаларини одамлар ўз фикр ва ғояларини, содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабати ва позициясини эркин ифода этадиган минбарга айлантирмасдан туриб, бу мақсадларга эришиб бўлмаслигини ўзимизга яхши тасаввур этамиз”¹ – деб, муносабат билдирган эдилар.

Инсоният ўз тарихида (*Homo faber*) меҳнат қилувчи инсондан (*Homo habilis*) → нуткли инсонга (*Homo loquens*), нуткли инсондан → ақлли инсонга (*Homo sapiens*) қадар бўлган давр мобайнида (гарчи маданиятлар, қадриятлар, ижтимоий-сиёсий тузумлар ўзгариб, такомиллашиб бораётган бўлса-да) инсоннинг ахборот (унинг яратилиши, хоссалари, тузилиши, узатиш тартиби, ишлов бериш тарзи каби хусусиятлари)га қизиқиши доимо такомиллашиб борган. Яъни, ахборот ўзининг жозибадорлиги, “психологик куч”га эга эканлиги, аниқ вазият ва тарихий даврда вужудга келиши билан аҳамиятлидир.

Ахборотнинг мазмун ва моҳиятига, унинг функцияларига илмий, назарий ҳамда методологик жиҳатдан ёндашсак, у ҳар доим тарих, фалсафа, психология, социология, филология, иқтисод, сиёсий, аниқ ҳамда табиий фанларнинг муҳим тадқиқот объекти бўлиб келган. Аҳамиятли томони шундаки, ҳар бир фан ўз соҳаси

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. – Тошкент, 2010.

даражасида муаммони (амалий характердаги муаммолар ва аксинча, тўлиқ назарий характердаги муаммолар мавжуд) ўрганиб келмоқда. Аммо педагогик фаолиятнинг¹ мақсад ва вазифаларини инобатга олиб, ахборот мустақил тадқиқот объекти тарзида, яъни педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш йўналишида алоҳида мавзу сифатида ўрганилмаган.

Фанда, ахборот ҳақида қатор назария ва таълимотлар мавжуд бўлиб, уларни умумлашган ҳолда қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- аниқ ва табиий фанлар ахборот ҳақида;
- ахборот - ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрганиш предмети;

- ахборот ҳақида ҳужжатли-коммуникатив фанлар мажмуаси;
- ахборот феноменини фалсафий англаш;
- ахборот цивилизацияси даври².

Педагогик фаолият ижтимоий муносабатларда ўз мазмундорлиги, инсон ва унинг камолотини таъминлашга қаратилган атрибутив жиҳатлари билан юқори мавқега эга. Чунки жамият ҳаётида турли шакл ва мазмундаги ҳамкорликларнинг силлиқ кечишида педагогик фаолиятнинг ўрни катта.

Жамият ҳаётида педагогик фаолият микро ва макро даражаларда қуйидаги вазифаларни бажаради:

- жамиятнинг ҳаётий муҳим эҳтиёжларини белгилаб бериш тартибини ишлаб чиқиш ва ҳимоясини амалга ошириш;
- жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий соҳаларини турли ахборот-психологик хуружлардан ҳимоя қилишнинг долзарблигини таъминлаш;
- жамият аъзоларининг умумий мақсадларини (миллий ғоя, орзу ва интилишларини шаклланганлиги) белгилаб олиш ва ривожлантириш функцияси кабилар.

Демак, ҳар қандай соҳа мутахассисларини шакллантириш ва камолотга эришишида педагогик фаолият муҳим аҳамиятга эга.

¹ Ўқув программаси ёки бир қатор бошқа программалар, шунингдек, таълимнинг бошқа вазифалари ва унинг ижтимоий (иқтисодий, сиёсий, маънавий, эстетик) мақсадларда қўзда тутилган натижаларига эришиш учун таълим муассасаларида махсус тайёргарлиги бўлган мутахассислар томонидан амалга ошириладиган фаолият. Қаранг: Олий таълим (луғат - маълумотнома). – Тошкент: Молия, 2003. 237–бет.

² Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). – Тошкент: Akademiya, 2010. 53 – бет.

Бунда ахборот бир қатор вазифаларни бажаришини инобатга олсак, унинг психологик хавфсизлигини таъминлаш амалий мазмун касб этади. Шу сабабли, педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш масаласи хусусида муносабат билдиришдан олдин, ахборот, ахборотнинг психологик хавфсизлиги ва унга оид бўлган айрим илмий таълимотларнинг шарҳини келтириб ўтмоқчимиз.

Ахборот сўзи араб (اخبارات) тилидан олинган бўлиб, “хабарлар мажмуаси” деган маънони англатади. “Хабар” эса, арабчадан (خبر) маълум қилиш, бирор бир ҳодисани, воқеани етказиш деган маъноларни билдиради. Маиший ва касбий мулоқотларда хабар бериш, хабардор бўлиш, хабар топиш каби тушунчалар воқеа-ҳодисаларни маълум қилиш, яъни хабарни “А” нуқтадан “В” нуқтага етказиш учун қўлланади. Мулоқотда гоҳида айрим мураккаб тушунчалар ҳам ишлатилади. Масалан, афвоҳий, яъни оғзаки хабар, рост ёки ёлгонлиги аниқ бўлмаган хабар, хабир, яъни кўп хабарларга эга бўлган одам, башир, яъни хушхабар келтирувчи одам, беҳабар, яъни ғофил, мустахбир, хабар олувчи, дарак, хабардор бўлган, огоҳ, хабардор бўлиш ёки воқиф бўлиш кабилар кўп қўлланилади. Жумладан “мухбир” сўзи ҳам “хабар берувчи” деган маънода қўлланилади.

“Ахборот” тушунчаси замирида юзага келиб, ахборот тузувчи (ишлаб чиқувчи, яратувчи, жамловчи), ахборотни узатувчи, ахборотни жамловчи ва ахборотни шарҳловчи каби маъноларда татбиқ этилади. Шу тариқа хабар тузувчи (ишлаб чиқувчи, яратувчи), хабар узатувчи, етказувчи, хабар жамловчи, хабарни шарҳловчи каби тушунчалар ҳам мужассамлашганлигини кузатиш мумкин. Уларнинг мақсадига кўра ўз вазифалари мавжуд.

2.5. Педагогик фаолият тизимида ахборотдан фойдаланишнинг ижтимоий-техник жабҳалари

Жамият ривожланиши тарихига назар солар эканмиз, унда инсоният томонидан яратилган ахборот ўзига хос ишловлардан ўтиб, билим шаклини олгач, тараққиётнинг галдаги босқичини таъминлаш учун хизмат қилаётганлигини кузатамиз. Бу ўз навбатида, баркамол авлодни тарбиялашда ахборот ва билимдан мақсадли фойдаланишни

тақозо этади. Ҳар бир халқ ўсиб келаётган ёшларининг маърифати, уларнинг камолоти учун таълим-тарбия сифатини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратади. Натижада алоҳида илмий қийматга эга бўлган илмий-услубий манбалар яратилади. Бугунги кунда мамлакатимизда ёшларнинг баркамол шахс бўлиб вояга етиши учун, уларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш таълим-тарбия тизими олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-1533-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарор, нафақат Олий таълим муассасаларининг (кейинчалик ОТМ) биноларини, компьютер хоналари ва лабораторияларини янгилаш(яратиш)ни, балки ОТМ профессор-ўқитувчилари фаолияти самарадорлигини таъминлашни ҳам назарда тутди. Бу ўз навбатида педагогик фаолият билан шуғилланувчи мутахассисларда ахборот маданиятини, ахборотни саралаш ва баҳолаш мезонларини, ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлашни педагогнинг муҳим касбий сифатлари (МКС) тарзида шакллантиришни тақозо этади. Ёшларнинг психологик камолотига¹ эришиши учун инсоннинг психологик ривожланишига доир қуйидаги соҳаларни инобатга олиш муҳим:

- **психофизик соҳа** - ўзида инсон танаси, ташқи (вазн ва бўй, гавда) ва ички (суяк, мускул, мия, ҳиссий органлар, нейро ва психодинамика, психомоторика) ўзгаришини қамраб олади;

- **ижтимоий-психологик соҳа** - инсоннинг ҳиссий ва шахсий сифатлари, хусусан “Мен-концепцияси” ва шахснинг ўз-ўзини англаш тизимини қамраб олади;

- **когнитив соҳа** - билиш жараёнлари ривожланишининг барча жиҳатларини, шунингдек, қобилиятлар ривожланишини (жумладан, ақлий қобилиятларни ҳам) қамраб олади².

Педагогик фаолиятда ахборотни (улар ўз навбатида маиший ахборот, таълимий ахборот, аниқ фан ёки мавзу соҳасига дахлдор

¹ Камолот, араб тилидан олинган бўлиб (كَمَالَت) “мукаммал”, “тўлиқ” деган маъноларни англатади.

² Психологик таълимни такомиллаштиришда психокоррекциянинг ўрни // Ж. Таълим муаммолари. 2013, 1-сон. 18-21 – бетлар.

ахборот кабиларга ажратилиши мумкин) танлаш, саралаш, баҳолаш ва ундан фойдаланишда куйидаги тамойиллар муҳим ўрин тутати:

- ахборотда педагогик ташхис(диагноз)и самарадорлигининг таъминланганлиги;
- ахборотнинг фан соҳалари ривожланишига қаратилганлиги;
- ахборотнинг инсон (инсоният) билимини (маиший билим, махсус билим ва б.) бойитишга қаратилганлиги;
- ахборотнинг педагогик фаолият манфаатларини мужассамлаштирганлиги;
- ахборотнинг ҳаётий реалликларни мужассамлашганлиги ва б.

Ахборот бу - реал борлиқни тасвирлаб берувчи, тизимлаштирилган моддий белги (шакл)лар мажмуаси эканлигини инобатга олсак, у инсоният, табиат ва жамият манфаатларини ҳимоялашга қаратилган бўлиши лозим. Шу сабаб ахборотни жамлаш ва унга ишлов беришда, маънавият талаби жиҳатидан асосий вазифани бажаради. Бунда, индивидуал маънавиятнинг таркибий қисмлари ҳисобланмиш: — мақсад, реал эътиқод, билим, ақл, орзу-умидлар, хотира, дид, тамиз¹, туйғулар, инсоннинг ўзига ва атрофдагиларга бўлган муносабати, қадриятлари иерархик жиҳатдан белгиловчи ўринни эгаллайди.

Масалан, Амир Хусрав Деҳлавий тамизни одамийликни таъминловчи унсур сифатида белгилаб, уни вазифадорлиги бўйича ижтимоий, маиший ва касбий фаолият доирасида муносабатларни маданий тус олишини таъминловчи деб, шундай ёзади:

“Кимда тамиз камдир, одамийлик кам,

Ўлик мисолидир тирикликда ҳам”².

Инсондаги одамийлик мазмунини маънавият ташкил этади. Инсон маънавияти унинг хулқи, ўзи ва атрофдагиларга, предметларга бўлган муносабати ҳаттоки ташқи қиёфасида ҳам ифодаланади. Негаки, маънавият намоён бўлиши жиҳатидан инсоннинг сурати ва сийрати орасидаги мувозанатни таъминлайди.

Гарчи, инсон бутун умри давомида онгли тарзда камолотга эришиш учун интилсада, бунда мослашувчанлик ҳодисаси алоҳида ўрин тутати. Инсонни жамият ҳаётига мослашиши унинг бутун умри

¹ Тамиз (تعيز) ёмонни яхшидан ажратиш, фарқлай олиш. Ақлу идрокка таяниб, аниқ вазиятга оид соғлом фикр юритиш ҳодисаси.

² Хусрав Деҳлавий шеъритидан. - Тошкент, 1979. 20 – бет.

давомида кечади. Инсон ўзлаштирган ва ортирган билимларининг ҳисласи сифатида ижтимоий муҳит (оила ва жамоа аъзолари) билан бирон бир муносабат тарзини йўлга қўяди (уни фанда адаптациогенез ҳодисаси деб юритилади). Шу сабабли, инсоннинг маънавиятлилик даражаси айнан, унинг мақсади, реал эътиқоди, билими, ақли, орзу-умидлари, диди, тамизи, туйғулари, ўзига ва атрофдагиларга бўлган муносабати, қадриятлари каби хоссаларни ўзида мужассамлашганлиги ҳисобидан маънавияти “юқори” ёки “паст” каби иборалар воситасида тоифаларга ажратилади. Бунда ажратувчи сифатида юқорида кўрсатиб ўтилган хоссалар психологик баҳо мезонини таъминлаш учун асос сифатида танланади.

Мазкур ҳолат ўз ўрнида таълим-тарбия соҳасида касбий онгни шакллантиришни тақозо этади. Мақсадни шакллантириш онгнинг вазифаси ҳисобланиб, педагогик фаолиятни эса касбий онг шакллантиради. Аслида онг ижтимоий муносабатлар тизимида шаклланиб, филогенезда эса инсон онги меҳнат натижасида, аниқроғи, инсоннинг табиатга таъсир кўрсатиши даврида ривожланган. Онг, акс эттириш (инъикос), ижодий-креативли, регулятив-баҳоловчи ва рефлексив каби вазифаларни бажаришини инобатга олсак. Инсон онгининг юксак белгиларидан бири, бу инсонни ўзини англашидир¹. Инсоннинг ўзини англаши ўз навбатида шахснинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Инсон теварак-атрофидаги оламни билувчи ва унга таъсир этувчи субъектдир.

Онг борлиқда вужудга келиб, борлиқни акс эттиради. Унинг борлиқни “яратиш”ини инобатга олсак, таълим-тарбия жараёнида касбий онгни шакллантириш эвазига миллий тараққиётимизнинг маънавий ҳамда маърифий асосини таъминлай олган бўламиз.

¹ Қаранг: Иванов А.В. Природа сознания // Автореф... дис.. доктора филос... наук. – Москва: МГУ, 1998. – 31 с., Самаров Р. Мудофаавий фаолият: назарий ёндашувлар. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2017. 48 – 50 бетлар.

III - БОБ. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИДА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК- ПСИХОЛОГИК АҲАМИЯТИ

3.1. Педагогик фаолият тизимида ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми

Ахборот тафаккурнинг маҳсули бўлиб, ақлий фаолият асосида мужассамлашади. Турли соҳага таллуқли бўлган ахборот (масалан, маънсий, илмий ва б.) ўзига хос хусусиятлари жиҳатидан гуруҳларга ажратилади. Шу тарзда ахборот тизими такомиллашиб боради. Педагогик соҳага оид бўлган ахборот ҳам ўз мақсадига эга бўлиб, педагогик фаолиятда унинг тутган ўрнини белгилаб олиш учун, даставвал ахборотга оид концепциялар инобатга олинаши лозим. Улар қуйидагилар:

- ташқи дунёдан олинган ва унга мослашиш жараёнида мазмуннинг белгиланиши назарияси (Винер);
- энтропияни инкор этиш назарияси (Бриллоэн);
- коммуникация ва алоқа жараёнида бартараф этиладиган ноаникликларни белгилаш назарияси (Шеннон);
- хилма-хилликнинг узатилиш назарияси (Эшби);
- тизимларнинг мураккаблик ўлчовини белгилаш назарияси (Моль);
- танлов эҳтимоллиги назарияси (Яглом);
- ахборотнинг ҳиссийлик назарияси (П.Симонов);
- реал борлиқни тасвирлаб берувчи, тизимлаштирилган моддий белгилар (шакллар) мажмуаси назарияси (Р.Самаров).

Ахборот, илмий тадқиқот объекти сифатида техник, семантик ва прагматик жиҳатларга эга. Педагогик фаолиятда мазкур жиҳатлар инобатга олинаши педагогик ахборот тизимини такомиллаштириш учун хизмат қилади.

Техник жиҳатдан ахборотнинг тадқиқ этилишида унинг аниқлиги, ишончлилиги, ахборотни узатиш тезлиги ва бошқа жиҳатлари ўрганилади.

Семантик жиҳатдан эса тадқиқотлар қодланган сигналлар ёрдамида ахборотнинг аниқ мазмунини узатиш муаммосини ечиш қаратилади.

Прагматик жиҳатдан ахборотни тадқиқ этишда истеъмолчи учун олинган хабарнинг қанчалик қимматли эканлиги ва таъсирчанлиги муҳим аҳамиятга эга.

Ахборот фалсафий категория сифатида нафақат борлиқнинг умумий шакллари, алоқа ва ўзаро боғлиқлигини англатади, балки табиат, жамият ва реал жараёнларни билишда қуйидан юқорига қараб ривожланишнинг омили ҳам ҳисобланади.

Жамиятда турли ахборотлар жамлангани сари, жамият ҳаётининг барча соҳаларида унга бўлган эҳтиёж жадал суръатлар билан ошиб боради. Бу жараён жамиятда тезкор ахборотнинг дифференциацияси ва ижтимоий, илмий-техникавий, технологик статистик турларининг пайдо бўлишига олиб келади. Бу турлар қатор, янги сунъий тизимларнинг барпо этилишидаги (меҳнат қуроллари, турмуш жиҳозлари, фан ютуқлари, санъат асарлари, яъни ноосфера шаклланишида) инсонларнинг муайян мақсадга йўналтирилган фаолиятларида қўлланилади. Шу боис биринчи ўринда ахборотнинг мазмуни унинг инсонлар фаолиятига нисбатан релевантлиги (тааллуқлиги) билан характерланади¹.

Педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш педагогни шахсий фаолияти, касбига боғлиқ бўлиб, бунда унинг қуйидаги вазифаларни бажариши таълим-тарбия жараёнида самарадорликка эришишнинг омилидир:

- 1) педагогик диагностика (ташхис) ўтказиш вазифаси (педагогик жараённинг жорий ҳолатини аниқлаш имконини беради);
- 2) педагогик баҳолаш вазифаси (педагогик фаолият доирасида бажараладиган вазифа ва мажбуриятларга амал қилиб, унинг ҳосиласи ҳисобланмиш талабалар тайёргарлигини белгилаб олиш имконини беради);
- 3) педагогик коррекция ўтказиш вазифаси (таълим-тарбия иштирокчилари ва педагогик вазиятни² инобатга олган ҳолда

¹ Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademiya 2010. 54 – бет.

² Педагогик вазият, таълим-тарбия жараёнида маълум вақт оралиғида, аниқ ташқи ёки ички таъсирлар асосида юзага келган педагогик – психологик ҳолатни тасвирлайди. Бу вазиятларда асосан педагогнинг олдида янги, олдин маълум бўлмаган, фаолиятида ифодаланмаган вазифаларни бажариш шароити пайдо бўлганда (масалан: “Х (номаълум) ҳолат”) унинг тафаккурини ишга солишга, педагогик фаолият мақсадидан келиб чиққан ҳолда чора-тадбирларни белгилаб олишга ундайди.

маърифий жараёнларни конструктив кечишини таъминлаш имкониятини беради);

4) педагогик назоратни амалга ошириш вазифаси (таълим стандартлари, педагогик жараёни меъёрий ҳужжатларда кўрсатилган талаблар асосида кечишини, узатилаётган таълимий материалларни ўзлаштириш жараёнини таъминлаш имконини беради);

5) ўқув фаолиятини рағбатлантириш вазифаси (таълим-тарбия давомида таълим олувчининг фойдаланмаган ресурсларидан¹ педагогик мақсадда фойдаланиш имконини беради);

6) таълим-тарбия жараёнида қайта алоқа ўрнатиш вазифаси (педагогик вазифаларни таълим олаётганларнинг эҳтиёжи ва педагогик ахлоққа риоя этилган ҳолда бажарилаётганлигини аниқлаш имкониятини беради);

7) педагогик мўлжалга олиш вазифаси (намунавий таълим-тарбия моделига эришишни таъминлаш, ибрат бўла оладиган педагогик фаолиятга эришиб, етук талаба шахсини шакллантириш имконини беради) ва б.

Таълим-тарбия тарихи, таълим-тарбия фалсафаси, таълим-тарбия психологиясида педагогик вазифаларни тавсифловчи бир қатор назарий моделлар яратилган бўлиб, бунда В.Гинецинский ва Л.Митиналар тавсия этган моделлар эътиборга молик².

Инсон камол топиш жараёнининг мажмуавий таснифи ҳамда педагогик вазифаларнинг қисқача тавсифи асосида шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, тизим сифатида инсон камолоти ва жамият ривожланиши даставвал унинг ижтимоий-психологик барқарорлигининг таъминланганлигига боғлиқ. Бунинг учун педагогик фаолиятни амалга ошириш давомида, аниқроғи, диагностик вазифани бажаришда қуйидаги ижтимоий-психологик жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

- таълим-тарбиянинг мақсади жамиятнинг муҳим ҳаётий эҳтиёжларини ҳимоялашни ўзида ифода этганлиги;

- таълим-тарбия тизимининг турли ахборот-психологик хуружлардан ҳимояланганлиги;

¹ Шахсий, касбий, услубий, таъкилий ва б.

² Қаранг: Гинецинский В.И. Основы теоретической педагогики. – СПб.: СПбГУ., 1992., Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М., 1994.

- жамият ҳаётининг барча соҳалари (сиёсий, маданий, иқтисодий ва маънавий) турли шакл ва мазмундаги экспансиялардан ҳимояланганлиги;

- жамият аъзоларини бирлаштирувчи умумий мақсадларнинг (миллий ғоя, орзу ва интилишларни шаклланганлиги) ривожланиши учун асосларнинг яратганлиги;

- педагогик жамоада ўз-ўзини бошқариш фаолиятининг самарадорлиги таъминланганлиги ва ижод эркинлигининг маҳсули эканлиги;

- жамиятда “Биз-Ўзбекистонликлар” каби ижтимоий-психологик сиймони ривожлантирилаётганлиги ва ҳ.к.

Келтирилган ижтимоий-психологик жиҳатларнинг инобатга олинishi “таълим муассасаси – педагогик жамоа – педагог (ўқитувчи) – талаба (ўқувчи) – талаба (ўқувчи) лар жамоаси – оила – маҳалла” каби ижтимоий муносабатлар тизими фаолиятининг такомиллашишига хизмат қилади. Чунки педагогик фаолиятнинг тузилмавий таснифини амалга оширишда, педагог меҳнатининг мақсади ўсиб келаётган авлодга таълим-тарбия бериб, уларга ҳаёт стратегиясини шакллантиришни ўргатиш асосида уларнинг шахсини шакллантиришдан иборатдир. Бунда педагогнинг меҳнат предметини инсон (ўсиб келаётган ёш авлод), билим, ахборот, таълим-тарбия ташкил этади.

Педагог ахборотни манзилга (ёш авлодга) етказиш учун меҳнат воситалари сифатида тафаккур, тана аъзолари “тилидан”¹ - тил, овоз, мимика, пантомимика, жисмоний ва психологик имкониятларидан фойдаланади. Бунда, педагог меҳнатининг шароити, яъни маиший муҳит, турли белгилари асосида гуруҳларга ажратиладиган талабалар жамоасидан иборат бўлган дарс хонаси, аудиометрик жиҳатдан шовқинли, турли кўринишдаги низоли вазиятлар вужудга келишини кузатиш асосида педагогдан педагогик жараёни бошқарувига оид кўшимча билим ва тажриба талаб этилади.

Агарда, педагогик жараён давомида юзага келадиган педагогик низоларнинг вужудга келиш сабабига эътибор қаратсак, бунда ахборотни (товуш, имо-ишора, тана аъзоларининг ҳаракати, фото сурат ва бошқалар) идрок этишда, унинг психологик хавфсизлигига

¹ Қаранг: Пиз А. Язык жестов и телодвижения. – М., 1996., Пиз А., Пиз Б. Язык взаимоотношений. – М., 1999., Хорст Р. Ваше тайное оружие в общении. Мимика, жест, движения: Сокр. пер. с нем. - М.: АО Интерэксперт, 1996.

онд бўлган таълимотлардан беҳабарлик мужассамлашганлигини кузатиш мумкин.

Педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик таъминлашга оид таълимотлар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш талаб этилади. Мазкур масаланинг аҳамиятини педагогик фаолият таркибини ажрата олиш лозим бўлади. Педагогик фаолият қуйидагиларни ўзида мужассамлаштиради:

- фан ўқитувчисининг фаолияти;
 - ўқитиш тажрибасини умумлаштириш фаолияти;
 - ўқув воситалари, ўқув предметларини яратилишга қаратилган фаолият;
 - назарияни амалиётга қўллаш жараёнини назорат қилиш фаолияти;
 - дастурлаштириш, ўқув дастурларини тузиш фаолияти;
 - педагогик фаолият, ташкилий-бошқарув фаолияти;
- (ўқув фаолиятини бошқариш тарзида) ва б.

Ўз навбатида, педагогик фаолиятга нисбатан мазкур тарзда муносабатда бўлиш ахборот хуружлари, асосан таъкидлар каби деструктив мазмун касб этиши мумкин эга бўлмаган юзага келмаслигини таъминлайди ёки баратараф бўлган ҳолат тадбирларини ишлаб чиқиш жараёнини ва татбиқ этиш чора-белгилаб беради. Педагогик фаолиятда ахборотнинг тартибини хавфсизлигини таъминлашга оид ёндашувларнинг психологик қуйидагилар ҳисобланади:

- индивидуал-гуруҳий;
- фаолиятли-функционал;
- структуравий;
- тизимли;
- вазиятли;
- маданий;
- соҳавий (ўқиталадиган предмет, касбий);
- этномадний;
- диҳоматик б.

Ҳар бир ёндашувнинг аниқ таълимот доирасида амал қиладиган ғояси мавжуд бўлиб, амалиётда қўллаш давомида амал таъсир кўрсатадиган омилларнинг даражасини ҳисобга олишни тавсия этамиз.

3.2. Педагогик тизим доирасида таълим-тарбия хавфсизлигини таъминлаш

Таълим-тарбия хавфсизлигини таъминлаш мавзуси тадқиқот (мунозара) предмети сифатида мураккаб ва кўп қамровли ҳисобланади. Негаки, бу мавзу ўзида ёш, жинс, миллий, ҳудудий, илмий, услубий, умуминсоний, этник, гендерли, полеопсихологик, тиббий, ҳуқуқий, иқтисодий каби таркибларга эга эканлиги бўйича турли фан соҳаларига дахлдор бўлиши мумкин.

Таълим-тарбияни амалга оширишда қўлланиладиган ғоялар бугун, эртанги кунга қаратилганлиги бўйича, маълум тарихий вақт ўтишини тақозо этади. Ўз навбатида бу кўрсаткич таълим-тарбия хавфсизлигини таъминлашга мажмуавий ёндашишни талаб этади. Шу туфайли мамлакатимизда “Таълим-тарбия хавфсизлигини таъминлашда функционал-структуравий ёндашиш” масаласига бағишланган методологик мазмун касб этадиган илмий тадқиқотлар ўтказишни йўлга қўйиш ижтимоий буюртма сифатида намоён бўлмоқда. Бундан кўзланган мақсад таълим фалсафаси, таълим тарихи, таълим социологияси, таълим психологияси, таълим ҳуқуқи, таълим медицинаси, таълим иқтисоди, акмеология каби фан тармоқлари бўйича амалий тадқиқотлар ўтказиб, концептуал моделларни яратиш мақсадга мувофиқдир.

Компьютер саводхонлигини ошириш ёки математика, адабиёт ва чет тилларини ўқитишда миллий ҳаёт тарзига, инсоннинг шахсий ҳаёти хавфсизлигига таҳдид солувчи агрессив ҳулқни намоён этишга, вертуал дўст топиш, вертуал (ошиқ, машуқа) муҳаббат изҳор этиш, ноанъанавий ҳаёт тарзини кечиришни тарғиб қилишга, ҳар қандай вазиятдан чиқиш учун интернетда аниқ ечимлар намунаси мавжудлигини тарғиб этувчи ғоялар етакчилик қилиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ўз навбатида таълим жараёнида педагог намуна тарзида келтирадиган мисоллардан (шу жумладан казус, масала, машқ ва б.) инсон, жамоанинг психологик ҳолати ҳамда жамият ҳаёти хавфсизлиги таъминотига салбий таъсир кўрсатмаслигига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Масалан, математика предметини ўқитишда “ $2 \times 2 = 4$ таъсир кўрсатиш эффекти”дан фойдаланиш ҳолати кузатилиши мумкин. Бунда, эҳтимолий машқ намунасини мактаб таълими билан боғланган ҳолда келтириб ўтамыз.

Машқ: Алишер тўртинчи синфда ўқийди. Онаси Алишерга иккита олма берди. Алишер олмани сумкасига солиб қўйди. Мактабга келгач, Алишер синфдоши Арслоннинг ва бошқа синф ўқувчиси Жамолнинг қўлидаги олмасини тортиб олди. Айтингчи: – Алишерда нечта олма бор?

Машқни бажаришда педагог Алишернинг хулқ намунасига алоҳида урғу беради, токи ўқувчилар топшириқни (қўшув ёки айришни) аниқ тасаввур этсин. Шу йўл билан педагог Алишернинг деструктив хулқини тарғиб қилган бўлади. Чунки Арслон ва Жамолнинг олмасини қўлидан тортиб олганлиги машқнинг хулосавий кўрсаткичи, яъни натижаси ҳисобланади. Бу жараёнини устоз тасвирлаб берганлиги учун, уни таъсирчанлик даражаси юқори бўлади (S (стимул/рағбат) $\rightarrow R$ (реакция/муносабат)). Бунда педагогнинг нуфузи ўқувчиларга таъсир кўрсатишни янада кучайтиради. Бу жараёнда ҳурмат, психологик эффект тарзида амал қилиб, рағбат олиш жараёнини таъсирчанлигини оширади.

Эҳтимолий машқ матнида, жисмоний кучдан фойдаланиш, кучсизларга тазйиқ ўтказиш, бир сўз билан айтганда зўравонлик ғояси мужассамлашган. Натижада ўқувчи шахсида атрофдагиларга газаб билан қараш, бировларга тааллуқли бўлган буюм (предметни)ни зўравонлик билан тортиб олиш ҳисси уйғонади. Оқибатда “Куч ишлатиш муаммони ечимини таъминловчи йўл” тарзидаги хулқ намунаси ўқувчилар жамоасида доминантлик қилиши мумкин.

Шу тариқа, математика фанини ўқитишда нафақат ижтимоий муносабатлар тарзи, балки сиёсий ғояни ҳам тарғиб қилиш мумкин. Бунда мактаб ўқувчиларига мўлжалланган эҳтимолий машқни мисол келтирамиз: “А мамлакат”да ҳар йили 70 мингта танк, 40 мингта автомат ишлаб чиқилади. “Т мамлакат”да эса, бир йилда 20 мингта танк, 10 мингта автомат ишлаб чиқилади. Хўш! Аниқлаб беринглари? Қайси мамлакатда кўп танк ва автомат ишлаб чиқилар экан.

Машқ матнида асосий эътибор сиёсий ғояга қаратилган бўлиб, педагог машқ матнини ўқиб бериши мумкин, ёки ўқувчиларга ўқитиши мумкин (машқни бажариш тартибида кўрсатилган бўлади). Машқнинг мақсади ҳисоб китобни ўргатишга қаратилган бўлсада, аммо бош ғоя қайси мамлакатнинг гегемонлиги, кучлилиги, яъни армияси устуворлигини ўқитишдан иборат. Ачинарлиси ўқувчиларда дунёни Америкача “кўриш” (American World View),

дунёни Россияча “кўриш” (Russian World View), дунёни Хитойча “кўриш” (China World View) каби хусусиятлар шакллантирилади. Чунки машқда келтирилган далиллар аниқ (бирламчи манба: дарсликда келтирилган), машқни ечишда педагог шарҳловчи ва йўналтирувчи каби вазифаларни бажариб, қайси мамлакатда қўп танк ва автомат ишлаб чиқаришини алоҳида-алоҳида таққорлаб, овозини кўтариб ёки пасайтириб, ўқувчиларга етказиш учун рақамларга урғу бериб ўқийди. Натижада ғоявий таъсир кўрсатиш эффекти кучаяди. Бу ҳолат ўз навбатида ўқувчиларни ўзининг мамлакатига, армиясига бўлган муносабатини ўзгартириши мумкин.

Шу аснода ўқув машқларининг матнларида ҳаётнинг турли жабҳалари ифодаланиши мумкинлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Эҳтимолӣ мисол тариқасида хорижий тилни ўқитишни танлаш мумкин. Масалан, инглиз тилини ўқитишда педагог Жон ва Петни бирга яшашини матндан ўқиб бериши ёки талаба (ўқувчи) томонидан ўқиб беришини талаб қилиши мумкин. Жон 23 ёшда, у боғбон, Пет эса 19 ёшда, у зоотехник. Жон ва Пет ишлайдилар. Ким ишдан эртароқ қайтса, уй-рўзғор юмушларини бажаради, овқат тайёрлайди. Овқатланиб бўлгач, улар бирга кечки сайрга чиқадиладар. Уларнинг истаги биргаликда хорижга саёҳат қилиш. Шу сабабли улар чет тилини (немис, француз, араб, форс, хитой ва б.) ўрганишмоқчи.

Матнда грамматика, морфология, фонетикага эътибор қаратиш билан бирга, математик рақамларни тўғри талаффуз этишини ўргатиш ҳам мақсад сифатида танланган. Лекин, бир жинсли никоҳ ҳақида тушунча бериш, тасаввур шакллантириш яширин тарзда ифодаланган. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлай олмаслик натижасида, матн айнан (муҳитга мослаштирилмаган тарзда) талаба (ўқувчи)ларга етказилиши мумкин. Талаба (ўқувчи) матн билан ишлашда луғатдан фойдаланиб, бирга яшаш сўзини маъноларини аниқлаб олади. Гарчи хорижий тилда тайёрланган матнни таржима қилиш вазифаси тил ўрганиш жиҳатидан биринчи навбатда турсада, аммо яширин тарзда бир хил жинсли никоҳ ва уларнинг ҳаёт тарзига урғу берилганлиги кузатилиши мумкин. Бу ҳолат кейинчалик талаба (ўқувчи)ларни мустақил тарзда Жон ва Петларнинг ҳаётига оид ахборот йиғишга чорлайди.

Ахборот қайси шаклда, яъни хоҳ матнли, хоҳ суратли, хоҳ чизмалӣ ёки графикли бўлмасин, у ундовчи кучдир. Вазифадорлиги жиҳатидан ахборот, ўз истеъмолчисининг тасаввурини, мақсадини,

ҳаракати йўналишини ўзгартира оладиган кучдир. Шу боис, психологик таъсир кўрсатишда ахборот муҳим восита сифатида иштирок этади.

Ахборот воситасида психологик таъсир кўрсатиш ўзининг қулайлиги, таъсир доирасининг кенглиги каби жиҳатлари билан фарқланади. Педагог ўз фаолияти давомида уларнинг таъсир кучини зарарлантиришнинг педагогик-психологик техникасига эга бўлиши лозим. Бунинг учун Г.Лассуэллнинг коммуникатив моделидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ¹. Коммуникатив модель қуйидаги тузилишга эга: “Хабарни ким етказмоқда – қайси канал воситасида етказмоқда – кимга етказмоқда – қайси эффект билан етказмоқда”. Бу моделдан амалиётда фойдаланиш мақсадида, биз “Хабар нима мақсадда етказилмоқда”, “Хабарни қабул қилгач, хабар қабул қилувчининг ҳақиқат ҳаракатлари қандай тарзда кечади”, “Харакатлар кетма-кетлиги нималарга олиб келади” каби асословчи қўшимчаларни илова қилдик. Натижада Лассуэлл – Самаровнинг ахборотнинг психологик ҳавфсизлигини таъминлаш модели яратилди: “Хабарни ким етказмоқда → қайси канал воситасида етказмоқда → кимга етказмоқда → қайси эффект билан етказмоқда → нима мақсадда етказмоқда → хабарни қабул қилгач, хабар қабул қилувчининг ҳақиқат ҳаракатлар мажмуаси қандай тарзда кечади → ҳаракатлар кетма-кетлиги нималарга олиб келади → қандай мазмундаги чораларни кўриш лозим”. Моделдан нафақат педагогик фаолиятда, яъни таълим-тарбия тизимда ахборотнинг психологик ҳавфсизлигини таъминлашда, балки тинч-тотув ҳаёт тарзини таъминлашда, жумладан мудофаавий фаолиятни таъминлашда ҳам ундан фойдаланиш мумкин.

Ахборот инсоннинг ҳуққини, маънавий дунёсини ўзгартира оладиган, “ижтимоий куч”дир. Яъни, у инсон ҳуққида агрессивлик ёки хайрхоҳлик, беқарорлик ёки барқарорлик кабиларнинг ифодаланишини таъминлайди. Шу сабабли, ижтимоий-иқтисодий соҳаларда унинг аниқ ва яққол ифодаланишини таъминлаш мақсадида турли хил эффектлар (таъсирчанлигини таъминловчи усул, техникалар)дан фойдаланилади. Бунга мисол тариқсида

¹ Қаранг: The Analysis of Political Behavior. - Л., 1947., Психологическая энциклопедия / под редакцией Раймонда Корсини, Алана Ауэрбаха. - СПб, 2002.

“Антиципация”¹, “Мовий экран”, “Ҳамроҳлик”, “Боғлаб қўйиш”, “Ўзлаштириш”, “Инфотаймент”, “Биринчилик”, “Хурмат”, “Эслатиш”, “Масъулиятни юклатиш”, “Мимикрия”², “Фаоллаштириш”, “Фигуравий имитация”³, “Тамға қўйиш”, “Чалғитиш” каби психологик эффектларни келтириш мумкин.

Педагогик фаолиятда илмий, маънавий, маърифий ахборотдан кенг фойдаланилади. Баъзан уларни фарқлаш қийин. Шу сабабли уларни таҳлил қилишда, талқин этишда, манзилга (талабаларга) узатишда қуйидаги жиҳатларга эътибор бериш муҳим:

➤ ахборотнинг узатувчиси (адресант, экспедиент ёки коммуникатор, фан ўқитувчиси (профессор-ўқитувчи), жамоа аъзолари, тадқиқотчи ва бошқалар) борлиги;

➤ ахборотнинг қабул қилувчиси (адресат, реципиент, ёки коммуниканти) борлиги. Яъни, педагогик жамоа ва унинг аъзолари, талаба ва талабалар жамоаси ва бошқаларнинг мавжудлиги;

➤ ахборот алмашинув техникаси (мулоқот формаси, контакт. Педагогик фаолиятда маъруза, семинар, тренинг, педагогик мунозара, конференция, услубий қўлланма, монография, ўқув-услубий мажмуа, маърузалар матни, тарқатма материаллар кўринишида) борлиги;

➤ ахборотнинг коди (шифри – соҳага тааллуқлиги. Педагогик ахборотнинг табиий, аниқ ва ижтимоий-гуманитар фанларга тааллуқлиги) борлиги;

➤ ахборотнинг (хабар, белгилар мажмуаси, формула, шакл, пентаграмма, расм, бино ва б. Педагогик фаолиятда уларнинг визуаллаштирилган шакллари слайд, ўқув фильми кабиларнинг намунасида амал қилиши мумкин) борлиги.

3.3. Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга оширишда ахборот манбалари

Маълумки, педагогик фаолиятда ахборот турли вазифаларни бажаради. Бугунги кунда касбий муаммо сифатида таълим сифатини таъминлаш учун ахборот манбаларидан қандай фойдаланиш

¹ Фаолият субъектида у ёки бу тарзда воқеа ривожини “кўра олиш” қобилиятини шакллантириш.

² Инглизча “mimicry”, юнонча “mimikos” – тақлид қилиш.

³ Фигура - идрок этиладиган объект(объектлар)ни олди, яъни яққол кўринадиган қисмидир. Фон эса, объектни ихота этган муҳитдир. Фон, доимий тарзда фигурани ихота этган тарзда намоён бўлади.

лозимлиги долзарб масала бўлиб қолмоқда. Турли фан соҳаларидаги тадқиқотлар натижаси аниқ манбада ифодаланиб, улар ҳар хил кўринишда (диссертация, мақола, монография, тезис ва б.) кўзланган, тегишли манзил (мутахассислар, тадқиқотчилар, талабалар) эътиборига ҳавола этилади. Назарий ва амалий жиҳатдан ахборот манбаларини иккита асосий кўринишга ажратиш мумкин. Булар: бирламчи ва иккиламчи ахборот манбаларидир.

Бирламчи ахборот манбалари ўзида илмий тадқиқотларнинг бевосита натижаларини акс эттиради. Унда янги илмий маълумотлар ёки янги далил ва ғоялар ҳақидаги муносабатлар, қарашлар ўз ифодасини топади. Бу тур манбаларнинг адади камроқ бўлади. Улар реал ёки маънавий дунёни англаш, ижодий ва ахборот фаолияти (далилларни шарҳлаш, улар ўртасидаги алоқалар, аниқланган қонуниятлар, концепциялар, гипотезалар ва б.) натижасини бевосита қайд этувчи ахборотлардир.

Бирламчи ахборот манбалари гуруҳига китоблар, илмий журналлар, тўпламлар, патентлар, тажриба-конструкторлик ишланмалари, илмий қўлёзмалар ва илмий-тадқиқот ишлари ҳақидаги ҳисоботлар ҳам киради. Бирламчи манбалар ахборот ташувчининг шакли, тарқатилиш турлари ва усуллари, мазмуни сингари муҳим хусусиятлари билан фарқланади. Бироқ бирламчи манбаларни фарқлашнинг муҳим белгиси бу – уларнинг мазмуни ҳисобланади. У деярли барча седектив жараёнларни, яъни ахборот танлашга таъсир этувчи жараён, қадриятларнинг баҳоланиши ва экспертиза натижаларини белгилайди.

Иккиламчи ахборот манбалари – асосий контекстдаги ахборот, таълим-тарбиянинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда шарҳ ёки таснифи амалга оширилган, турли шаклдаги ахборотни ташувчи манбалардир. Иккиламчи ахборот манбаларига таҳлилий шарҳ, рефератив журнал, библиографик кўрсаткич, иқтибос, каталог ва ахборот-ресурс марказларидаги маълумотлар базаси ҳамда тақризлар киради.

Педагогик фаолиятда ахборот манбасининг мазмуни нимадан иборатлиги, аҳамиятлилиқ даражаси қай даражада ифодаланганлигини билиш муҳим. Шу боис ахборот манбаининг мазмунини белгиловчи зарур ташхис аломатларини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ деб билдик. Хусусан, улар қуйидагилар:

- ахборот манбасидаги баён характери;

- ахборот манбасининг тушунчавий хусусияти;
- ахборот манбасининг тузилиши;
- ахборот манбаида қайд этилган ахборот тури ва қайд этиш услуби кабилар.

Бирламчи ахборот манбалари ифодаланиш хусусиятига кўра турлича – илмий манбаларда назарий, тажрибавий ёки мажмуавий характер касб этиши мумкин. Амалий-ишлаб чиқариш ишланмаларига, яъни техник соҳага оид манбаларда кўпроқ услубий йўриқнома, ҳатто таъкидловчи ифодалар кенг қўлланади. Шунга мувофиқ, илмий манбаларда илмий тушунча, ибораларга таянган ҳолда, расмий манбаларда эса расмий баён мазмунига амал қилинган тарзда, илмий-оммабоп манбаларда илмий тушунчалар қўлланиши мақсадга мувофиқ.

Ахборот манбаларининг турли терминологик хусусиятлари, тузилиши (баённинг изчиллиги), қайд этилаётган ахборотнинг турлари ва қайд этиш усуллари ажралиб туради. Бу ўз навбатида, ахборотнинг кимга мўлжалланганлигини аниқ кўрсатишни тақозо этади. Масалан, техника йўналишида таълим олаётган магистрлар, ҳарбий билим юртларининг талабалари, ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитувчилари, ҳарбий педагоглар учун ва б.

Ахборот манбалари турли асослар бўйича таснифланиши мумкин. Бунда муҳими уларнинг даврийлиги, асосий матннинг таркиби бўйича, маълумотнинг белгилари, мурожаат характери, вазифаси каби бошқа жиҳатларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Мажмуавий ёндашув асосида амалга оширилган тасниф, ахборот манбаи оқимидан ўз мутахассислик соҳасига тегишлисини ажратиб олишга хизмат қилиб, педагог учун соҳа янгиликларидан ўз вақтида хабардор бўлишни таъминлайди. Қуйида уларнинг асосийларининг тавсифини келтириб ўтамиз:

Даврийлик бўйича ахборот манбаининг нашр турлари қуйидагича:

- нодаврий нашрлар – бир маротаба чиқадиган нашрлар;
- туркум нашрлар – давомийлиги олдиндан белгиланмаган, муайян вақт мобайнида чиқадиган, рақам ёки санаси қўйилган ва одатда бир хил номда чоп этиладиган жилд(том)лар;
- даврий нашрлар – маълум вақт оралиғида чиқадиган, одатда, ҳар йил доимий сонлари бўлган, мазмунан аввалгисини

такрорламайдиган, бир хил жиҳозланган, рақамланган ёки санаси қайд этилган нашрлар;

- давомий нашрлар – чоп этиш санаси олдиндан маълум бўлмаган, материал тўпланиши билан чиқарилувчи, мазмунан қайтарилмайдиган, бир хил жиҳозланган, рақамланган ва санаси қайд этилган нашрлар.

Асосий ахборот матнининг таркиби бўйича нашр турлари қуйидагича:

- мононашр – бир асарни ўз ичига олувчи нашр;
- тўплам – қатор асарлар (мақола, тезислар)ни ўз ичига олувчи нашр;

- дайжест – бошқа нашрлардан олиниб, ўзида бирмунча қизиқарли материалларни жамлаган тўплам.

Ахборот манбаи белгиларига кўра нашр турлари қуйидагича:

- матнли нашр – ҳажмининг катта қисмини сўзлар, рақамлар, иероглифлар, шунингдек, формулалар (кимёвий ёки математик белгилар) эгаллаган ёки аралаш матн шаклидаги нашр;

- картографик нашр – ҳажмининг катта қисмини картографик асарлар (асар) эгаллаган нашр;

- нотали нашр – ҳажмининг катта қисмини мусика асарининг нота ёзувлари эгаллаган нашр;

- брайл шрифтли нашр – кўзи оғирлар учун чоп этилган махсус шрифтдаги нашрлар;

- тасвирий нашр – ҳажмининг катта қисмини суратли тасвирлар эгаллаган нашр.

Тақдим этиш характери бўйича ахборот манбаининг нашр турлари қуйидагилар:

- бепул нашрлар – маълум доирадаги ўқувчиларга бепул тарқатиладиган нашр;

- бестселлер – оммавий тиражда чоп этиладиган, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган ва катта талабга эга бўлган нашр;

- нодир китоблар – илгари истёмолда бўлган ва қайта муомалага киритиладиган китоб;

- кўлёзма ҳукукидаги нашр – бирламчи танишиш учун чекланган тиражда ва тор доирага тарқатиш мақсадида кўпайтирилган манба;

- рақамланган нашр – титул варағи олди ёки орқа томонига ёзилган ва ҳар бир нусхаси ўзининг тартиб рақамига эга бўлган нашр;

- обуна нашрлари – олдиндан обуна асосида тарқатиладиган нашр;

- камёб нашр – сақланиб турган ёки кам миқдорда чоп этиладиган ва муайян қийматига эга бўлган нашр.

Педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлашда, манбаларнинг функционал ва структуравий таснифига оид маълумотга эга бўлишнинг ўзига хос муҳим жиҳатлари:

- *биринчидан*, асосланмаган касбий ва таълимий ахборотдан фойдаланмасликни таъминлайди;

- *иккинчидан*, таълим тизимига тарихий вақт (яъни, ўтмишда, кеча, бугун нуктаи назари бўйича, мафкуравий, иқтисодий, илмий каби) жиҳатидан “ўтмиш”га тааллуқли бўлган “эскирган” ахборотдан фойдаланмасликни таъминлайди;

- *учинчидан*, педагоглар орасида касбий ахборотнинг расмий, яъни белгиланган тартиб асосида тарқатилишини таъминлайди.

Қайд этилган ҳолатлар, ўз навбатида, таълим сифатини оширишга, педагог имижини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади. Бу ўз навбатида олий ва ўрта махсус таълим муассасалари учун нашр этишга мўлжалланган ўқув, услубий, лабораторияга оид ва бошқа тадқиқот турлари асосида яратилган (яратилажак) педагогик ахборотни ташишга мўлжалланган манбалар хавфсизлигини таъминлаш масаласига мажмуавий тарзда ёндашиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Масалан, ахборот манбаларида акс эттирилган ахборот сифатини белгиловчи мезон ягона таснифга эга эмас. Шу сабабли педагогик фаолиятда ахборот сифатини белгиловчи мезонларни келтиришни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Мазкур ҳолат ўз навбатида, ахборотдан фойдаланишда унинг сифатига эътибор қаратиш, тайёрланадиган маъруза, мақола, тезисларнинг амалий ва илмий аҳамиятининг юқорилиги, яъни унинг ижтимоий аҳамиятлилиқ даражасини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Педагогик фаолиятнинг ахборот тизими ўз тузилишига эга бўлиб, бунда унинг қуйидаги таркибини келтириш мумкин. Педагогик фаолиятга оид ахборот тизими умумий (умумметодологик мазмун касб этувчи фалсафий ҳулосаларнинг натижаси), ташкилий-ҳуқуқий (таълим тизимининг бошқарувини амалга ошириш ва

такомиллаштиришга оид қарорлар, фармойишлар, буйруқлар), хусусий (алоҳида фан соҳасида ўтказилган тадқиқотларнинг хулосавий натижаси) ва техник (ахборотни алоҳида манба шаклига келтириб, манзилларга (таълим муассасалари, кафедралар ва бўлимларга) тарқатиш хоссаларидан таркиб топган бўлади. Бунда ҳар бир таркиб ўз вазифаси жиҳатидан алоҳида мазмун касб этади.

1- жадвал.

Таълимий ахборот сифатини белгиловчи мезонлар

T/P.	Мезонлар	Мезонлар мазмуни
1.	Янгилиги	Ахборотнинг аниқ фан тармоғида олдин маълум бўлмаганлиги
2.	Асосланганлиги	Лаборатория (эмпирик) тадқиқотлари асосида ахборотнинг олинганлиги, қўшимча исбот талаб қилмаслиги
3.	Ишончлилиги	Ахборотнинг аниқ далилларга таяниши, қайта алоқа ўрнатиш жараёнида бирламчи ҳолатни юзага келтириши
4.	Мультимодаллиги	Ахборот талабаларнинг ёш, жинс ва ихтисослигини инобатга олган ҳолда ихчамлаштирилганлиги
5.	Долзарблиги	Ахборотнинг меҳнат бозорида мутахассисга қўйиладиган касбий талабларни шакллантиришга қаратилганлиги
6.	Холислиги	Олинган натижалар яхлит тарзда жамланганлиги
7.	Изчиллиги	Ўрганилаётган муаммо динамикасига таянган ҳолда шарҳланганлиги
8.	Муҳимлиги	Ахборотнинг инсон, жамият, табиат, давлат, аниқ фан соҳаси ёки ишлаб чиқариш тизимини такомиллаштириш учун аҳамиятлилиги
9.	Соҳавийлиги	Ахборотнинг аниқ фан соҳасидаги илмий масалага бағишланганлиги
10.	Бир қанча манбаларга суянганлиги	Ахборот хоссаларининг бошқа манбаларда ҳам кўрсатилганлиги

1-жадвалда келтирилган мезонлар ўз навбатида ахборот манбалари оқимида таълим фалсафаси, таълим тарихи, таълим психологияси, таълим социологияси, таълим ҳуқуқи, таълим сиёсати, таълим медицинаси, таълим иқтисоди, ювинтология, акмеология, фемилистика каби фан тармоқларидаги ахборот билан тўлдириб борилсада, ахборот сифатини белгиловчи таянч мазмунлар ўзгармайди, балки такомиллашиб боради.

Бу жараёнда ахборот манбаи ҳисобланмиш нодаврий нашрлар типологиясининг мақсад ва вазифаларини белгилаб олиш лозим бўлади. Бунда қўйидагиларни қайд этиш мумкин:

- расмий нашрлар – давлат органлари, таълим муассасалари, жамоат ташкилотлари номидан чоп этиладиган, меъёрий манба ёки йўриқнома характериға эға бўлган нашрлар (қонунлар, буйруқ ва фармойишлар);

- илмий нашрлар – назарий ёки амалий тадқиқот натижаларини ўз ичига олган, шунингдек, эълон қилишға илмий жиҳатдан тайёр манбалар;

- илмий-оммабоп нашрлар – фан, маданият, техника соҳасидаги назарий ва амалий тадқиқотлар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган, ўқувчи учун қулай баён этишға мўлжалланган нашрлар;

- адабий-бадий нашрлар – ўз ичига бадий асарларни бирлаштиради;

- ишлаб чиқариш соҳасиға оид нашрлар – техника, ишлаб чиқариш корхонаси ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган, шунингдек, ижтимоий амалиётнинг бошқа соҳаларига оид турли малакали мутахассислар учун мўлжалланган нашр;

- меъёрий нашрлар – ишлаб чиқариш фаолиятининг турли соҳаларига оид меъёрлар, низомлар, қоида ва талабларни ўз ичига олувчи расмий нашр;

- ўқув нашрлари – ўрганиш учун қулай тарзда ифодаланган, илмий ёки амалий характердаги маълумотларни ўз ичига олган, турли ёш ва таълим босқичидаги ўқувчилар учун мўлжалланган нашр;

- оммавий сиёсий нашр – ижтимоий-сиёсий мавзуларға оид асарларни ўз ичига олган, тарғибот-ташвиқот характеридаги ва кенг китобхонлар эътиборига ҳавола этиш учун мўлжалланган нашр;

- маънавий-маърифий нашрлар – маънавий, диний мазмундаги нашр;

- маълумот берувчи нашрлар – илмий ёки амалий характердаги қисқа маълумотларни ўз ичига олган, тартиб билан тузилган ва излаш учун қулай, тўлиқ ўқиш учун мўлжалланмаган нашр;

- хабарли нашрлар – манба ҳақида (чоп этилган ва этилмаган) тизимлаштирилган маълумотларни, таҳлил натижалари ёки ахборотнинг умумлашмаларини ўз ичига олган нашр;

- реклама нашрлари – маълум маҳсулот, хизмат, тадбирга ўқувчилар диққатини жалб қилувчи ва уларга талабни кучайтириш мақсадида эълон қилинадиган нашрлар;

- бўш вақтни ўтказиш учун мўлжалланган нашр – маиший турмушни ташкил этиш, ижоднинг турли шакллари бўйича барча учун тушунарли маълумотларни ўз ичига олувчи нашрлар ва б.

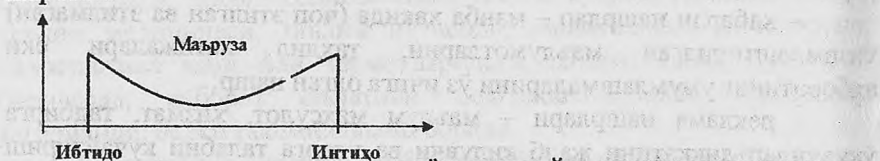
Кўрсатилган ахборот манбаларининг нашр турлари педагогик фаолиятни яхлит тизим тарзида амал қилишини таъминлаш учун хизмат қилади. Педагогик фаолиятда мутахассислар илмий, илмий-оммабоп, ўқув ва хабарли нашрларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам фарқлай билишлари, улар томонидан тайёрланадиган манбанинг сифатини таъминлаш учун керак бўлади.

Кузатувлар натижаси, гоҳида кўнгилочар ёки бўш вақтни ўтказиш учун мўлжалланган манбалардан сараланган ахборот маъруза ва амалий машғулотлар ўтишда қўлланилганлигини кўрсатмоқда. Бу ҳолат, мутахассисда ахборот маданияти шаклланмаганлиги ва ахборот манбаларини танлаш тамойилларига амал қилмаслигини кўрсатади. Натижада, маъруза ўқиш жараёнининг кўрсаткичи ахборотнинг сифати (исбот талаб этмаслиги, қўшимча шарҳ талаб этмаслиги, мазмундорлиги, далиллардан фойдаланиш, мисол кетириш ва б.) омилининг таъсири бўйича пасаяди. Таъкидланишича, инсон хотирасида сифати баланд бўлган ахборот чуқур “из” қолдиради¹. Маъруза ўтишда таълимий ахборотнинг сифати педагогик фаолиятнинг самарадорлигини қай даражада таъминлай олишини 1-графикдаги “Н” ва “D” кўрсаткичларининг намунасида кузатиш мумкин. Ахборот қанчалик сифатли бўлса, маърузани тинглаётганларнинг шунчалик диққатини жалб этади. Бу жараёнда овоз, имо-ишора, аниқ (ҳаётий) мисоллар ва бошқа таъсирчанликни оширувчи психологик эффектлардан педагогик такт тарзида фойдаланилса натижанинг самарадорлиги янада ошади.

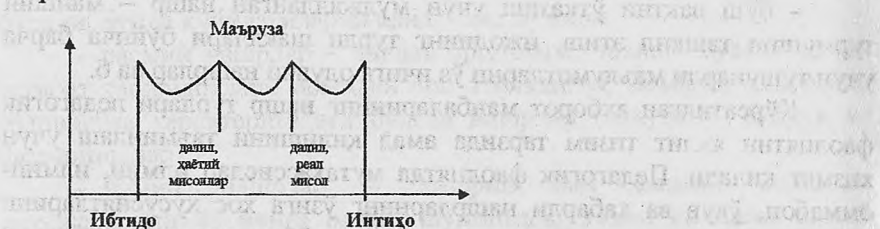
¹ See: Feden, Preston D., and Vogel, Robert M. *Methods of teaching: applying cognitive science to promote student learning*. Boston: McGraw-Hill, 2003.

1-график.

“Н” сифати паст бўлган ахборот воситасида ўтказган маъруза жараёни.

ўт ёрдамида ўтказган маърузанинг жараёни.

Бу кўрсаткич ўз навбатида педагогик фаолиятда ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш мақсадида илмий ва илмий-оммабоп нашрлардан ахборот манбаи сифатида фойдаланишни талаб этади. Бунга қуйидаги ахборот манбаларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- монография – битта илмий муаммони тўлиқ, мажмуавий тарзда ўрганиш амалга оширилган тадқиқот натижасининг босма нашри, бир ёки бир нечта муаллифларга тегишли илмий ёки илмий-оммабоп ахборот манбаси;

- илмий тадқиқот тўпламлари – илмий муассасалар ёки илмий жамоалари тадқиқот ишлари натижаларининг ёзма шаклдаги йиғмаси;

- конференция материаллари (симпозиумлар) – конференция якуни бўйича матн, ахборотни (ҳисобот, тавсия, қарор ва б.) ўз ичига олувчи нодаврий ахборот манбаси;

- препринт – нашр эълон қилингунга қадар чиқарилган ва унга қўшимча ҳисобланган илмий ахборот манбаси;

- пролегоменлар – фаннинг бирон-бир соҳасига тааллуқли бўлган бирламчи маълумотлар асосида, муҳим жабҳаларни ўзида мужассам этган илмий ёки ўқув ахборот манбаи;

- маъруза тезислари, илмий конференция материаллари (симпозиум) – конференция бўлиб ўтунига қадар чоп этиладиган бирламчи характердаги материалларни ўз ичига олувчи илмий нодаврий ахборот манбалари;

- диссертация автореферати – илмий даража олиш учун талабгор томонидан олиб борилган тадқиқот натижаларининг рисола кўринишидаги кўриниши.

Педагогик фаолиятнинг махсулдорлигини таъминлашда ахборот манбалари амалий аҳамият касб этиб, фаолиятни режалаштириш ва бошқариш учун хизмат қилади. Шу сабабли ахборот манбаларини турларга ажратишда унинг белгиларига ҳам эътибор қаратиш лозим. Маълумки, инсон ўз сезги органлари – кўриш, эшитиш, ҳид сезиш, таъм билиш, ҳис этиш кабилар орқали англайди. Бунга кўра, ахборотнинг психологик таснифини куйидаги турларга ажратиш мумкин:

- *визуал*, яъни кўз билан кўриб (бирламчи ва иккиламчи ахборот манбаларини) қабул этиладиган ахборот;

- *аудиал*, яъни эшитиш органлари бирламчи (ахборотнинг муаллифидан) ёки иккиламчи (ахборот ташувчидан) ахборот манбаси воситасида қабул этиладиган ахборот;

- *аудиовизуал*, яъни кўриш ва эшитиш органлари ёрдамида бирламчи (ахборотнинг муаллифидан) ёки иккиламчи ахборот ташувчи манбадан бир вақтда қабул этиладиган ахборот;

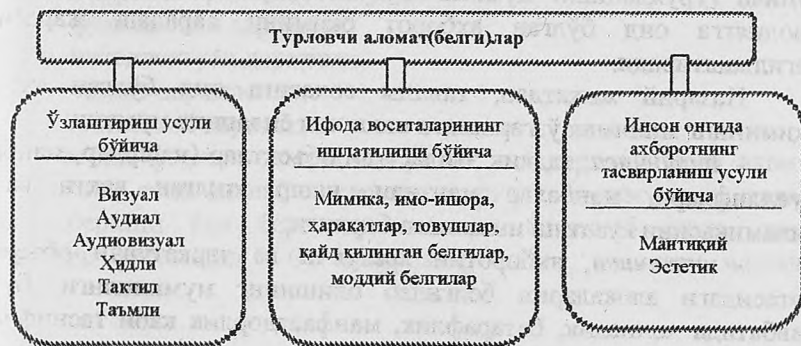
- *ҳидли*, яъни ҳид анализаторлари воситасида бирламчи ахборот манбадан қабул қилинадиган ахборот;

- *тактил*, яъни тери анализаторлари воситасида бирламчи ва иккиламчи ахборот манбаларидан қабул қилинадиган ахборот;

- *таъмли*, яъни таъм анализаторлари воситасида қабул қилинадиган (бирламчи ахборот манбадан) ахборот¹.

2- чизма.

Ахборотни турларга ажратиш

¹ Самаров Р., Сатторов Ё. Ахборот маданияти ва уни шакллантиришнинг назарий-амалий аҳамияти // Ж. Замонавий таълим. 1 – сон. 13 – 17 – бетлар.

Ахборот манбаи соҳанинг бирон бир йўналишида намоён бўлади. Масалан, таълим-тарбиянинг концептуал режадаги масалалари (таълим-тарбияни узоқ муддатли режалаштириш, истиқболи билан боғлиқ стратегик вазифаларини (дарслик, ўқув услубий қўлланма кабиларни яратиш) амалга ошириш мақсадида ахборотни танлаш мумкин. Ахборотни ифодаловчи воситаларнинг ишлатилиши нуқтаи назаридан ахборот куйидаги дифференциалликка эга бўлади:

- мимика, имо-ишора, ҳаракатлар воситасида ифодаланадиган ахборот;

- товушлар орқали ифодаланадиган ахборот (бунда ахборот аниқ ва мужмал товушлар - сўзлар билан ифодаланиши мумкин, кейингиси вербал деб аталади);

- қайд қилинган белгилар орқали ифодаланадиган ахборот (матн, расм, диаграмма, пентаграмма, ҳайкал ва б.);

- моддий белгилар орқали ифодаланадиган (бино, меҳнат куроллари, маиший ҳаётга тааллуқли бўлган предметлар ва б.) ахборот.

Педагогик фаолиятда мавжуд муносабатлар моделининг (яъни, “Педагог-Талаба”, “Педагог-Ахборот”, “Талаба-Ахборот”, “Педагог-Педагогик жамоа”, “Педагогик жамоа-Билим”, “Талабалар жамоаси-Билим”, “Педагог-Талабалар жамоаси”) амал қилишини инобатга олсак, педагогик фаолиятга оид бўлган ахборот алоҳида хоссалари бўйича гуруҳланиши мумкин. Бу ҳолат, ўз навбатида, педагогик фаолиятга оид бўлган ахборот оқимини саралаш жараёнини энгиллаштиради.

Назарий жиҳатдан, таълим соҳасига оид бўлган ахборот оқимининг минимал ўзгаришига икки хил ёндашиш мумкин:

- *биринчиси*, тадқиқ этилаётган объектлар (нашрлар, манбалар муаллифлари, манбалар манзили, нашр этилган вақти ва б.) динамикасини кузатиш имконини борлиги;

- *иккинчиси*, ахборотни яратувчи ва тарқатувчи объектлар ўртасидаги алоқаларни белгилаб олишнинг мумкинлиги. Бу, ўз навбатида ҳолислик, бетарафлик, манфаатдорлик каби таснифларни белгилаб олиш имконини беради.

Таълим-тарбия соҳасига тааллуқли бўлган ахборотни тадқиқ этишда бу икки ёндашувнинг ривожланиши кўп жиҳатдан “Ягона таълим-тарбия ахборот базаси”ни (ЯТТАБ) яратишни тақозо этади.

Агарда, ЯТТАБ тизим сифатида амал қилса, шахснинг эътиқоди, қадриятлари, ўзига, динига, миллатига, худудига, касбига, яқинларига бўлган муносабатларини издан чиқаришга йўналтирилган, майший ҳаёт тарзининг меъёрларини бузишга қаратилган, ижтимоий муносабатлар маданияти доирасида амал қиладиган макбул ҳулқ намунасига деструктив хоссаларни жорий этишга қаратилган, бир сўз билан миллий маънавиятга таҳдид ва хавфларни ўз вақтида белгилаб, маънавий иммунитетни шакллантириш имконини беради.

3.4. Таълимий ахборотни жамлаш ва педагогик фаолиятда ундан фойдаланиш усуллари

Педагогик фаолиятда ахборот, педагогик жараёни бошқаришни амалга ошириш, тартибга келтириш, реусурсларни йўналтириш, дунёқарашни шакллантириш каби вазифаларни бажаради. Ахборот инсон онгида яратилган ва жамият моддий-маънавий бойлигига айланган турли билимларнинг кўриниши бўлиб, шахсий ва жамоавий фаолият йўналишини белгилаб берувчи “куч”га эгадир¹. Шу боис ахборот билан ишлашда педагогнинг касбий лаёқати алоҳида мазмун касб этади. Айнан концептуал ёндашув асосида, педагогик фаолиятда назария ва амалиёт бирлиги тамойили таъминланади. *Касбий лаёқатлилик соҳа мутахассисининг ўз ихтисослигига оид назарий билим ва касбий қобилиятларини амалий фаолиятда тўлиқ намоён эта олишидир*². Касбий лаёқатлилик қуйидаги даражаларда намоён бўлади:

- функционал даражада;
- интеллектуал даражада;
- вазият даражасида;
- ижтимоий даражада.

Касбий фаолият доирасида унинг қай тарзда муҳим аҳамият касб этиши, яъни ишлаб чиқарган маҳсулоти, мазмуни ва талабга жавоб бериши ёки бера олмаслигини белгилаб олиш лозим. Педагогик фаолиятда - бу маърузалар матни, вазиятли машқлар,

¹ Самаров Р., Сатторов Ё. Ахборот маданияти ва уни шакллантиришнинг назарий-амалий аҳамияти // Ж. Замонавий таълим. 2014, 1 – сон. 13-17. – бетлар.

² Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилик // Ж. Замонавий таълим. 2013, 6-сон. 10-14 – бетлар.

мақола ва тезислар бўлиши мумкин. Қуйида биз уларни алоҳида кўриб чиқамиз:

- касбий лаёқатнинг функционал даражаси, касбий билимдонлик, касбий маҳоратнинг юқори даражасини акс эттиради;

- касбий лаёқатлилиқнинг интеллектуал даражаси эса мутахассиснинг касбий вазифаларига ёндашганлигида, турли касбий муаммоларни ечишда ақлий салоҳиятини ифодалашда намоён бўлиб, касбий лаёқатлилиқни намоён этади;

- касбий лаёқатнинг вазиятли даражаси, касбий фаолият доирасида юзага келадиган стандарт ва ностандарт вазиятларда муаммони муассаса манфаатидан келиб чиққан ҳолда мақсадли ечишда намоён бўлади. Мазкур ҳолат амалиётда касбий тажрибанинг ҳосиласи сифатида баҳоланади;

- касбий лаёқатнинг ижтимоий даражаси коммуникатив ва интеграцион қобилиятларни намоён этишда, хусусан, касбий вазифаларни бажаришда, жамовий муваффақиятга эришишда акс этади;

- касбий лаёқатни индивидуал даражаси эса, мутахассиснинг ўз устида ишлаши, унинг ривожланишида устоз – шогирд тизими муҳим аҳамият касб этади. Бунда ворисийликка эътибор қаратиш лозим бўлади.

Таъкидлаш лозимки, касбий лаёқатлилиқнинг таркибий қисмларини мулоқот, мослашувчанлик, кўникма, билим қабилар ташкил этиб, мутахассисни касбий лаёқатини баҳолашда (экспертли баҳолаш) асосий омиллар сифатида қуйидагиларни инобатга олиш лозим:

- мутахассиснинг ихтисослиги,
- касбий маълумоти (диплом),
- касбий малакага эгаллиги,
- умумий меҳнат тажрибаси ва стажи,
- касбий стереотипи ва психофизиологик ҳолати,
- меҳнат шароити ҳамда меҳнатга бўлган муносабати,
- касбий билимдонлиги ва касбий тайёргарлиги,
- ўз касбига содиқлиги ва касбий фаолият маҳсули ва б.

Ўқитувчи ахборотни излашда муаммоли таҳлил услубини қўллаши мақсадга мувофиқ. Муаммоли таҳлил маъруза ва семинар учун тарқатма материалларни, дайжестларни, лаборатория

вазифаларини тайёрлаш жуда қулай бўлиб, улар қуйидаги муаммолар счимини таъминлайди:

- релевант излаш, яъни аниқ ахборотга бўлган эҳтиёжни қондириш;

- турли соҳаларга оид ўхшаш ёки яқин ахборотни излаш;

- жамланган маълумотларнинг мослик даражасини аниқлаштириш ва кенгайтириш;

- аниқ тадқиқот мавзuidан келиб чиққан ҳолда, ахборотни таҳлил қилиш ва баҳолаш.

Ахборот қидиришдаги муаммолар бирор бир мавзу юзасидан ахборот жамлаш, ахборот манбаларининг мураккаблигига қараб тарқатиш ва керак бўлган барча ахборот манбаларини жамлашнинг мураккаблигидир. Таъкидлаш керакки, бу муаммолар баъзан замонавий ахборот коммуникация технологиялари, интернет ахборот ресурслари ҳисобига ечилади.

Ахборот олишдаги муаммолар айрим ҳолларда ахборот танқислигига ҳам боғлиқ. Библиографик, яъни нашрлар тўғрисидаги ахборотга асосан, ахборотнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Ахборот манбаи ҳақида керакли маълумотларни излаш ва уларни бошқа манбалар тизимидан аниқлаш муҳим. Ахборот, китоб ва мақолаларни излаш ва қўллаш библиографик маълумотлар ҳамда библиографик қўлланмаларни излаш йўли билан олиб борилади.

2. Мавзуга оид маълумотлар ифодаланган манбаларнинг ўзини (монография, мақола нашрларини) излаш.

3. Ахборот манбаларида келтирилган (масалан, тарихий далил ва воқеалар тўғрисида биографик маълумотлар) аниқ маълумотларни топиш.

4. Турли қўламдаги тадқиқотларга оид, умумлаштирувчи манбаларни излаш.

Педагогик фаолиятнинг мақсадидан келиб чиқиб, мавзуга (муаммога) доир ахборот излашнинг асосий турларини аниқлашда педагогик фаолиятга оид ахборот оқими хилма-хиллигига мувофиқ яна бир қатор мезонларни инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Масалан, “Глобал муаммолар фалсафаси. Ўзбекистонда табиат, жамият ва инсонни асраш” мавзусини олайлик:

- ахборотни қидиришдан қўзланган мақсад: манбали қидирув – “Глобал муаммолар фалсафаси. Ўзбекистонда табиат,

жамият ва инсонни асраш” мавзуга бағишланган манбаларни излаб топиш;

- **ахборотни қидириш предмети:** мавзуга оид қидирув – глобал муамолар фалсафаси (мавзуси бўйича);

- **ахборот манбаларининг туркуми** (тури): китоблар (монография, ўқув қўлланма, конференция материаллари, мақолалар билан боғлиқ) ва бошқа ёзма манбалар;

- **ахборот қидириш услуби:** диалектик, яъни мавжуд қидирув услубларининг барча жамланмаси;

- **ахборотни қидириш хронологиясининг кўлами:** белгиланган режа асосида 5, 10, 15 йиллик ретроспектив қидирув;

- **ахборотнинг географик кўлами:** фалсафа фани билан боғлиқ қидирув – “Глобал муаммолар фалсафаси. Ўзбекистонда табиат, жамият ва инсонни асраш” мавзуга оид нашр этилган илмий ва илмий-оммабоп манбалар (чет тиллардан таржима қилинган нашрлар бундан мустасно эмас);

- **ахборот қидирувининг тўлиқлиги:** танловли қиёсий-таҳлилий, диссертациялар, илмий мақолалар, мавзули нашрлар;

- **ахборот қидирувининг тезлиги:** бир маротабалик ёки бир неча маротабалик (фақат бир мавзу доирасида, такомиллаштириш мақсадида) қидирув.

Ахборот-коммуникация технологияларини маънавий-ахлоқий тарбия ишларини ташкил этиш учун жорий этишнинг муҳимлиги, аввало, мазкур жараёнларга замонавий технологияларни жорий этиш имконияти ҳамда жорий этишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат эканлигини аниқлаштирувчи саволларга жавоб олиниши асосида кўриб чиқишни тақозо этади.

Бироқ, барча маънавий-ахлоқий тарбия ишларини ахборот-коммуникация технологиялари асосида ташкил этиш мумкин бўлган ягона тизим яратиш мураккаб саналади. Ахборот-коммуникация технологиялари маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизимини зарур ахборотлар билан таъминлашда, унинг самараси мониторингини олиб боришда муҳим вазифа бажаради.

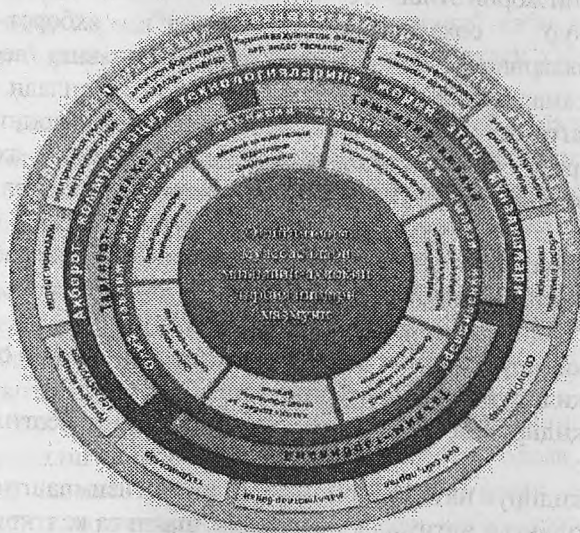
Олий таълим муассасаларининг маънавий-ахлоқий тарбия ишлари мазмуни, йўналишлари, шакл ва воситаларини ўзида мужассамлаштирувчи ахборот-коммуникация технологияларини жорий

қилиш модели ишлаб чиқилди¹ (1-расм). Маълумки, олий таълим муассасаларининг маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизими биринчи Президент И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асаридан келиб чиқадиغان вазифаларга асосланган.

Тизимнинг асосий йўналишлари сифатида: талабаларда шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятларни, сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, диний бағрикенглик маданиятини шакллантириш, классик адабиёт ва санъат асарларини ўрганиш, соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш, ислохотларга дахлдорлик ҳиссини шакллантириш ва касбий фазилатларни ривожлантириш йўналишларини қараш мумкин. Мазкур йўналишларда ахборот-коммуникация технологиялари имкониятларини жорий этишни ташкилий-амалий, таълим-тарбиявий, тарғибот-ташвиқот фаолият соҳаларида амалга ошириш мақсадга мувофиқ

Олий таълим муассасаларининг маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизимига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш модели

1-расм

¹ Эсанбобоев Ф.Т. Маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизимига ахборот технологияларини жорий қилиш (олий таълим муассасалари фаолияти мисолида). Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2011. 13-бет.

Фаолият соҳаларига уйғун равишда ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш йўналишлари ва шакллари ишлаб чиқилди. Ташкилий-амалий фаолият соҳасида ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш қуйидаги тадбирларда амалга оширилади:

- яхлит ахборот муҳитини яратиш;
- методик муҳитни шакллантириш;
- бошқарув тизимини ахборотлаштириш;
- маълумотлар банкни шакллантириш;
- талабаларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишнинг ташкил этиш;
- жамоат ташкилотлари билан ишлаш;
- маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини аниқлаш;
- ҳисоботларни тайёрлаш ва топшириш;
- талабаларнинг ота-оналари билан масофавий мулоқот ўрнатиш;
- маънавий муҳит мониторингини олиб бориш;
- ижро назоратини олиб боровчи автоматлаштирилган дастурларни жорий этиш.

Мазкур соҳадаги фаолиятнинг ахборот-коммуникация технологияларининг имкониятларидан фойдаланиш асосида ташкил этилиши самарадорликни таъминланишига хизмат қилади.

Педагогик фаолиятда ахборот манбаларининг аниқлик даражаларига таянган ҳолда иш олиб бориш, ахборот излаш йўналишининг кенг қамровлилиги ва самарадорлигига таъсир кўрсатади. Бунинг учун, ахборот қидирувини асосий босқичлари ва уларнинг хусусиятларини аниқлаш лозим. Ушбу жараёни қуйидаги шартли босқичларга бўлиш мумкин:

- 1) қидирув вазифаларини белгилаш;
- 2) қидирув сатҳини асослаш ва услубини танлаб олиш;
- 3) қидирув ишчи дастурини ишлаб чиқиш;
- 4) қидирувни амалга ошириш тартибини белгилаш ва амалга ошириш;
- 5) қидирув натижаларини жамлаш ва тизимлаштириш;
- 6) олинган натижаларни ахборот шаклига келтириш;
- 7) тизимлаштирилган қидирув натижасини маъруза матни, лаборатория машқлари ва дайжестлар шаклига келтириш;

8) ахборот манбаини манзилга узатиш учун услубий, техник ишлов бериш ва илмий жамоатчилик ҳамда талабалар эътиборига ҳавола этиш.

Ахборотни ҳавола этиш жараёнида, уларни индивидуал тарзда идрок этишнинг ижтимоий-психологик талқинига эътибор қаратамиз. Масалан, инсон ахборотни фоида кўрсаткичи ҳисобида қуйидаги каналлар орқали қабул қилади:

- ахборотнинг 83% кўриш (кўз воситасида) аъзолари орқали;
- ахборотнинг 10% эшитиш (қулоқ воситасида) аъзолари орқали;
- ахборотнинг 4% ҳид билиш (бурун воситасида) аъзолари орқали;
- ахборотнинг 2% тери сезгилари орқали;
- ахборотнинг 1% таъм билиш орқали идрок этилади.

Педагогик фаолиятда ахборотни мавзулар бўйича гуруҳларга ажратган ҳолда қидириш осонроқ. Ахборотни, ўз навбатида, илмий, услубий, методологик, техник ва илмий-техникавий турларга ажратиш мумкин. Булар қаторида илмий ахборот кўпфункционаллиги жиҳатидан ахборот тизимида алоҳида ўрин тутди. Чунки илмий ахборот “кўпайиб бориш”, “сифатини ўзгартириш” каби жиҳатларга эга бўлиб, ҳар бир фундаментал кашфиётлар натижаси ҳаётга татбиқ этилади.

Илмий соҳага тааллуқли бўлган ахборот деб, таълим-тарбия жараёнида узатиладиган (идрок этиладиган) биосфера, техносфера, инфосфера, социосфера, экосфера, психосфераларнинг амал қилиши ва такомиллашув қонуниятларининг ўзига хос жиҳатларини акс эттирувчи, ижтимоий-тарихий амалиётда қўлланилинишга қаратилган (мўлжалланган) ахборот мажмуасига айтилади. Илмий ахборотда реал ҳаётнинг адекват тарзда акс эттирилганлигига, инсоннинг билим даражасини ошириш салоҳиятига эътибор қаратишни тақозо этади.

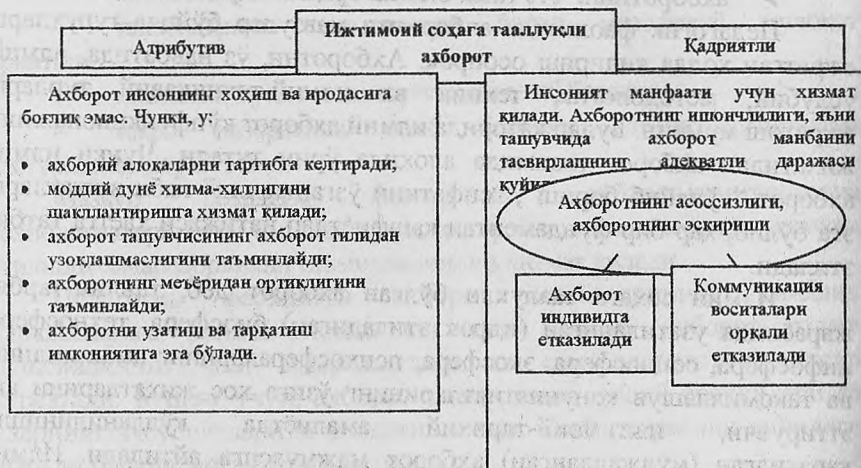
Илмий ахборотнинг яратилиш тарихи, даврийлиги, илмий соҳага тааллуқлилиги каби жиҳатларини инобатга олсак, уларнинг яратилиши ва илмий ҳамда педагогик жамоатчилик эътиборига ҳавола этилиши ташкилий, услубий ва техник жабҳаларда бир неча босқичларда кечади. Шу сабабли, илмий ахборотни турмуш тарзимизга хос бўлган ахборотга нисбатан ахборот истеъмолчисига етказиш узоқ давом этади. Бу ҳолат, ўз навбатида, илмий ахборотни

турли даражаларда такомиллаштириш, тизимлаштириш учун доимий мақсадли қидирув билан шуғулланишни тақозо этади.

Ахборотни қидириш жараёнида унинг соҳавий дахлдорилигини инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Масалан, педагогик фаолиятга оид бўлган ахборот ижтимоий соҳа даражасида юқори ўринни эгаллашини инобатга олиш лозим бўлади. Негаки, бу ҳолат ахборот қидирувини амалга ошираётган мутахассис учун ахборотнинг характери, хусусиятлари ва турлари (3-чизмага қаралсин), ўзаро муносабатларининг тузилмасини, вазифаларини белгилан олиши учун амалий аҳамият касб этади. Аниқроғи, ахборот қидирувининг сифатини таъминлайди.

3- чизма.

Ижтимоий соҳага тааллуқли ахборотнинг хусусиятлари

Тарқатиш ва жамлаш ахборотнинг ўзаро алоқадорлик хусусияти ҳисобланиб, уни қуйидагича шакллантириш мумкин:

➤ ахборот аниқ маконда яратилади ва кўпаяди. Чунки ахборот ўз- ўзидан кўпайиб, воқеа ҳамда ҳодисаларни тўлиқ тарзда ифодалаш учун ҳали аниқ бўлмаган хоссалар доимий тарзда аниқланиб (такомиллашиб) боради, шу тариқа ахборот тўлдирилади;

➤ ахборот етишмаган маконда эса воқеа-ҳодисалар жараёни мавҳумлигича қолади. Натижада, у ёки бу масалага оид ноаниқлик ҳолати, асосланмаган муносабатлар, исбот (далил) талаб қилиш вазияти вужудга келиб, ахборот сифати пасаяди. Негаки алоҳида

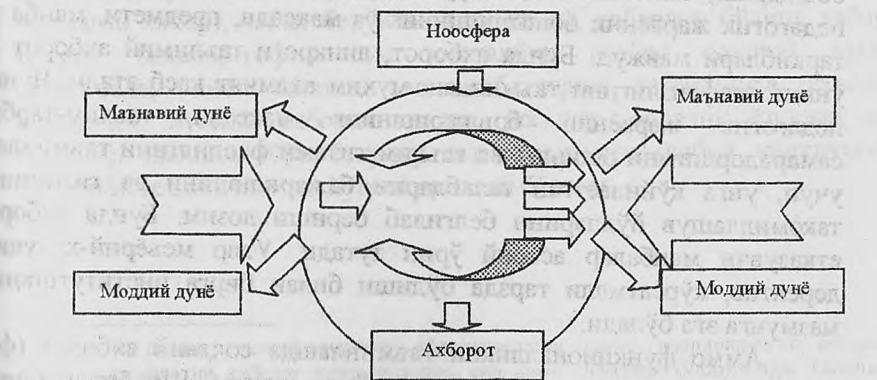
шахслар (гурухлар) ўзларини қониқтирадиган, ўзларининг манфаати учун хизмат қиладиган ахборотни “ишлаб чиқариш”лари мумкинлиги кузатилади.

Ахборот, ўзининг атрибутив хусусиятларидан ташқари, истеъмолчи (педагогик тизимда: профессор-ўқитувчилар, талабалар, тадқиқотчилар ва б.) учун касбий, шахсий ёки жамоавий аҳамиятга эга бўлади. Гарчи ахборотнинг хоссалари шартли бўлса-да, унинг фойдалилик даражаси, қабул қилувчи субъектга таъсир қилиш даражаси билан белгиланади. Агарда ахборотни қабул қилган ахборот истеъмолчиси, ундан керакли таасурот ва билимларни олган (субъектда тафаккур маданияти шаклланган) бўлса, ўз мақсадини тўғри шакллантириб, мақбул хулқ намунасини юзага келтиради. Натижада ахборот истеъмолчиси, объект билан самарали муносабатга кириша олади. Агарда ахборот истеъмолчисининг маънавий дунёсига тааллуқли бўлса, яъни ахборотнинг қабул қилувчи ундан эмоционал қониқиш ҳосил қилса, ахборотни фойдали, деб ҳисоблаш мумкин. Бунда субъектнинг эмоция маданиятига риоя этганлик ҳолати, унга баҳо бериш жараёнида белгиловчи кўрсаткич бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий соҳага тааллуқли бўлган ахборот, маиший, шахсий ва касбий ахборот билан ўзаро алоқадорликда амал қилиб, ижтимоий муносабатларнинг динамикасини таъминлайди. Шу аснода ижтимоий ахборотнинг тузилмавий моделини (4-чизма) келтириб ўтамиз.

4-чизма.

Ижтимоий соҳага тааллуқли бўлган ахборотнинг амал қилиш модели

Ижтимоий ролларни бажариш назариясидан аёнки, ҳаётда инсон турли-туман ролларни бажаради ва ана шу ижтимоий ролларда мужассамлашган мажбуриятларни қай даражада маромига етказиши натижасида ҳаётда ўз мақеъини эгаллаб боради. Инсон мавқеъини шакллантиришда ундаги маънавий яратувчанлик (spiritual production), вазифадорлик жиҳатлар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу аниқ вазиятда, ўзининг билими, тажрибаси, ахлоқий меъёрларни ўзлаштирганлиги, ҳамда тафаккур маданиятига амал қилган ҳолда, инсоният учун хизмат қиладиган хулқ намунасини идрок этиш ва ҳиссиёт маданиятига қатъий роия этган ҳолда ифодалаб берилганлигида намоён бўлади. Таъбир жоиз бўлса, маънавий яратувчанлик, инсоннинг камолотга эришишини ва ўзини намоён этиш каби ижтимоий меъёрларни ўзида мужассам этиб, истиқболда уларни мақсадли қўллашнинг кенглигини таъминлайди. Шунинг учун бўлса керак, ижтимоий муносабатларда ахборотни етказиш, мулоқотга тайёрлаш (касбий), баҳолаш (педагогик), тартибга келтиришни ўргатиш, тасалли (терапевтик) бериш, билим бериш, қадриятларни шакллантириш (касбий), мақсадни шакллантиришни ўргатиш ва унга эришишнинг маъқул йўллариини белгилаб бериш каби вазифаларни бажаради. Касбий вазифаларни амалга ошириш давомида, устоз (ўқитувчи) талаба(ўқувчи)ларни тартибга чақиради, уларни касбга йўналтиради, мақсадни белгилаб олишга ўргатади, қабул қилинган ижтимоий меъёрларга амал қилишни талаб этади.

Институтционаллик нуқтаи назардан педагогик жараёни бошқариш, ижтимоий бошқарувнинг муҳим қисми ҳисобланса-да, педагогик жараёни бошқаришнинг ўз мақсади, предмети, манба ва таркиблари мавжуд. Бунда ахборот, аниқроғи таълимий ахборот ва унинг хавфсизлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Чунки педагогик жараёни бошқаришнинг мақсади таълим-тарбия самарадорлигини ошириш ва таълим тизими фаолиятини таъминлаш учун, унга қўйилаётган талабларни бажарилишини ва тизимнинг такомиллашув йўллариини белгилаб бериши лозим. Бунда ахборот етказувчи манбалар асосий ўрин тутати. Улар меъёрий-ҳуқуқий, деректив, кўрсатмали тарзда бўлиши билан бирга институтционал мазмунга эга бўлади.

Аммо функционалликни таъминлашда соҳавий ахборот (фан соҳаси, йўналишлар ва б.) алоҳида ўрин тутати. Шу билан бирга, ахборот ўз типларига кўра касбий ахборот деб ҳам юритилади. Булар

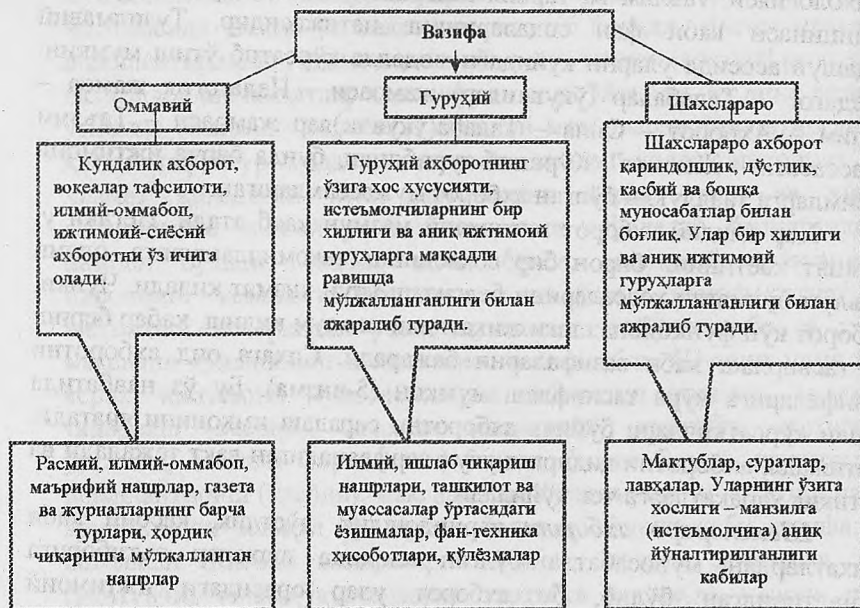
таълим-тарбия соҳасига оид бўлган илм-фаннинг ютуқлари, яъни таълим тарихи, таълим фалсафаси, таълим социологияси, таълим психологияси, таълим ва тарбия назарияси, таълим ҳукуқи, таълим медицинаси каби фан соҳаларининг натижасидир. Тузилмавий ёндашув асосида уларни қуйидаги моделда кўрсатиб ўтиш мумкин: “Педагог – Талабалар (ўқувчилар) жамоаси - Педагогик жамоа – Билим – Ахборот – Оила – Талаба(ўқувчи)лар жамоаси – Таълим муассасаси – Жамият”. Кўриниб турибдики, бунда барча ижтимоий тизимларга тааллуқли бўлган ахборот мужассамлашган.

Ҳар қандай ахборот ижтимоий мазмун касб этади. Негаки у, жамият ҳаётининг бирон бир соҳасининг такомиллашувига, олдин маълум бўлмаган хоссаларини белгилаш учун хизмат қилади. Чунки, ахборот кўп функционаллиги жиҳатидан маълум қилиш, хабар бериш ва тасвирлаш каби вазифаларни бажаради. Соҳага оид ахборотни вазифаларига кўра таснифлаш мумкин (5-чизма). Бу ўз навбатида турли кўрсаткичлари бўйича ахборотни саралаш имконини яратади. Натижада, ахборотни қидириш учун сарфланадиган вақт тежалади ва ортиқча ҳаракатларга чек қўйилади.

Шахсларро ахборот қариндошлик, дўстлик, касбий каби жиҳатлардан муносабатда бўлган алоҳида шахслар эътиборига йўналтирилган бўлиб, бу ахборот улар орасидаги ижтимоий масофаларнинг узоқ ёки яқинлигини таъминлашга ҳам таъсир кўрсатади. Чунки ахборот, “психологик куч” сифатида ҳаракатлар мазмунини таъминлайди. Масалан, ижтимоий муносабатлар тизимида афвоҳий¹ хабар (оғзаки хабар, рост ёки ёлғонлиги аниқ бўлмаган хабар), хабар берувчи (етказувчи), хабардор бўлиш, хабар топиш, беҳабар-ғофил ёки мустахбир (хабар олувчи) каби тушунчалар амал қилиши муносабатларни ўзгаришига таъсир кўрсатади. Бундай ахборот хатлар, расмлар, эсдалик ёзувлар ва эскизлар шаклида бўлиб, улар аниқ манзилга (қабул қилувчига, олувчи/истеъмолчисига) йўналтирилган бўлади.

¹ Таъкидлаш лозимки, илмий мулоқотда қўлланиладиган априор (текширилмаган) ахборот тушунчаси, афвоҳий ахборот тушунчасининг синоними сифатида қўлланилади. Маиший ҳаётда субъектларни априор хабарга қизиқишлари юқори бўлади. Ваҳоланки, аксарият ҳолатда улар ахборот-психологик таҳдид сифатида амал қилиб, деструктив мақсадга эга ва деструктив вазифаларни бажаришга қаратилган бўлади.

Ижтимоий соҳага оид ахборотнинг вазифаларига кўра таснифи

Ахборот манбаларининг мазмуни

Техник ахборот меҳнат фаолиятини механизация ва автоматлаштириш жараёнида ўтказиладиган тадқиқот ва изланишлар ҳулосасидир.

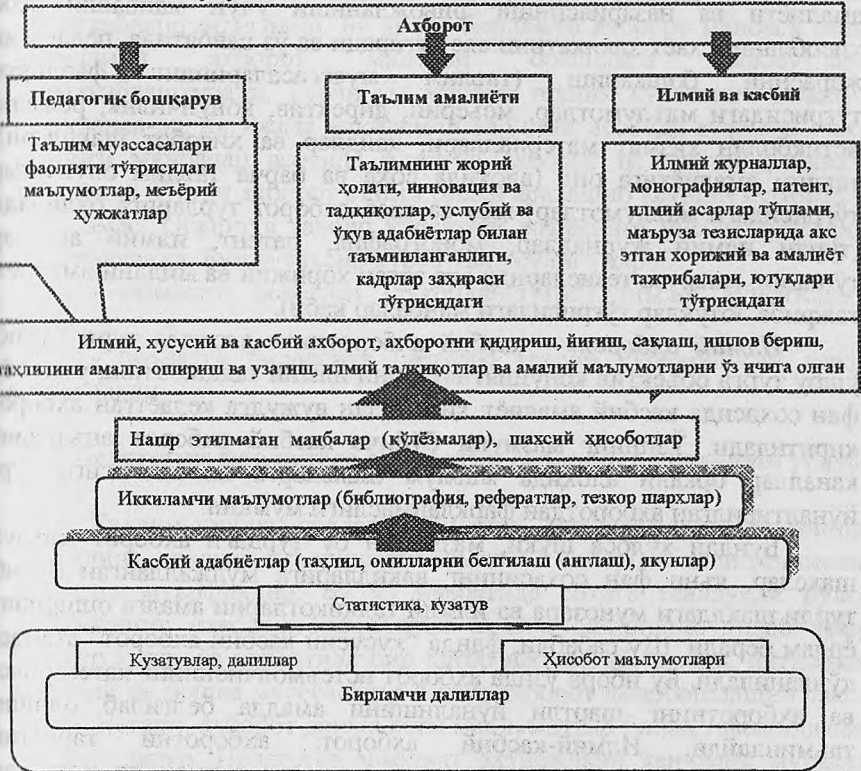
Ишлаб чиқаришга оид ахборот, ўз навбатида, ишлаб чиқариш, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш ҳамда истеъмол қилиш соҳаларини тадқиқ этиш давомида вужудга келади (6- чизма).

Тараққиёт назариясидан маълумки, ижтимоий ривожланиш фан, техника ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадорлиги асосида тараққий этади. Бугунги кунда фан шундай бир ишлаб чиқарувчи кучга айландики, у хусусий ахборотнинг барча турлари, айниқса, фан ва техник ахборот ўртасида мустаҳкам алоқани йўлга қўймоқда. Шунинг учун бўлса керак, педагогик фаолиятни ахборот билан

таъминлаш амалиётида “фан-техника соҳасига оид ахборот” ибораси кўп қўлланилади.

6-чизма.

Хусусий ва касбга оид ахборотнинг тузилиши

Фан ва техника соҳасига тааллуқли ахборот иқтисодий, статистик, ҳуқуқий, тиббий, спорт ва бошқа соҳаларга оид бўлган ахборот, соҳавий ахборот-ресурс марказлари ва архив фондларини ўз ичига олувчи ахборот тизимининг таркибий қисмларидир. Фан ва техникага оид ахборот вазифадорлиги жиҳатидан жамиятнинг барча соҳаларига тегишли бўлгани боис (илм, таълим-тарбия, ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва б.), жамият ҳаётида алоҳида мавқега эга. У ҳаётнинг турли соҳаларида муносабатларнинг юзага

келиши ва кечишини таъминловчи ўзига хос боғловчи – ҳаракатга келтирувчи кучдир.

Таълимий ахборот, жамият ахборот (миллий ахборот тизимининг) соҳасининг таркибий қисми сифатида таълим-тарбия амалиёти ва назариясининг ривожланиши учун манбавий асос ҳисобланиб, ҳаёт ҳақиқатини ақс эттиради ва ўз навбатида, педагогик жараёни бошқариш (таълим муассасаларининг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар, меъёрий, директив, қонунчилик, режали, истикболли хизмат материаллари, қайдлар ва ҳисобот шакллари), таълим амалиётига оид (алоҳида соҳа ва барча таълим олувчилар тўғрисидаги маълумотлар) илм ва касб ахборот турларига бўлинади (турли илмий журналлар, монография, патент, илмий асарлар тўплами, маъруза тезисларида ақс этган хорижий ва миллий амалиёт, тажриба, ютуқлар тўғрисидаги манбалар каби).

Илмий ахборот – касбий ахборотнинг алоҳида тури бўлиб, ушбу турга объектив қонуниятларни илмий тадқиқ этиш, у ёки бу фан соҳасида касбий амалиёт ҳисобидан вужудга келаётган ахборот киритилади. Ўзининг мазмуни бўйича касбий ахборот анъанавий каналлар орқали алоҳида маълум шахсларга ва ҳослигига кўра йўналтирилган ахборотдан фарқланмаслиги мумкин.

Бундан хулоса шуки, мазмунан бу турдаги ахборот маълум шахслар, яъни фан соҳасининг вакилларига мўлжалланган бўлиб, турли шаклдаги мунозара ва илмий тадқиқотларни амалга оширишга ёрдам беради. Шу сабабли, фанда “хусусий касбий ахборот” атамаси қўлланилади. Бу ибора ўзида ахборот истеъмолчисининг категорияси ва ахборотнинг шартли йўналишини амалда белгилаб олишни таъминлайди. Илмий-касбий ахборот, ахборотни тарқатиш (истеъмолчисига етказиш) нуктаи назаридан визуал ва товушли, визуал ахборот эса матнли ва тасвирий (моддий) каби шаклларда бўлиши мумкин.

Таълим-тарбия соҳасидаги ахборот ҳам илмий ва техник ахборот каби ахборотни қидириш, жамлаш, сақлаш, ишлов бериш, таҳлил қилиш ва узатиш, таълим масалаларига бағишланган илмий тадқиқот ва таълим амалиётига тааллуқли бўлган маълумотларни ўз ичига олган мураккаб динамик тизимдир.

Тадқиқотчи бу соҳа ахборотининг мазмуни, моҳияти ва касбий аҳамияти каби жиҳатларини белгилаб олиши учун юқори касбий тайёргарликка эга бўлиши лозим. Чунки глобаллашув шароитида

мутахассис катта ҳажмдаги ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва уларга нисбатан муносабат билдириш имкони даражасига тайёр бўлиши лозим бўлади. Бунинг сабабларидан бири – ижтимоий ахборот оқимининг кўплиги ва унинг натижасида педагогик фаолиятга тааллуқли бўлган ахборотни танлаш имконининг мураккаблашганлигидир. Бу ҳолат бирламчи ахборот манбаси билан иккиламчи ахборот манбаси орасидаги тафовутларни мураккаблаштиради. Гарчи бу жараён техник кўрсаткич сифатида шарҳланса-да, натижада иккиламчи ва унинг асосида вужудга келган кейинги манбалар асосида олинган ахборот педагогик фаолиятга тааллуқли бўлган ахборот оқими билан аралашиб кетиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Объектга таъсир кўрсатиш жараёнига нисбатан хавфлар таснифланади. Бунда таъсир кўрсатиш усулига қараб:

- объектга бевосита (тўғридан-тўғри) таъсир кўрсатадиган хавф;
- объектга билвосита (четдан) таъсир кўрсатадиган хавфга ажратилади.

3.5. Педагогик фаолиятда ахборотни саралаш ва баҳолаш услуги

Таълим-тарбия соҳасида миллий манфаатларни таъминлаш мақсадида, педагогик фаолиятни таълимий ахборот билан таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Бу ўз навбатида соҳага тааллуқли бўлган ахборотнинг мақсадли таҳлилини амалга оширишни талаб этади. Мазкур ҳолат ўз навбатида бир қатор ижтимоий, илмий, иқтисодий, маданий ва бошқа муассасалар билан ахборот айирбошлашни тақозо этади. Негаки, ахборот доимо янги маълумотлар билан такомиллашиб бориши зарур. Педагогик фаолият эҳтиёжлари қанчалик мураккаб бўлса, жорий ахборотдан фойдаланишга шунчалик зарурият сезилади. Инсон ахборотни “керакли”, “керак бўлиб қолар” ва керак бўлмаган, “аҳамиятсиз” каби “мезон”лар асосида саралайди. Бунда, ахборотнинг аҳамиятлилики кўрсаткичини инобатга олиб, ахборот истеъмолчисида ахборот маданияти шаклланиши катта аҳамият касб этади. Чунки ахборотда ифодаланган хавф-хатарни ўз вақтида англаш муҳим. Бундай хавф - хатар қуйидаги таснифга эгадир:

- объект томонидан фаол идрок этиладиган хавф-хатар;
- объект томонидан бетараф идрок этиладиган хавф-хатар;

- объект томонидан пассив идрок этиладиган хавф-хатар¹.

Келтирилган тасниф, педагогик фаолиятда хавф-хатарни ўз вақтида аниқлаш ва зарарсизлантириш учун тегишли чоратадбирларни ўз вақтида ишлаб чиқишни тақозо этади.

Баъзан шахс маданиятининг типологияси, яъни борлиқни англаш ва уни ўз эҳтиёжларини қондиришга қаратилганлиги бўйича ҳам тасниф қилиниши мумкин. Шу боисдан ахборотни қабул қилиш маданиятини шахс маънавий маданиятининг бир қисми десак, ўйлаймизки, тўғри бўлади. Маълумки, бихевиоризм таълимотининг ғоясига биноан², ҳар бир вазиятга муайян хулқ намунаси мос тушса (S стимул/рағбатга), бунда ахборотни қўлга киритиш (R реакция/муносабат), унга “ишлов бериб” узатиш муҳим. Бу ҳодиса ахборот маданиятини етарли даражада шакллантиришни тақозо этади. Бунда “ёлғон хабарлар тўқиш”, “тамғалар қўйиш”, “туҳмат уюштириш”, “ғийбат қилиш”, “миш-мишлар тарқатиш” каби салбий ҳолатларнинг олдини олиш учун ахборот “тозаловчилик” вазифасини ўтайди. Кўриниб турибдики, ахборот маданиятига эришиш – маънавиятга эришиш йўли, десак хато бўлмайди.

¹ Қаранг: Хавфсизлиқнинг методологик асослари (монография). - Тошкент: Akademiya, 2010.

² Психологические теории и концепции личности // Краткий справочник в кн.: Горностай П., Титаренко Т. (ред.) Психология личности: словарь-справочник. - Киев: Рута, 2001.

IV- БОБ. ПЕДАГОГИК ТИЗИМ ДОИРАСИДА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ УСУЛИНИ ҚЎЛЛАШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

4.1. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилдан фойдаланишнинг мақсад ва вазифалари

Ижтимоий ва маиший ҳаётда юзага келадиган турли ҳодиса ва воқеаларнинг ифодаланишига, жараёнларнинг юзага келиши ва кечишига (динамикасига) эътибор қаратсак, уларнинг замирида таълим-тарбия, аниқроғи, унинг ҳосиласи сифатида бирон бир ҳуққ модели намоён бўлишини кузатиш мумкин. Бу масалага педагогик фаолиятнинг манфаати нуқтаи назари билан қараганда, таълим-тарбия бериш жараёнида профессор-ўқитувчилар қатор вазифаларни бажариши кузатилади. Бу вазифаларнинг муҳимлари сифатида - ахборот бериш, билим бериш, дунёқарашни шакллантириш, кадриятларни таркиб топтириш, ҳаёт йўлини танлашни ўргатиш, маданийлаштириш, мулоқотга тайёрлаш (жумладан касбий), мақсадни шакллантиришни ўргатиш, тьюторлик кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Профессор-ўқитувчиларнинг вазифалари динамик мазмун касб этиб, сон ва сифат кўрсаткичлари бўйича такомиллашиб боради. Бунга мисол ОТМда инновацион жараёнларни самарали ташкил этишнинг эмпирик моделини намуна сифатида келтириш мумкин (7-чизма). Боз устига, улар бир вақтнинг ўзида, ота ва онанинг фарзандига нисбатан кўрсатадиган меҳр беришини ҳам инобатга олсак, мазкур психологик жараён мураккаблиги билан ажралиб туради. Бу жараённи Абулқосим Фирдавсий қуйидагича тавсифлайди:

“Тарбиячи асли отадан афзал!

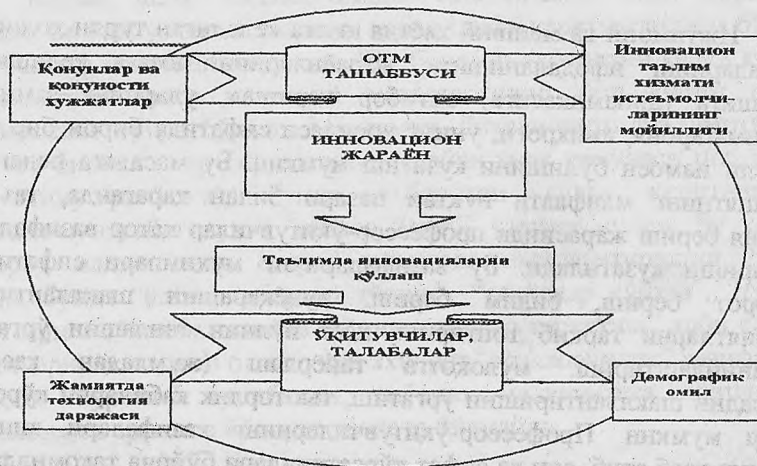
Бу-ку онасининг ўзимиш тугал”¹.

¹ Абулқосим Фирдавсий “Шохнома”. – Тошкент, 1979. 137 - бет.

7-чизма. ОТМда инновацион жараёнларнинг эмпирик модели.

ОТМда инновацион жараёнларни самарали ташкил этишнинг эмпирик модели

ОТМНИНГ МАКРОМУҲИТИ

Касбий вазифаларини амалга оширишда профессор-ўқитувчилар талаба(тингловчи)ларнинг фақатгина ўқув фаолиятини эмас, балки уларнинг ўзларини намоён этиш, мавзуга (фанга) ва атрофдагиларга бўлган муносабатини, интилишларини, қизиқишларини, эътиқоди ва таълимга бўлган муносабатини ҳам ўрганиб боришади. Бунда улар асосан кузатув (ички ва ташқи кўринишда), суҳбат (диагностик), контент таҳлил (ёзма назорат ишларининг шарҳи), экспертча сўров (бошқа устозларнинг фикрини инобатга олиш (билиб олиш)), фаолият маҳсулини ўрганиш (ижобий ёки салбий хулқ намуналарини ўрганиш) каби усуллардан фойдаланиб, талаба(тингловчи)нинг фаолиятини таҳлилин амалга ошириб, галдаги касбий вазифаларни белгилаш (касбий даражада қарор қабул қилиш) учун ахборот жамлайди. Ахборот алоҳида педагогик вазият, педагогик фаолият, шахсий ёки таълим олувчиларнинг ўқув фаолияти, шахсига, ўқувчилар жамоасига таълуқли бўлиши мумкин. Аслида, ахборот муаммога оидлиги бўйича шарҳланади, хулоса ва таклиф-тавсиялар ишлаб чиқилади.

Бундан кўзланган мақсад педагогик меҳнат билан шуғулланиш давомида тўғри қарор қабул қилиш жараёнини таъминлашдан иборат.

Кўрининиб турибдики, педагогик фаолиятда таҳлил турли мажмуавий хусусиятлари билан муҳим ўрин тутати. “Таҳлил алоҳида илмий тайёргарликни, турли илмий услубларни мақсадли танлаш ва ўринли қўллаш, ўрганилаётган муаммо бўйича билимга эга бўлишни талаб этувчи фаолиятнинг мураккаб туридир”¹. Бугунги кунга қадар таҳлилнинг барчага мақбул бўлган, яъни универсал модели яратилмаган (яратилиши ҳам мумкин эмас), аммо шунга қарамай жамият доирасида турли даражаларда таҳлил ва қарор қабул қилиш учун муҳим ҳисобланган таҳлилий манбаларга эҳтиёж ошиб бормоқда.

Касбий мулоқот давомида “таҳлил”, “изоҳ”, “шарҳ”, “талқин” каби тушунчалар кўп қўлланилади, бироқ уларнинг моҳиятига ҳар доим ҳам эътибор қаратилмайди. “Изоҳ” тушунчаси, биринчидан, сўз, ибора, воқеа-ҳодиса ва бошқага бериладиган тушунтириш, шарҳ, тавсиф (масалан: сўз маъносининг изоҳи, қонун моддасининг изоҳи, шарҳи) кабиларни англатади. Аниқ контекстга (матнга) унинг айрим жойларига киритилган ёки муҳокама қилинаётган масалага берилган қўшимча маълумот, тушунтириш, эслатма, уқтириш маъноларини ифодалайди.² Шарҳ эса, тушунтириш, изоҳлаш, тавсифлаш, эслатма кабиларни билдириб, бирор нарсанинг мазмуни, моҳиятини очиб бериш, тушунтириб бериш, изоҳлашдир.³ Таҳлил – тарқатиш, ёзиш, текшириш, суриштириш, ҳал қилиш, очиш деган маъноларни англатсада, унга қуйидагича муносабат билдириш мумкин: таҳлил – мураккаб тафаккур операцияси ҳисобланиб, унинг ёрдамида предмет ва жараёнлар (ҳодисалар) аниқ ўлчов бирлигига эга бўлган усуллар воситасида яхлит тарзда ёки алоҳида қисмларини турли белги ва хусусиятлари бўйича алоқадорлик даражасини белгилаб беради. Таҳлил тушунчасининг таснифи қуйидагича:

1. Нарса, ҳодиса ва шу кабиларнинг моҳият, қонуният ва бошқа жиҳатлардан текшириш, ўрганиш иши ҳулосаси;

2. Бирор нарса, маълумот ва шу кабиларни маълум нуқтаи назардан ўрганиш, баҳолаш;

3. Бирор нарсанинг таркибини белгилаш ва унинг моҳиятини тадқиқ этиш.⁴

¹ Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). – Тошкент: Akademiya, 2010. 16 - бет.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2002. 101 - бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Т., 1981. 553 - бет.

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004. 41 – бет.

Таҳлил, педагогик фаолиятни такомиллаштиришда амалий мазмун касб этиб, таълим-тарбиянинг сифатини таъминлаш учун хизмат қилади. Юзага келган педагогик муаммонинг (масалан, педагогик низо) сабабларини аниқлаш, унинг кечиш даврийлигини билиш учун, низонинг вужудга келишига таъсир кўрсатган омилларни, бунда аввало қайси қонуниятларга (улар табиий ёки сунъий бўлиши мумкин) амал қилинишини билишда муҳим аҳамият касб этади.

Таҳлил, интеллектуал фаолиятнинг юқори босқичи ҳисобланиб, ҳодиса, жараён (жумладан педагогик жараённи), рақам ва далилларнинг алоқадорлик даражасини белгилаб беришда намоён бўлади. Таҳлил, фаолият шакли сифатида ривожланиб, бугунги кунда унинг турли шакл ва усуллари вужудга келди. Негаки, таҳлил ҳар қандай муаммони, шу жумладан педагогик фаолият доирасида вужудга келадиган “Х – вазият”ларнинг конструктив кечишини таъминлаш учун амалий аҳамият касб этади.

“Инсонлар ҳамма вақт жамият ҳаётида содир бўладиган турли воқеа ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш масаласи билан қизиқиб келишган. Даставвал, бунинг учун, воқеа ҳодисалар шаклан қиёсланиб, уларнинг мазмун ва моҳиятига кўп ҳам эътибор қаратилмаган бўлиши мумкин. Бу барча интилишлар ҳаёт давомида пайдо бўладиган турли тўсиқларни бартараф этиш, пайдо бўлган муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида амалга оширилганки, уни биз шартли равишда таҳлилий фаолият шаклланишининг биринчи босқичи, деб кўрсатсак хато қилмаган бўламиз”¹. Ю.Сурмин “Теория систем и системный анализ”, деб номланган ўқув қўлланмасида: таҳлилий фаолиятнинг ибтидоси Сукротга бориб тақалади, масалаларни ҳал этишда у диалогдан (муаммони ечимини топиш (аниқлаш) усули сифатида – муаллиф) фойдаланиб, мунозаралар асосида далилларни келтиришга муваффақ бўлган² деб, муносабат билдирган.

Тизимларни тавсифлашда уларнинг турли жиҳатларига эътибор қаратилади ва қуйидаги босқичларга амал қилинади:

Функционал тавсиф босқичи, бунда алоҳида функциялар кўриб чиқилади, яъни тизим фаолиятининг алгоритмларига эътибор қаратилади. Функция деганда эса, мақсадга етакловчи хоссалар

¹ Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Муҳофаза + журнали. 4 – сон, 2011 (78). 4-бет.

² Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: Учебное пособие. - Киев: МАУП, 2003. - С. 242.

назарга тутилади. Бунда функционал ёндашув асосида тизимнинг бажариладиган функциялари баҳоланади. Тизимнинг фаолиятлигини аниқлаш, тизим ҳолатини белгилаш, тактизмларни бошқариш қонуниятларини белгилаб олиш учун имконият яратади.

Морфологик тавсиф босқичида тизим ажратган унсурларнинг таркиби ва уларнинг алоқадорлик даражаси ҳамда тизимнинг тузилмавий жиҳатлари тасвирланиб, тасвирнинг тўлиқлиги ва қисмларга ажратилганлиги кўрсатилади.

Ахборотли тавсиф босқичида тизимнинг функционал ва морфологик хусусиятларининг ички ва ташқи ахборотларнинг сифати билан боғлиқлиги белгилаб олинади.

Тизим маълум муносабатлар воситасида атроф-муҳит билан ўзаро алоқада бўлишдан далолат беради. Бу муносабатлар ўзида:

- ташқаридан келадиган (стимул) турткиларни — киришларни ва тизимдан атроф-муҳитга чиқадиган таъсирларни — чиқишларни жамлайди.

Тизимга нисбатан турткилар, яъни стимуллар икки хил бўлиб, улар талаб ва қўллаб-қувватлаш шаклида бўлади:

Талаб-турткилар қуйидаги кўринишда амал қилади:

- кадриятлар ва хизматчиларнинг иш ҳақи, меҳнат шaroитлари, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқаларни тақсимлашга оид (стимул) турткилар;

- хулқини тартибга солишга оид (стимул) турткилар (барқарорликни таъминлаш);

- коммуникация ва ахборотга оид турткилар. Буларга, ахборотдан эркин ва тенг фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар киради.

Қўллаб-қувватлаш турткилари қуйидагиларда ифодаланади:

- фуқароларнинг қонунларга риоя қилишида;

- ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишида;

- раҳбариятга муносабати, расмий, қонуний ахборотга эътибор қаратишига;

- хизмат кўрсатиш ва тизимни моддий жиҳатдан молиялаштиришига.

“Кириш”га келувчи талаб-турткилар ва қўллаб-қувватлаш турткилари тизим томонидан **“чиқиш”** сигналларига айлантирилади ёки қуйидаги кўринишда намоён бўлади:

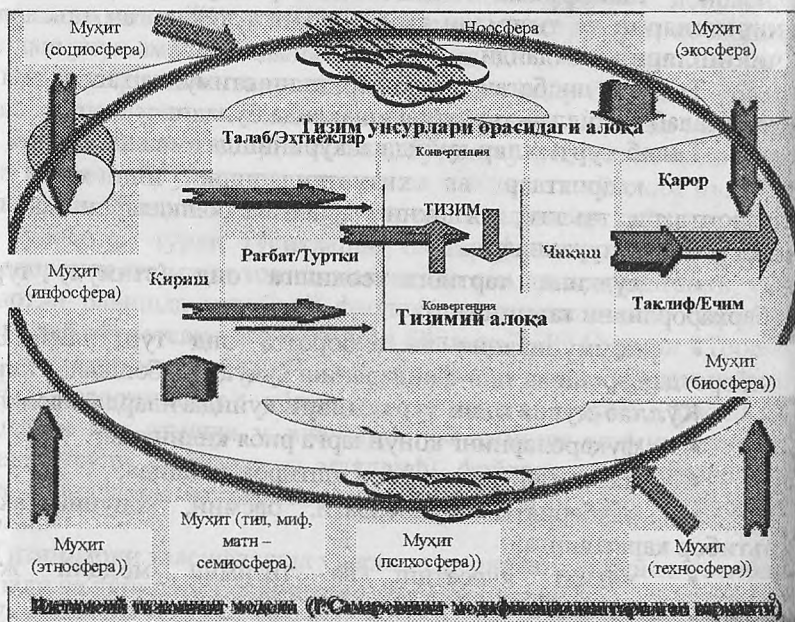
- жамиятда намоён бўлган муаммони бартараф этиш учун қонун меъёрларини белгилашда;

- кадриятлар ва вазифаларни тақсимлашда;

• жамиятда хулқ ва ўзаро муносабатлар тарзини тартибга солишда.

“Тизим” тушунчаси ўз моҳиятига кўра, иерархик (занжирли) жараён, чунки у тизим ҳақида тушунчаларнинг худди тизимнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳамкорлигини ифодалайдиган, йирикроқ тизимнинг айрим қисми, ўзининг баъзи яхлитлиги ва хусусий бўлақчаларининг йиғиндисини кўзлайди.¹ Тизимнинг муҳим жиҳати воқеликни ички таркибий қисмларига эгаллиги ҳисобланиб, ушбу қисмлар орасида пағонали бўйсунининг юзага келиши ҳамда бу қисмларнинг нисбий эркинликка эга эканлигини акс эттиришдан иборатдир.² Уни ўзига хос намунасини ижтимоий тизимнинг модели намунасида тасвирлаш мумкин (8-чизма).

8-чизма. Ижтимоий тизимнинг модели

¹ Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари. – Тошкент: Akademiya, 2010. 84–85 бетлар.

² Каранг:Блауберг И.В., Юдин Б.Г. Понятие целостности и его роль в научном познании. – М., 1972. – С.16; Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М., 1980. – С.21-31.

Шунингдек илмий адабиётларда “тизим” ва “система” иборалари синоним, айнан бир хил маъноли сўзлар тарзида қўлланади.

Фалсафа қомусий луғатида: “тизим”, система (қисмлардан иборат бутун) – ўзаро муносабат ва алоқада бўлган, муайян яхлитликни ҳосил қилувчи кўп қисмлар (унсурлар) мажмуи”, - деб таъриф берилган¹. Яна шу манбада қуйидаги изоҳларни учратиш мумкин:

“Система” – яхлит бир бутунлик сифатида ташкил топган объектни ифодаловчи ижтимоий-фалсафий категория. Одатда, системани (тизимни) муҳим таркибларнинг мажмуаси, умумий тарзда унсурлар ўртасидаги ўзаро алоқалар бирлиги сифатида таърифлайдилар. “Система” тушунчаси ўз маъносига кўра “алоқа”, “унсур”, “бутун”, “бирлик”, “структура”, (унсурлар ўртасидаги алоқалар схемаси) тушунчалари билан боғлиқ. Ушбу ўринда системали тадқиқ этишнинг асосий вазифалари: система унсурлари, алоқалари ва структурасини, унсурлар ўртасидаги боғлиқликни ажратишдир. Системанинг моҳиятини методологик тушунишга кўра системалилик объект ва ҳодисанинг ўз хоссаси деб эмас, балки фаолиятнинг аниқ бир мақсадга йўналтирилиши, тафаккурни ташкил этиш сифатида таърифланади².

Таҳлилга (жумладан тизимли таҳлилга) бугунги кунда фаолиятнинг алоҳида тури сифатида муносибат билдирилмоқда. Негаки, турли даражалардаги (тезкор, стратегик ва б.) бошқарувда таҳлилий фаолиятнинг маҳсули бўлмиш шарҳ, маълумотнома, изоҳ, ҳисобот, хабарнома, йўриқнома, мурожаатнома кабиларга ҳаётимизнинг турли соҳаларининг равнақини таъминлаш мақсадида мурожаат этиб келинмоқда. Таҳлилий фаолият маҳсули ижтимоий тараққиётнинг ривожланиш жараёнини босқичларга ажратиб, ижобий ва салбий жиҳатларини белгилаб, бажариладиган галдаги вазифаларни аниқлаб олиш учун амалий хизмат қилади. Бунда таҳлилнинг нисбатан мукамал тури сифатида тизимли таҳлил алоҳида ўрин тутади.

¹ Фалсафа: Қомусий луғат / Тузувчи ва маъсул муҳаррир Қ.Назаров. – Т.:Шарқ, 2004. 399-бет.

² Фалсафа: Қомусий луғат / Тузувчи ва маъсул муҳаррир Қ.Назаров. – Т.:Шарқ, 2004. 370 – бет.

4.2. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш технологияси

Тизимли таҳлилни умумий ва хусусий жиҳатларини инобатга олиб, педагогик фаолият доирасида уни амалга ошириш учун тўрттадан ортиқ тадқиқий усуллардан восита сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Гарчи, педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлил усулидан фойдаланишга оид алоҳида назарий модели яратилмаган бўлада, аммо педагогик реалликнинг амалий жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда мазкур масалага функционал тарзда ёндашиш мақсадга мувофиқдир.¹

Усул, бирон бир натижага эришиш воситаси ҳисобланиб, реаллиқни амалий ёки назарий жиҳатдан ўрганиш тарзидир. Ҳамда, муаммони алоҳида тартиб асосида ўрганиш учун қўлланиладиган ҳаракатлар кетма-кетлигини таъминлаш учун, аниқ ўлчов бирлигига (сон, фоиз, балл, грамм, килограмм, шакл, ранг, коэффицент, ўрин ва б.) эга бўлган мажмуадир. Тизимли таҳлилни амалга ошириш учун турли усуллар танланиши мумкин. Нисбатан кўпроқ қўлланиладиганлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- сўров (анкета тарзида ёзма, оғзаки савол-жавоб (масофали)) усули;
- ҳужжатларни ўрганиш (ДТС, ҳисобот, хулосалар ва б.) усули;
- фаолият маҳсулини ўрганиш (иншо, мақола, талабаларнинг билими ва б.) усули;
- алоҳида ҳолатларни ўрганиш (алоҳида педагогик вазиятни. Масалан, аълочилар гуруҳини, фаолларни ва б.) усули;
- қиёслаш (рақамлар, далиллар, билдирилган фикр ва муносабатларни таққослаш) усули;
- суҳбат (нутқ мулоқоти ёрдамида бевосита ёки билвосита маълумот олиш) усули.
- биографик (кишини унинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар орқали ўрганиш) усул;
- интервью (муаммога оид бўлган саволларга берилган жавоб тарикасида ахборот тўплаш) усули;

¹ Қаранг: Колесникова И.А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии / Курс лекций по философии и педагогике. - СПб., 2001.

- кузатиш (кишининг ҳаракатларида намоён бўладиган турли ҳолатларни ҳисобга олиш, бирон бир жараёни кечишига оид ахборот олиш) усули;

- социометрия (Ж. Морено томонидан тавсия этилган бўлиб, ўзаро муносабатлар тузилиши билан психологик қовушувчанликни аниқлаш мақсадида гуруҳ ва жамоалардаги шахслараро муносабатларни ўрганиш. Бугунги кунда социометрияни турли вариантлари ишлаб чиқилган) усули;

- тест (стандартлаштирилган синов бўлиб, унинг ёрдамида у ёки бу ҳилдаги психологик жараён баҳоланиб, шахсни бир бутунлигича ўрганиш мумкин) усули;

- эксперимент (муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёни, ҳаттоки шахснинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, ақл-заковатини ўрганиш мумкин. Бунда, объектга таъсир этадиган барча омиллар катъий назорат қилинган ҳолда кузатилади) усули;

- моделлаштириш (жараёни билвосита ўрганишга асосланган бўлиб, бунда бирон объектнинг хусусиятларини ўрганиш учун махсус равишда тузилган бошқа объектда қайта ҳосил қилиш тушунилади) усули;

- прогнозлаш (бирор-бир ҳодисанинг келажақдаги ҳолати ҳақидаги мулоҳаза) усули. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, келажакни кўра олиш, истиқболни белгилаш (прогнозини амалга ошириш)га оид бир қатор илмий таълимотлар яратилганки, уларни мазмундорлигининг қамрови бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин. Булар:

- прогнозни амалга ошириш методологияси (Э.Араб-Оғлы, А.Бауэр, И.Бестужева-Лада, Г.Эделинг, Э.Янг, Р.Самаров ва б.);

- прогнозлаштиришнинг онтологик, гнесолологик ва мантикий жиҳатлари (Л.Баженов, В.Виноградов, А.Гендин, Т.Румянцева, А.Шепитько, А.Циммерлинг, Ж.Раматов ва б.);

- маиший ҳаёт-фаолиятни прогнозлаштириш (А.Венгеров, В.Горелова, Н.Козлова, Б.Пукшанский, А.Ракитов, В.Степин ва б.);

- прогнозлаштиришни утопия, мафкура ва дин билан алоқадорлиги (Э.Боулдинг, Д. Габор, Б. де Жувенель, М.Мид, А.Печчеи, Г. Наместникова, Ю Ожегов, В.Чаликов ва б.).

- экстраполяция (лот. ekstra-тез, polio-силлиқлайман, тўғирлайман) бирор ҳодисанинг алоҳида қисмини ўрганиш

натижасида олинган хулосани шунга ўхшаш ҳодисанинг бошқа бир қисмига татбиқ этиш) усули.

Шу билан бирга биографик ва тарихий-қиёсий усулларни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Биографик услуб (bios – ҳаёт, grapho – ёзаман) – инсон ҳаёт йўлини тадқиқ этиш (муаммони вужудга келишини ўрганиш), ташхисини амалга ошириб коррекцияни бажариш учун қулай ҳисобланади. Биографик усул XX асрнинг биринчи чорагида татбиқ этила бошланди. Бирламчи биографик усуллардан ёрдамида сиёсатчилар, тарихий шахслар ўтмишдаги сиёсий ҳаётни ретроспектив таҳлил этиш мақсадида фойдаланилган. Кейинчалик бунга муҳим ва келажакда бўлиши мумкин бўлган ҳодисалар (бўлажак автобиография, бошқариладиган фантазия, ҳаётни режалаштириш, каузометрия)ни, шунингдек, шахснинг мулоқот доирасини (қўшимча биография, субъектнинг муносабатлар доирасини) қўшишди. Замонавий биографик методлар сиёсатчи шахсини тарихий, ижтимоий ва индивидуал борлиқ доирасида ўрганишга асосланган бўлиб, шахс ривожининг сценарийси ва ҳаётий дастурлари, унинг касбий, оилавий, маънавий, табиий ва ижтимоий маконда “макон-вақт” доирасида таҳлил этади. Биографик методларни қўллашда сўровнома, интервью, тест, яқинларининг кўрсатмалари, замондошларининг хотиралари, фаолият маҳсулини ўрганиш (хатлари ва кундаликларини, маърузалари нутқларининг контент-таҳлили ва б.)дан манба ва восита сифатида фойдаланилади.

Тарихий-қиёслаш усулига тарихий тавсиф, аниқ таҳлил, қиёслаш, даврийлаштириш, хронологик, муаммоли-хронологик, ретроспектив, истикболни белгилаш, тарихий аналогик ва бошқа услублар киради. Тарихий -қиёслаш услуби сиёсий-психологик далиллар аниқланганда, ҳодиса-воқеалар юзага келганда, ривожланишнинг турли босқичларида сон ва сифат кўрсаткичи жиҳатидан ўзгариб боришини тарихий муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш имконини беради.

Шу аснода тизим деганда, нафақат унинг (бошқариш объектининг) ўзаро боғланган таркибий қисмларининг йиғиндиси ва унинг ўзаро ички боғлиқлик даражалари тушунилиши лозим, балки ташқи алоқадорликлар даражаси ҳам унинг таркибига киришини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу ўз навбатида тизимли таҳлилни амалга ошириш йўлини, яъни ёндашувни белгилаб олишни тақозо этади.

Таҳлил, бу турли ҳажм ва мазмундаги ахборотни жамлаб, манба шаклига келтириш бўлиб, унга тизимли ёндашиш мақсадга мувофиқдир. *Тизимли ёндашиш* эса, объектни яхлит мажмуа сифатида ўрганишга асосланган методология, илмий англашни таъминловчи “йўл” бўлиб, фанда, тизимли ёндашув турли фан соҳаларининг вакиллари томонидан шакллантирилган. Тизимли ёндашув, бу ўзаро алоқадор бўлган жиҳатларни қамраб олган мажмуа бўлиб, таҳлилни амалга оширишда методология вазифасини бажара олади. Булар:

- тизимли-хоссавий (унсурли), тизим нималардан таркиб топган? деган саволга жавоб топиш учун хизмат қилади;

- тизимли-структуравий, тизимнинг ички тузилишини, унинг таркибларининг таъминлашувини белгилаш учун хизмат қилади;

- тизимли-функционал, тизим ва уни вужудга келтирувчи қандай вазифаларни бажаришини ажратиб бериш учун хизмат қилади;

- тизимли-коммуникатив, тизимнинг бошқа тизимлар билан горизонтал ва вертикал алоқадорликлари моҳиятини белгилаш учун хизмат қилади;

- тизимли-интегратив, тизимнинг сақланиш механизми, сақланиш омиллари ва такомиллашувини белгилаш учун хизмат қилади;

- тизимли-тарихий, “тизим қандай шаклланган?”, “ривожланиш давомида қандай босқичлардан ўтган?”, “тизимни истиқболи қандай?” деган саволларга жавоб бериш учун хизмат қилади.

Кўриниб турибдики, тизимли ёндашув, бу тизимли таҳлилни амалга ошириш йўлини белгилаб бериш учун хизмат қиладиган мажмуа ҳисобланади.

Тизим (обект) фаолиятини бошқариш билан боғлиқ бўлган масаланинг хавфсизлигини таъминлаш асосида тизимли таҳлилни амалга оширишни тадқиқотчи қўйидаги кетма-кетликда амалга ошириши мақсадга мувофиқ бўлади:

- ўзининг илмий салоҳиятини инобатга олиб, тадқиқотнинг вазифа ва мақсадини (яъни, истиқболдаги қутилган ҳолатини) белгилаб олиши;

- таҳлил учун танланган тизимни (бунда фаолият соҳалари назарга олинган) ҳамда ташқи муҳитнинг ривожланиш тарзи ва прогнозининг тадқиқотда белгиланиши;

- ташқи муҳит омилларини (истеъмолчилар бозори, мол етказиб берувчи ҳамда рақобатчилар ва бошқалар) тадқиқ қилиб, унинг истиқболини белгилаши;

- мақсад ва вазифаларнинг тизим тузилишида (яратилишида) ифодаланишини белгилаб олиши лозим.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёни давомида табиий тарзда вужудга келадиган ҳар қандай мазмундаги муаммоларни, ўзгаришларни тизимли ўрганиш галдаги ривожланиш босқичига, яъни микдорий кўрсаткичдан, сифат кўрсаткичига ўтишни таъминлаш учун хизмат қилади. Бу ўз навбатида жараёни илмий ўрганишни (билишни) тақозо этадики, бунда абстракция, индукция ва дедукция каби методлардан фойдаланишни тақозо этади.

Билиш, оламнинг инсон онгида акс эттириш жараёни ҳисобланиб, инсон ўзини қуршаб олган атроф-муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан шуғуллана олмайди. Билишнинг маҳсули, натижаси билим бўлиб, билимлар маиший, илмий ва махсус каби турларга ажратилади. Ҳар қандай муаммони ўрганиш учун билим керак бўлади ва таҳлилни амалга ошириш давомида эҳтиёж сифатида, касбий зарурат кўринишида намоён бўлади.

Ҳар қандай билиш мавҳумлик жараёни билан мажбуран боғлиқ. Яъни, бирор муаммони ўрганишда абстракциясиз бирорта бир натижага эришиб бўлмайди. Бусиз нарсанинг ёки жараёнинг моҳиятини очиб бериш, унинг табиатига, “ичи”га кириб бўлмайди. Нарса, ҳодиса, (жараён)ни бўлакларга бўлиш, ундаги муҳим жиҳатларни қисмларга ажратиш, уларни “соф” ҳолида ҳар томонлама таҳлил қилиш, тафаккурнинг мавҳумлаштирувчи фаолияти натижаси бўлиб, абстракция усули орқали бажарилади. Шу сабабли муаммони ўрганиш жараёнида абстракциянинг аҳамияти жуда катта. Абстракция нечоғлик чинакам илмий бўлишига қараб амалиёт мезони тарзида хизмат қилади.

Абстракция (abstaktio – мавҳумлик) билиш шаклларида бири бўлиб, у нарса (жараён)ларнинг бир қанча хоссаларини ва улар ўртасидаги алоқадорликни фикран назардан соқит қилиш ҳамда бирон бир хосса ёки муносабатни ажратиб кўрсатишдан иборат.

Назардан четлатиш жараёни абстракциялаш маҳсули ҳисобланиб, воқеа, ҳодиса, предметлар кузатилаётганда ниҳоясизлик абстракцияси, “санаб чиқилган”, “туғалланган” абстракцияларидан фойдаланиш мумкин.

Тизимли таҳлил этиш жараёнида, фикр, мураккабликдан оддийликка, тасодифдан заруратга қараб, хилма-хилликдан айниятга ва бирликка қараб ҳаракат қилади. Шу сабабли, тизимли идрок муҳим аҳамият касб этади. Чунки, тизимли таҳлилнинг мақсади қисмларни,

мураккаб бутуннинг унсурлари сифатида ўрганиб, улар ўртасидаги алоқа ва қонуниятларнинг алоқадорлик даражасини белгилаб олишдан иборатдир. Бирок, тизимли таҳлил жараёнининг моҳиятини ажратиб, мавҳум ҳолда қолаётган бирлик, ҳамда хилма-хилликдаги бирлиكنи очиш учун хизмат қилади. Бунда синтезлашув жараёни вазифадорлиги жиҳатидан муҳим ўрин тутиб, таҳлил давомида ажратилган қисмлар, хоссалар, муносабатларни ягона бир бутунликка келтириш учун муҳим ҳисобланади. Синтез бирликдан тафовутга ва хилма-хилликка қараб йўналтирилган бўлиб, умумийлик ва хусусийлиكنи, бирлик ва хилма-хиллиكنи муайян органик яхлитликка бирлаштиради.

Муаммони ўрганиш – индукция¹ ва дедукциядан² фойдаланишни тақозо этади. Негаки, индукция бир неча якка ёки айри ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтиш ёки айри воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратиш жараёнини вужудга келишини таъминлайди. Лекин, воқеа ёки жараёнларни ўраганишда дедукция муаммони ўрганишда умумий билимлардан жузъий билимларга ўтиш жараёни сифатида амалий мазмун касб этади. Чунки, дедукция воситасида таҳлилни амалга оширувчи бир даражали нарса ёки ҳодиса тўғрисидаги умумий билимлардан, ҳар бир нарса ёки ҳодиса тўғрисида алоҳида билимлар ҳосил қиланади.

Бир қарашда, гўёки бу назарий таснифлар тадқиқотчини унинг идрок майдонини кегайтириши бўйича мураккаб вазиятга туширгандай бўлсада, аммо тадқиқотчининг таҳлилий фаолияти мазмундорлигини таъминлайди. Чунки, ўрганилаётган жараёнга таъсир кўрсатадиган барча омиллар (субъекти, объекти)нинг таъсир кўрсатиши даражавийлигини (улар, кучли таъсир кўрсатади, тўлдирувчи тарзида амал қилиши мумкин) белгилаб олиш имкониятини яратади. Шу сабабли, бошқа (графикали таҳлил, аксиологик таҳлил, прагматик таҳлил ва б.) таҳлил турларидан ўзининг босқичлилиги, кўп вақт талаб қилиши, метрик (балл, фоиз, сон ва бошқа кўрсаткичларга) асосларга эга бўлган услублардан фойдаланишни талаб этиши каби хусусий жиҳатлари билан ажралиб туради. Бу ўз навбатида тизимли таҳлил турининг тузилишига оид тасаввурга эга бўлишни тақозо этади. Назарий мулоҳазалар ва тажрибанинг ҳулосавий натижаларига суяниб тизимли таҳлилнинг назарий моделини (9-чизма) келтирамыз.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилнинг муваффақиятли кечиши, авваламбор, таҳлилнинг мақсади қанчалик

¹ Inductio – йўқламок.

² Deductio – ҳулоса чиқариш.

тўғри қўйилганлиги, ҳал қилиниши зарур ҳисобланган масала тадқиқотчи томонидан етарли даражада тушунилганлиги ва танланган усуллар қай даражада муаммони ўрганишига боғлиқ. Шунинг учун санаб ўтилган жиҳатлар қанчалик мақсадга мувофиқ эканлиги, педагогик фаолиятда тизимли таҳлилнинг муҳим томонларидан ҳисобланган, муайян педагогик муаммони бартараф этишда зарурий чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиши ҳамда унинг таркибий қисмларини белгилаб берувчи амалий тавсиялар манзилли бўлиши таъминланади. Бунда жамланган маълумотларни шарҳлаш алоҳида ўрин тутади.

9 - чизма. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга оширишда умумилмий ва хусусий усулларни қўллашнинг назарий модели

Шарҳ, бу маълум педагогик муаммо (мавзу) бўйича (ҳар қандай ташувчиларда) муҳимларининг қисқа ва кетма-кет баёни, яъни муайян босқичлар давомида метрик услублар воситасида жамланган барча маълумотларнинг ёки унинг асосий қисмини умумлаштириш ва баҳолаш натижасида ўрганиладиган манбадир. Манба турли кўринишларда бўлиши мумкин, яъни сўров ёки тест натижаси, шикоят ёки мурожаат хати, рақамлар ва шу каби бошқа кўринишда. Уларнинг барчаси матн шаклида келтирилган бўлиши мумкин. Шу сабабли, матнда бирор бир савол ёки саволларнинг қисқача йиғма тавсифномаси, синтезлаштирилган маълумот бўлиб, улар муайян бир вақт давомида тайёрланган бўлади. Бу ўз навбатида таҳлилни амалга оширувчидан қуйидаги билим турларидан фойдаланишни тақозо этади:

- **эмпирик билим** (тажрибавий) табиат қонунлари ва инсониятнинг эволюциясини кимё, физика, археология, ботаника, зоология, палеонтология каби фанларда ўрганилиши жараёнида эгалланадиган билимлар;

- **мантиқий билим** (таҳлилий) математика, астрономия, молекуляр физика ва бошқалар. Бу, инсоннинг чуқур ўрганиши жараёни натижасида юзага келадиган кенг билимдир. Бу ерда олдиндан билиш ва ҳис этиш муҳим рол ўйнайди;

- **бадий билим** – адиб, мусиқачи, мусаввирларнинг фаолиятига даҳддор бўлиб, объектив борликни бадий услублар ёрдамида акс эттиради;

- **маиший билим** – анъаналар, хатти-ҳаракатнинг меъёр ва қоидалари, миллий ўзига хослик кабиларга тааллуқли маълумотлар мажмуасидир;

- **тезкор билим** – инсоният ҳамжамиятининг сиёсий, ҳарбий, ижтимоий-иқтисодий муаммолари, илмий-техникавий ривожланиш масалалари, табиат фалокатлари ҳақидаги кундалик мўлжал учун зарур бўлган ахборотлар;

- **“Протобилим”** – фойдаланмаётган, архивлаштирилган билимлар.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга оширишда билимларни ушбу тарзда ажратиш шартлидир. Инсон билими бу, бизни ўраб турган дунё мазмун, манзарасини англашнинг ягона жараёни бўлиб, унда бир турдаги ахборот бошқасига ўтади, эскирган билим ўрнини янгиси эгаллайди. Яъни, содда қилиб

айтганда, биз киммиз, бу ёруғ дунёга нима учун келдик ва бунда бизнинг вазифамиз нима эканлигини билишимиз учун амалий хизмат қилади.

Муаммоли вазиятни олдиндан кўриш ва унинг барча нозик томонларини билиш учун ахборот зарур. Ахборот ёпиқ тарзда, ҳамда огоҳлантирувчи ва истикболни белгиловчи руҳда бўлиб, уларни жамлаш учун восита сифатида метрик усуллар тўғри танланиши шарт. Қолгани эса таҳлилчининг зиммасидаги иш бўлиб, у етишмаган ахборотни ўзининг таҳлилга бўлган интеллектуал қобилияти билан тўлдиради.

Таъкидлаш шартки, мутахассис томонидан тайёрланган ҳужжат (ўз объективлигига кўра) истеъмолчи/буюртмачи томонидан қабул қилиниши ёки рад этилиши мумкин. Бу унинг нуқтаи назарига кўра (айрим сабаблар юзасидан таҳлилчи танишиши қийин бўлган махсус касбий ахборотнинг борлиги билан изоҳланади) мавжуд муаммога касбий манфаатлар нуқтаи назари билан қарашдир. Таҳлилчи ва истеъмолчи/буюртмачи ўртасидаги ушбу зиддиятлар натижасида талаб қилинаётган ҳақиқат юзага келади.

Инсон тафаккури уни қуршаб турган атроф муҳитга муносабат билдирувчи (акс эттирувчи) унинг мияси фаолиятининг маҳсулидир. Шу йўсинда у субъект (индивид)га тегишли бўлади, яъни, уни ўраб турган дунёга нисбатан субъективдир. Тафаккур ёрдамида инсон икки бир бутун вазифани бажаради:

1) объектив дунёни ва унинг ички моҳиятини англайди, англаш орқали уни қайта идрок этади;

2) тафаккурнинг ички механизмларини билишга интилади, яъни дунёни унинг ўзи қандай англайди ва бунини нима мақсадда амалга оширишини тушуниб етади.

Таҳлилий интеллектнинг муҳим белгилари қуйидагилар ҳисобланади:

➤ **теранлик** — далил ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаб етиш қобилияти, уларнинг сабаб ва қонуниятларини, алоқадорлиги ва ривожланиш истикболини билиш;

➤ **танқидий қараш** — ҳодиса ва далилларни объектив баҳолаш, мавжуд қараш, мулоҳаза, қарорларни шубҳа остига олган ҳолда ёндашиш;

➤ **эгиловчанлик** — бир ғоядан иккинчисига ўта олиш қобилияти, шу жумладан ўзиникига зид бўлган ғояларга ҳам;

➤ **билимнинг кенглиги** – ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни кўра олиш қobiliяти, муаммони кенг кўламда кўра олиш;

➤ **тезкорлик** – топшириқлар ечимининг тезкорлиги;

➤ **асллик** – нотақор ечимларни топа олиш қobiliяти, умумий қабул қилинган қарашлардан фарқли бўлган янги ғояларни ўртага ташлай олиш;

➤ **синчковлик** – ҳодисаларнинг туб моҳиятигача етиб боришга бўлган интилиш;

➤ **интуиция** – заковатнинг барча белгиларини фаол ишга солгандан сўнг воқеалар ривожини олдиндан кўра олиш қobiliяти.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни ўтказувчи мутахассис қуйидагиларга масаларга оид аниқ тасаввурга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир:

- педагогик тизимнинг функционаллагига оид;
- таълим-тарбия психологиясига оид;
- педагогик жамоаларни бошқаришга оид;
- турли деструктив гуруҳларга оид;
- интернетнинг қидирувчи тизимларига оид;
- маҳаллий ва хорижий ОАВда таълимга доир муносабатларга оид;
- махсус тематик адабиётларга оид ва б.

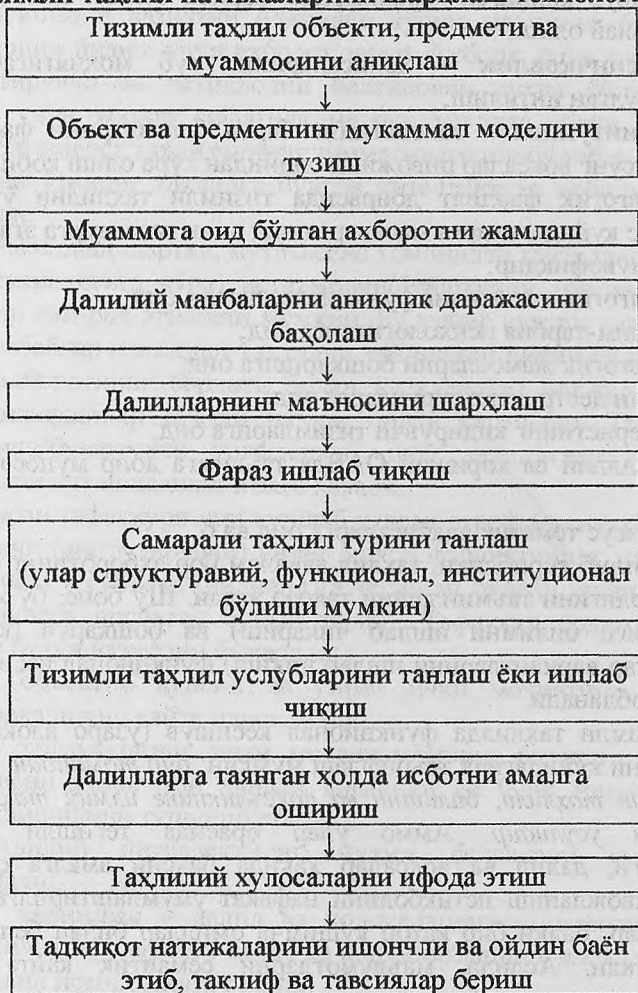
Кўриниб турибдики, таҳлил аввалом бор ахборотнинг сифат ва мазмундорлигини таъминлашни тақозо этади. Шу боис, бу жараёнда илмий (янги билимни ишлаб чиқариш) ва бошқарув (қарорлар, сценарийлар вариантларини ишлаб чиқиш) функционал кесишадиган нукта ҳисобланади.

Тизимли таҳлилда функционал кесишув (ўзаро алоқадорлик) характерини қуйидагича таърифлаш мумкин: *бир томондан, илм-фан ва ахборот таҳлили, билишни ва воқеълиқнинг илмий таҳлилининг ахборотли усулидир.* Аммо улар орасида тегишли фарқлар мавжудлиги, далил ва воқеалар ҳақида баҳсни амалга оширади, уларни ривожланиш истикболини нафақат умумлаштирилган типик параметрлар, балки бир қатор қўшимча омиллар билан белгилашни тақозо этади. Аслида, маълумотларни семантик қайта ишлаш жараёнини мустақил босқичларга нисбатан кетма-кетлик шаклида кўрсатиш мумкин. Қўйида, тизимли таҳлил учун мақбул бўлган

ҳаракатларнинг кетма-кетлигини турли босқичлар асосида амалга оширишининг назарий моделини технология тарзида тақдим этамиз:

10-чизма.

Тизимли таҳлил натижаларини шарҳлаш технологияси

Бунда, яъни тизимли таҳлилни амалга оширишда тадқиқот усули, аниқроғи тизимли таҳлил усули таҳлитчи фаолиятининг самарадорлигини таъминлайди. Шу сабабли, услуб чуқур таҳлил

ўтказишни таъминлаш билан бирга, қарор қабул қилиш, ҳамда қарор вариантларини шакллантириш учун ҳам хизмат қилиши лозимлигини кўрсатиб ўтаемиз. Бунда, мутахассисларнинг интуициясини фаоллаштириш услуги (МИФУ) ҳамда тизимни формал тасаввур этиш услуги (ТФТЭУ)дан фойдаланилади. Бу жараёни тизимли таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган такт сифатида ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Агарда, педагогик фаолият статик эмаслигини, яъни динамиклигини инобатга олсак, жамият ҳаётидаги ҳар бир ўзгариш у ёки бу кўринишда педагогик жараёнда ифодаланади. Шу сабабли, педагогик фаолият давомида ифодаланадиган шахсий, касбий, услубий, жамоавий, техник, экологик ва бошқа шу каби муаммоларни олдиндан билиш ва баҳолаш талаб этилади. Бунинг учун қуйидаги назарий моделдан фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаймиз: “Объектнинг институтционал тавсифи → Объектнинг функционал тавсифи → Объектнинг стратегик тавсифи → Объектга етказиладиган эҳтимолли зарарлар кўлами, даражаси, миқдори (маблағ ҳисобидаги кўрсаткичи, маънавий ва психологик соҳадаги балли кўрсаткичлари кабилар)нинг тавсифи → Объектнинг бошқа объектлар билан алоқадорлигининг тавсифи → Объект фаолиятини таъминлаш учун мавжуд шарт-шароитларнинг тавсифи → Фаолиятни таъминлашда ҳамкорликнинг асосий йўналишларининг тавсифи → Барча тавсифларнинг таҳлилий хулосаси = Прогноз”.

Натижада прогноз намоён бўлиб, педагогик фаолиятда ифодаланиши мумкин бўлган эҳтимоллий муаммоларни кўрсатиб беради. Бу ўз навбатида ресурсларни баҳолаш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаб олишни талаб этади.

4.3. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлилни амалга ошириш учун жамланган ахборотни шархлаш техникаси

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш билан тизим методологиясидан бохабар бўлган - мушоҳадали, бунёдкор ва ижодкор-мутахассис шуғулланилиши мақсадга мувофиқдир. Шунда шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган масалалар яхлит тарзда ўрганилиб шахс ҳам, жамият ҳам, давлат ҳам бирдай манфаатдор бўлади. Агар, уларнинг ҳар бирини алоҳида тизим сифатида ўрганиш мақсад қилинса, бунда

жамият катта тизим тарзида иштирок этиб, тизимий алоқадорликка эътибор қаратиш лозим бўлади.

Маълумки, тизимларни илмий ўрганишнинг назарий ва амалий аҳамияти, уларнинг функционал ва структуравийлиги жиҳатидан алоҳида хоссаларининг алоқадорлиги даражаси асосида таснифлашдан иборат. Назарий нуқтаи назар бўйича тизимларнинг хоссавий алоқадорлигини аниқ белгиларига мувофиқ таснифлаш имкони мавжуд. Мавзу бўйича таснифлашнинг турли тамойилларини танлаш мумкин, аммо ҳар қандай таснифлаш нисбийдир. Таҳлил ўтказишда эса, муҳитнинг мураккаблик ва вазифадорлиги бўйича алоҳида яхлит (тизим) тарзида яъни айри ҳолда ўрганилиши лозим. Масалан, детерминантлашган тизимда эҳтимолли таркибларни топиш ва унга қарши детерминантлашган тизимни эҳтимолли хусусий ҳодиса сифатида қабул қилиш мумкин.

Тизимлар мураккаблик даражаси бўйича оддий, мураккаб ва гипермураккаб кабиларга ажратилади. Мураккаблик белгисини аниқлашдан келиб чиқиб, илмий ўрганиш учун муҳим ҳисобланган хусусият, яъни айтиб бериш тизимни турлича шарҳлаш имконияти пайдо бўлади. Бу хусусида турлича назариялар ҳам яратилган бўлиб, уларни *тизимларни ўрганиш методологияси* деб, кўрсатиш мумкин.

Методология бир нечта маъноларни ангатади. Биринчиси, бу бирон бир фанда, масалан социологияда татбиқ этиладиган тадқиқот усулларининг мажмуи, деган маъно тушунилади. Иккинчиси, бу илмий билим ва унинг дунё манзарасини ўзгартиришини ўрганиш усули ҳақидаги таълимот деган маънони англатади.

Методология, билим методларининг назарий асоси ривожланиб бораётган фаннинг эҳтиёжлари натижасида юзага келган бўлиб, у табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради.

Маълумки, илмий билиш жараёнида ҳар бир фан конкрет тадқиқот объектига эга бўлиб, ўзининг махсус усулларини яратган. Бунда, ўша фаннинг манфаати, қонуниятлари, асосий категорияларининг амал қилиш тартиби асос қилиб олинган. Шунинг учун уни хусусий методология, деб кўрсатиш мумкин. Аммо, баъзи бир фанлар бир-бирига яқин бўлгани сабаб уларнинг тушунча ва қонуниятлари ҳам бир-бирига яқиндай кўринади. Бунда “чегара”ни белгилаш анча мураккаб кечади. Айнан шу жиҳат ушбу жараённинг

ижобий кечишини таъминлаш учун методологиядан фойдаланишни тақозо этади.

Назарий жиҳатдан таҳлилни амалга оширишда (билишда) хусусийлик ва умумийлик вазифаларини бажарувчи усуллар мавжуд. Шу тариқа, аксарият фанларда қўлланадиган усулларга умумий усул дейилади. Умумий усул қўлланиш доирасига кўра умумий, лекин қўлланилаётган масалага нисбатан ўз вазифасига эга бўлади. Бунга мисол қилиб, анализ ва синтез, умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция, таққослаш ва моделлаштириш каби усулларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб, тизимли таҳлилни бажариш жараёнида илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва фанлараро усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ эканлигини кузатдик.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун таъдим-тарбия, педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик вазифа, педагогик мақсад, педагог имиж, таълим олувчининг фаолияти, таълим усули ва воситалари, таълимда қўлланиладиган технологиялар (шу жумладан ахборот технологиялари) каби хоссаларнинг функционаллигини инобатга олган ҳолда тегишли таҳлилий усуллар танланиши лозим. Бунинг учун онгли ҳаракатларнинг кетма-кетлигидан фойдаланиш мумкин. Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун *таълим-тарбия, педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик вазифа, педагогик мақсад, педагогик имиж, таълим олувчининг фаолияти, таълим усули ва воситалари, таълимда қўлланиладиган технологиялар* (шу жумладан ахборот технологиялари) каби унсурларни функционаллигини инобатга олган ҳолда таҳлилни амалга ошириш самарали натижалар беради. Агарда, педагогик фаолият *диагностик фаолият, прогностик фаолдият, конструктивли-проектив фаолият, ташкилий фаолият, ахборий-шарҳловчи фаолият, коммуникатив-рағбатлантирувчи фаолият, таҳлилий-баҳоловчи фаолият* ҳамда тадқиқий фаолиятдан таркиб топганлигини инобатга олсак, уни таҳлилни амалга ошириш учун таҳлил **“Шартли қадамлар техникаси”**дан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун, **“1-қадам** - мақсад шакллантирилади, **2-қадам** - вазифалар белгиланади (бажариш тартиби аниқланади), **3-қадам** - муаммо юзасидан мулоҳаза юритилади, **4-қадам** - вазифалар аниқ белгилари асосида умумий ва хусусийларга ажратилади, **5-**

қадам -режалаштирилган/бажарилган вазифалар орасида тафовут белгилаб олинади ва ташхис амалга оширилади, 6-қадам - фаолиятнинг ҳар бир соҳаси бўйича натижалар қиёсланади, 7-қадам - жамланган барча ахборот яхлит шаклга келтирилади, 8-қадам - ахборот танланган меъёр асосида шархланади, 9-қадам - хулоса, таклиф ва тавсиялар тайёрланади, 10-қадам - фаолиятга оид прогноз вариантлари тузилади ва бирон бир тахлилий манба шаклига келтирилади, 11-қадам -тайёрланган тахлилий манба раҳбарият/буюртмачига узатилади". Мазкур модель мисолида кафедра профессор-ўқитувчиларининг фаолиятини ўрганиш мумкин. Бунда, бажарилган (бажарилиши лозим бўлган) ўқув ишлар, илмий-ўқув ишлар, илмий-тадқиқот ишлари, ташкилий-ўқув ишлар, маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларни ўрганиш лозим бўлади.

Бунинг учун қуйидаги ҳаракат кетма-кетлигини тавсия қиламиз:

- 1) мақсад шакллантирилади;
- 2) вазифалар белгиланади ва уларни бажариш тартиби аниқланади;
- 3) мулоҳаза ва мунозара юритилади;
- 4) ишлар аниқ белгилар (кўрсатмалар) асосида умумий ва хусусийларга ажратилади;
- 5) режалаштирилган ва бажарилган ишлар орасида тафовут белгилаб олинади ва ташхис амалга оширилади (яъни, ғалдаги ишлар бажариладими ёки бажариш имокнияти йўқми);
- 6) фаолиятнинг ҳар бир соҳаси бўйича мушоҳада юритилади, натижалар қиёсланади (амалиётда, гоҳида фарқ кузатилади. Масалан, бажарилган илмий-тадқиқот ишларининг кўрсаткичи юқори, ташкилий-ўқув ишлар паст бўлиши мумкин);
- 7) жамланган, қиёсланган барча ахборот яхлит ҳолатга келтирилади;
- 8) улар (жамланган ахборотлар) кўрсатилган меъёр асосида тавсиф этилади ва шархланади;
- 9) хулоса, таклиф ва тавсиялар тайёрланади;
- 10) фаолиятга оид прогноз вариантлари тузилади ва бирон бир тахлилий манба шаклига келтирилади;
- 11) тайёрланган тахлилий манба раҳбариятга (буюртмачига) тақдим этилади.

Таҳлилий манба, интеллектуал фаолиятнинг олий маҳсули бўлиб, педагогик фаолиятнинг аниқ бир соҳасига оид муайян муаммони ўрганишга бағишланган бўлиши мумкин. У аниқланган муаммоларни бартараф этишда расмий жиҳатдан қудратли восита ҳисобланади ва ўз олдига қатор мақсадларни қўяди.

Таҳлилий манба(маълумотнома, шарҳ, реферат, йўриқнома ва б)лар илмий ишлардан қатор хусусиятлари билан фарқланади ва уларни қуйидаги тартиб асосида кўрсатиб ўтиш мумкин:

- соддалиги;
- баён тарзининг осонлиги;
- илмий тушунчаларнинг камроқ қўлланганлиги;
- таҳлилни амалга ошириш вақтининг чегараланганлиги;
- манба ҳажмининг чегараланганлиги;
- манба аниқ вазифани бажаришга йўналтирилганлиги.

Таҳлилий жараёнга ажратилган вақтнинг ўсиши билан касбий характердаги ахборотга қўйиладиган талабни амалиётга татбиқ этишга имконият яратилади. Улардан асосийлари қуйидагилардир:

- ўз вақтида;
- кенг қамровли;
- ишончли;
- хусусий ва б.

Булар, ўз навбатида, педагогик фаолиятдаги у ёки бу муаммони ҳал қилишда ресурслар, ҳуқуқий асос, иқтисодий ва ижтимоий оқибатларни инобатга олган ҳолда раҳбарият томонидан қарор чиқаришга ёрдам беради.

Қарор - бу аниқ фаолият турини амалга ошириш учун бажарилиши шарт бўлган вазифанинг ечими учун “йўл танлаш” жараёнидир. Бошқача қилиб айтганда, қарор - у ёки бу (тезкор/тактик/стратегик) йўлни танлаб олиш учун кўрсатма ёки юзага келган вазиятдан чиқиш учун бир тухтамга келиш ҳолати ҳисобланади. Қарор қабул қилиш зарурияти жорий (мавжуд) ҳолатнинг намунавий (идеал) ҳолатга келтириш учун амалга ошириладиган онгли ҳаракатлар натижасида вужудга келадиган амал ҳисобланади. Қарор қабул қилишга доир турли хил ёндашувлар мавжуд. Булар: **норматив ёндашув** (1-ёндашув) ва **дескриптив ёндашув** (2-ёндашув).

Таҳлилий манбанинг тўлиқлиги ва ишончилиги турли метрик услублар ёрдамида олинган ахборот асосида шакллантирилган база ҳисобланади.

Таҳлилий манбани тайёрлаш жараёнини қуйидаги алоҳида босқичларга ажратиш мумкин:

- тадқиқот вазифасини буюртмачи/истеъмолчидан белгилаб олиш (вазифа олиш);

- муаммо билан танишиш (муаммонинг тарихи, сабаби, унга таъсир кўрсатган омилларни аниқлаш);

- манбани тайёрлаш учун бажариладиган вазифаларни белгилаб қўйиш;

- манбада қўлланадиган атама ва тушунчаларни аниқлаш (ахборотни таснифлаш ва тизимлаш);

- метрик услубларни белгилаб олиш ва уларнинг воситасида маълумотларни тўплаш (ахборот базаси);

- йиғилган ахборот таҳлили (фаразларни илгари суриш, сабаб-оқибат алоқадорлигини аниқлаш, тенденцияларни белгилаш, прогнозлаш);

- асосий ҳолатларни баён этиш матн ёрдамида;

- хулоса ва тавсияларни аниқлаб, уларни амалиётда синаш;

- якуний хулосаларни тақдим этиш (тадқиқот ишини тугатиш);

- манба юзасидан соҳа мутахассислари билан маслаҳатлашиш;

- манбани расмийлаштириш ва адресатга жўнатиш (вазифани бажариш) ва б¹.

Предметнинг моҳиятини, бошқа предмет билан таққослаш натижасида белгилаш мумкин. Бунда, предметнинг тузулиши, вазифаси, таркиби кабиларга алоҳида эътибор қаратилади. Шу сабабли таҳлилий манбалар намуналарининг контент таҳлилин аналга ошириш жараёнида уларнинг турли тавсифларини киёсий шарҳини амалга оширдик. Уларнинг хулосавий кўрсаткичи тарзида манбалар қуйидаги шартли таркибий қисмлардан таркиб топиши мумкинлигини кўрсатиб ўтамиз. Лекин, бу барча таҳлилий манбалар ягона қолип асосида тайёрланиши шарт деган даъво ҳисобланмайди. Агарда, таҳлил ақлий фаолиятнинг олий босқичи ҳисобланса, уни алоҳида мутахассис бажарса, бунда индивидуалликни излари олинилади. Жумладан, таҳлилий манба:

¹ Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт). - Тошкент: Akademika, 2010. 62-89- бетлар.

- 1) сарлавҳа;
- 2) мундарижа;
- 3) аннотация/мухтасар;
- 4) кириш;
- 5) муаммони шарҳи;
- 6) прогноз вариантлари;
- 7) хулоса ва тавсиялар;
- 8) қарор вариантлари;
- 9) илова каби тартиб/қўринишда тайёрланиши мумкин.

Бундан ташқари манбанинг тили буюртмачи ва таҳлилчи амалга оширувчиларнинг маданий ва касбий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Ўз навбатида, тушунча ва иборалар ҳам касбий мулоқатда қўлланилиб келаётган, касб соҳасига тааллуқли бўлган луғатларда кўрсатилган бўлсагина, манбада қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Таҳлил натижалари, аввало мутахассиснинг эгаллаган билимларини амалиётда қўллай олиши асосида вужудга келадиган ижод маҳсули сифатида ифодаланади. Ҳар бир инсон маълум бир даражада таҳлилий фаолият билан шуғулланиши мумкин. Аммо, педагогик фаолият доирасида бу жараён анча мураккаб кечади. Чунки, бу йўналишда қатор илмий, услубий, ахборий, вазиятчи, шахсий ва касбий каби омиллар таъсир кўрсатади. Шу сабабли таҳлилий фаолият учта йўналишли вазифаларни бажаришга қаратилган бўлади деган фикрни билдириб ўтсак, хато қилмаган бўламиз. Булар:

- методологик вазифа;
- технологик вазифа;
- ташкилий вазифа.

Таҳлилчи амалга оширишдан мақсад, мураккаб жараёнларга тааллуқли бўлган қарорларни тайёрлашдан иборат. Бу ўз навбатида, ўрганилиши шарт бўлган муаммога яхлит мажмуа сифатида мутахассисча муносабатда бўлиб, қуйидагиларни амалга оширишни тақозо этади:

- биринчидан, объектнинг жорий ҳолати қандай, деган саволга жавоб топади. Бунинг учун диагностика ўтказилади (таҳлилчи соҳавий тааллуқлиган келиб чиққан ҳолда, ижтимоий, педагогик, психологик каби диагностика модели танланиши мумкин);

- **иккинчидан**, объектни идеал ҳолати қандай бўлиши лозим, деган савол қўйилади. Бунда объектнинг мақсади, тузилиши, вазибалари аниқланади;

- **учинчидан**, объектнинг жорий ҳолати билан идеал ҳолати қиёсланиб, мавжуд муаммолар белгилаб олинади;

- **тўртинчидан**, эмпирик услублар асосида объектнинг мақсадли ҳолати ўрганилади. Муаммолар таснифланиб, гуруҳларга ажратилади;

- **бешинчидан**, объектнинг жорий, эмпирик ва идеал ҳолатлари қиёсий тарзда ўрнанилиб, унинг ҳалдаги ҳолати назарий жиҳатдан моделлаштирилади;

- **олтинчидан**, объектнинг тўлиқ фаолиятлилигини таъминлаш учун лозим бўлган барча ресурслар инобатга олинган ҳолда, унинг навбатдаги ҳолати прогноزلлаштирилади.

Педагогик фаолият доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун аввалом бор педагогик муаммонинг тури ажратиб олинishi лозим. Чунки, муаммо турини аниқ идентификациялаш, тайёрланадиган таҳлилий манбанинг амалийлилигини, яъни ижтимоий қийматини таъминлашга хизмат қилади. Муаммони тадқиқ этишда таҳлилчи-мутахассис томонидан қатъий равишда муаммони (гарчи бу соф илмий методологик аҳамият касб этса-да) табақалаштира олиш талаб этилади.

Назария ва амалий тажрибадан келиб чиққан ҳолда муаммоларнинг йўналиши бўйича уларни амалий характердаги муаммолар ва аксинча, тўлиқ назарий характердаги муаммолар турига ажратиш мумкин. Аммо, ҳар иккала муаммонинг турли жиҳатларини қамраб олувчи ўзига хос муаммолар тури ҳам борки, уларни қуйидагича қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1) **Муаммонинг универсаллик даражаси.** Ўзида хусусий муаммоларни мужассамлаштирган умумий даражадаги муаммолар мавжуд. Масалан, сиёсий бошқарувда қўлланиладиган усул ўзида хусусий муаммоларни қамраб олади (кадрлар, жамоа кабилар шулар жумласидандир).

2) **Муаммони ҳал этишнинг вақт жиҳатидан тезлик даражаси.** Биринчи навбатда бажарилиши лозим бўлган, иккинчи навбатда бажариладиган, кейинчалик бажарадиган ва б.

3) **Муаммонинг структуравий жиҳатлари.** Бунда муамм фақат битта соҳа доирасида вужудга келганлиги, икки ёки ундан ортиқ соҳа доирасида ифодаланганлиги назарда тутилади.

Педагогик тизим маълум муносабатлар воситасида муҳит билан ўзаро алоқада бўлади ва унинг бу каби алоқада бўлишида мазкур муносабатлар ўзида қуйидаги ҳодисаларни мужассам этади:

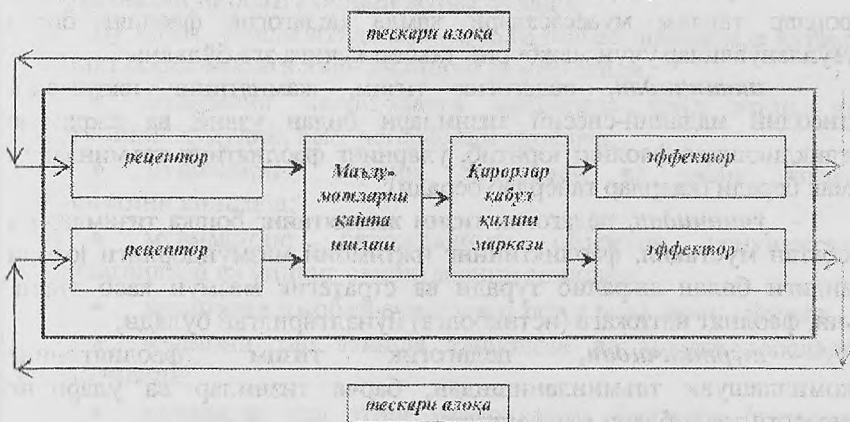
- **кириш**, яъни ташқаридан келадиган турткилар. Бунда жамият томонидан таълим олдига қўйиладиган ҳадаги вазифа мужассамлашиши мумкин;

- **чиқиш**, яъни таълим тизимидан чиқадиган барча таъсирлар. Булар, билим, кўникма, бир сўз билан айтганда, касбий хулқ намунасининг бирон бир кўриниши тарзида бўлиши мумкин.

Чунки, педагогик тизим доирасида тизимли алоқадорлик амал қилади. Бу, таълимнинг мазмуни, таълим муҳити, таълим воситаси, таълим берувчининг шахси, таълим олувчининг шахси тарзида амал қилади. Шу сабабли тизимли алоқадорлининг (11- чизма) таснифини келтирамиз.

11-чизма.

Тизимли алоқадорликнинг таснифи

Юқорида келтирилгандек, ҳар бир тизимли алоқадорлик функционаллиги бўйича алоҳида ўрин тутати ва уларни қуйидаги қисмлар кўринишида кўрсатиб ўтиш мумкин:

- **биринчи қисм**, тизимда рецепторлар бўлиб, улар ташқи ва ички муҳит ҳамда турли манбалардан педагогик фаолият, педагогик

жараён, педагог шахси, таълим олувчилар, таълимий манбаларлардан тўхтовсиз ахборот оқимларининг келиб тушишини назарда тутди;

- **иккинчи қисм**, маълумотларни қайта ишлаш, деб номланиб, бунда, олинган маълумотлар педагогик фаолият манфаатидан келиб чиққан ҳолда таҳлил этилади ва оптималлаштирилади. Яъни, идеал ҳолат билан қиёслантирилади;

- **учинчи қисмда** қарорлар қабул қилиниб, (прогноз) ва қарорларнинг вариантлари сараланиб марказга узатилади. Уларни амалга оширишда тайёр қарорлар ва таклифлар амалга ошириш қисмида, эффекторларга узатилади. Яъни, ижрочилар нафақат қарорларни бажаради, балки қарорларни амалга ошириш натижалари ҳақида тизимни хабардор қилади. Шу тариқа тизимнинг киришига тескари алоқа (сигнал) узатилади.

Шу ўринда, энтропия (ўзгариш) ҳолатига ҳам эътибор қаратиш лозим бўлади. Негаки, тизимнинг фаолиятини таъминлашда тасодикий объектни мавҳум меъёрларини таъсирини ҳам инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Тизимли алоқадорликнинг таснифидан келиб чиққан ҳолда, педагогик тизимнинг жамиятнинг бошқа тизимларидан фарқини келтириб ўтамиз, улар қуйидагича:

- **биринчидан**, педагогик тизим доирасида қабул қилинадиган қарорлар таълим муассасалари ҳамда педагогик фаолият билан шуғулланувчилар учун мажбурий таъсир кучига эга бўлади;

- **иккинчидан**, педагогик тизим, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий маданий-сиёсий тизимлари билан узвий ва ажралмас боғлиқликда фаолият юритиб, уларнинг фаолиятини таъминлашга кўмак беради (кадрлар тайёрлаб беради);

- **учинчидан**, педагогик тизим жамиятнинг бошқа тизимларига нисбатан мустақил, фаолиятининг ижтимоий мазмундорлиги юқори эканлиги билан ажралиб туради ва стратегик мазмун касб этади. Яъни, фаолият натижага (истикболга) йўналтирилган бўлади;

- **тўртинчидан**, педагогик тизим фаолиятининг такомиллашуви таъминланишидан, барча тизимлар ва уларнинг тизимости таркиблари манфаатдор;

- **бешинчидан**, педагогик тизим миллий манфаатларни таъминлаш ва уларнинг ҳимоясини амалга оширишда бирламчи вазифасини бажаради.

Когнитив фаолиятга таянган ҳолда, вужудга келган педагогик муаммони ечиш учун, маълум бир жараёнлар кечади. Яъни, бу ерда муаммонинг вужудга келиши ва уни ечишга оид бир неча босқичлар мавжудлигига эътибор қаратмоқчимиз.

Маълумки, педагогик фаолият динамик мазмун касб этиб, таълим-тарбия олдига қўйиладиган навбатдаги вазифаларни бажариш жараёнида такомиллашиб (кенгайиб) боради. Бу ҳолат, ўз навбатида, турли кўриниш ва мазмундаги муамоларни ўз вақтида аниқлаб (диагностикаси, прогнозини амалга ошириб), педагогик ресурсладан манзилли фойдаланишни тақозо этади.

Шу тариқа, педагогик фаолият доирасида пайдо бўладиган муаммони тизимли ўрганиш учун, мутахассис муҳим ҳисобланган қуйидаги хусусий жиҳатларга эътибор қаратиши лозим:

- муаммоли вазиятнинг вужудга келиш тарихини билиши;
- вазиятнинг моҳиятини ва муаммони англаб етиши;
- таклиф қилинган, асосланган гипотеза асосида муаммони счиш йўллари белгилаши;
- гипотезани исботлаш учун усулларни тўғри танлаши;
- бартараф этилган муаммонинг мақбуллигини синаши;
- синаш давомида кузатилган нуқсонларни бартараф этишда реал вазиятни инобатга олиши лозим бўлади.

Бу ҳолат, ўз навбатида муаммоли вазият шароитида қуйидаги фаолият босқичларига амал қилишни тақозо этади:

- муаммони макон-вақтга нисбатида қайд этиш, яъни муаммонинг ҳудудий, вақт чегарасини аниқлаш;
- муаммонинг турини, табиатини ва унинг тизимли хусусиятини аниқлаш;
- муаммонинг ривожланиши объектив қонуниятларга асосланганлиги ва унинг оқибатларини аниқлаш;
- муаммони ижобий ечиш учун зарур чораларни қўллаш;
- муаммони ҳал этишда ташкилий ва техник асосларини ишлаб чиқиш;
- муаммони ҳал этиш меъёрларини белгилаш (тизимнинг вазифасидан келиб чиққан ҳолда, мумкин ёки мумкин эмас, маъқул ёки маъқул эмас тарзидаги турли ҳукмларни амал қилишини таъминлаш.

Таҳлилни амалга оширишда, меъёр деганда асосан, таҳлилни амалга ошириш учун танланган объект сифат ва миқдор жиҳатларининг ўзаро боғлиқлиги назарда тутилади. Бунда мазмун ва шакл, имконият ва воқелик ўртасидаги зарурий уйғунлик таъминланиши шарт. Чунки, педагогик фаолият доирасида амалга ошириладиган таҳлилнинг асосий мақсади – мавжуд структура тизимда қанчалик самарали ишлашини аниқлашдан иборат. Тизимли таҳлилда, педагогик тизимнинг тузилиши, вазифаси, мавжуд мақсадини аниқлаш назарда тутилади. Аммо, таъкидлаб ўтиш жоизки, бунда иккала ҳолат ҳам бир-бирини тўлдириб туради.

Тизимли-тарбия тўғрисида маълумотларга эга бўлиш мақсадида, тизимли таҳлилнинг усулларини татбиқ этиш юзасидан барча меъёр ва талабларни тизимли таҳлил технологияси ўзида мужассам этади. Шу ўринда, тизимли таҳлил хилма-хиллик жиҳатидан фарқланганлиги сабабли, у истиқболли тадқиқот усули эканлигига эътибор қаратамиз.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш жараёнида қуйида келтирилган ҳолатларга йўл қўймаслик лозим:

- тушунарсиз вазиятларни мисол келтирмаслик;
- катта миқдорда маълумотларни қамраб олишга интилмаслик;
- фикрларнинг кенг ёйилиб кетишига (таҳлилий манба қисқа бўлиши даркор. Унда текширилмаган, ўрганилмаган, шарҳланмаган далиллар жой олишидан сақланиш) йўл қўймаслик;
- объектив далиллар билан тасдиқланмаган субъектив мулоҳазаларга йўл қўймаслик;
- мулоҳаза юритишда қатъий бўлмаслик;
- таҳлилий манбанинг асосий мазмунига тааллуқли бўлмаган масалаларни баён этмаслик ва б.

4.4. Педагогик фаолиятда тизимли таҳлил усулидан фойдаланишнинг маданий аҳамияти

Педагогик тизим ва унинг тузилиши ҳақида муносабат билдиришдан олдин, педагогик тизим ижтимоий тизимнинг таътизими сифатида амал қилишини кўрсатиб ўтиш лозим. Ижтимоий тизим эса, жамият, аниқроғи иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий каби таътизими сифатида жамият тизими билан алоқадордир. Аслида, жамият гиперижтимоий тизим сифатида, бир қатор

тагтизимилардан таркиб топган. Бизнингча, ҳар бир тагтизимни диҳоматик ёндашув (масалан, институтционал-функционал, фаолиятли-тузилмавий ва б.) тарзида муҳокама этиш гиперижтимоий тизимнинг характерини белгилаб олиш имкониятини яратади. Жамият демографик, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маърифий, маънавий каби тизимости таркиблардан ташкил топган бўлса, уларнинг ҳар бири ўзаро боғлиқликда, ўзаро ҳамкорликда амал қилиб келади ва бунда давлатнинг вазифаси улар орасидаги мувозанатни ушлаб туришдан иборат бўлиб, ўз ўрнида давлат мавжуд ресурслардан фойдаланади. Бундан кўзланган мақсад жамият ҳаётини таъминлаб, барқарорликка эришишдан иборат. Мисол тариқасида, демографик тагтизимни олсак, бу масаланинг жамият учун қанчалик муҳимлигини англашда, муқаддас китобларда оила қуриш, фарзанд тарбиялаш, эр-хотинлик вазифаси ва мажбуриятлари, ота ва оналик вазифалари, фарзандлик бурчи каби масалаларга оид ғояларда ўз ифодасини топганлигининг ўзи кифоядир¹. Бу масалани илмий жиҳатдан Т. Мальтус “Опыт о народонаселении” деб номланган асарида, аҳолининг ўсиши геометрик прогресс тарзида ўсиб, унинг таъминланиши учун зарур бўлган озиқ-овқат эса (яхши ҳолда) арифметик прогресс тарзида ўсишини аниқлаб, табиий кўпайишни орқага суриш, тўхтатиш лозимлигини кўрсатиб ўтган.

Демографик тагтизим оилалар, ҳудудий ва этник, ёш ва касбий каби бирликлар ва институтлардан ҳосил бўлиб, аҳолининг ўсишини таъминлайди. Бунда ҳарбий низолар, касалликлар, табиий ва техноген офатлар, ижтимоий-иқтисодий инқирозлар ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Кўриниб турибдики, барча омиллар ва вазиятлар тизимли таҳлилни амалга оширишда инобатга олинади. Шу сабабли, тизимли таҳлил мураккаб илмий билимлар мажмуасидан иборат, алоҳида йўналишларга ажратилган, ўзининг тамойиллари, услублари ва техникасига² эга бўлган ва бугунги кунда ихтисослашиб бораётган фаолият турига айланмоқда. Айни пайтда у турли соҳаларнинг ривожланишига амалий таъсир кўрсатиб келаётган таҳлил тури ҳисобланади. Тизимли таҳлил, кўп қамровлиги ва хусусийлиги жиҳатидан амалиётда қўлланилиши мураккаб бўлса-да, педагогик тизим доирасида ҳам ундан фойдаланиш олдин қўлланмаган ресурслардан фойдаланиш имконини беради.

¹ Қаранг: Ислоҳ. Энциклопедия. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.

² Techné – санъат, маҳорат.

Гоҳида тизим (унинг тизимости таркиблари мавжуд) ва тизимли таҳлил орасидаги тафовутни ажратиш қийин. Аммо, тизимли таҳлил – таҳлил турларидан бири ҳисобланиб, бир қатор қулайликларга эга. Бу қулайликларни тизимли таҳлилнинг асосий қисмлари ва амал қилиниши шарт бўлган тамойилларида ҳам кузатиш мумкин.

Тизимли таҳлил, педагогик соҳада мавжуд объектив ва субъектив характерга эга бўлган муаммоларни аниқлаш билан бирга, уларнинг келиб чиқиш сабабини белгилаб, уларни бартараф этиш (ечиш) усул ва воситаларини ажратиб олиш имкониятини беради. Шу боис, тизимли таҳлилни амалга оширишда, муаммони қуйидаги белгилари асосида гуруҳларга ажратиш тавсия этилади:

Тизимли таҳлил этилиши лозим бўлган муаммони (соҳа/объектни) ижтимоий, иқтисодий, маданий-маърифий, экологик, тиббий, ҳуқуқий, касбий кабиларга ажратиш лозим.

Назарий жиҳатдан тааллуқлилиги бўйича фан соҳасига, яъни фалсафий, тарихий, иқтисодий, психологик, педагогик, социологик, биологик, экологик, ҳуқуқий, техник, тиббий кабиларга ажратиш лозим.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш давомида қўлланиладиган услуб(восита)ларни муаммонинг характеридан (таҳлил предметидан) келиб чиққан ҳолда танлаб, улар бир бирини тўлдириши, аниқ тамойиллар асосида қўлланилиши лозим.

Педагогик тизим доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун фақатгина таҳлил турлари ва усуллари ҳақида маълумотга эга бўлиш, уларни қўллай билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Агарда ижтимоий соҳада турли таҳдид ва хавфларнинг намоён бўлаётганлигини инобатга олсак, жамият доирасида бугунги кунда тизимли таълим-тарбия маърифат ва маънавият соҳаларида миллий манфаатларимизни ҳимоялаш учун қулай ҳисобланиб, уни жорий этиш технологиясига ҳам эга бўлишни тақозо этади.

Тизимли таълим-тарбия деганда, доимий тарзда такомиллашиб борадиган, таълим олувчи шахсининг жисмоний, маънавий ва психологик ривожланиши учун яратилган механизмнинг ишчанлиги, яъни замон талабига жавоб бера олишини ҳам назарда тутиш лозим.

Шу сабабли, педагогик тизим доирасида тизимли таҳлилни амалга ошириш учун муаммо тўғри танлангандан сўнг, педагогик жараённинг муҳим унсурлари (таълимнинг мақсади, таълимий

ахборотнинг мазмуни, таълим бериш усуллари, таълим берувчи, таълим олувчи) орасидаги алоқадорлик фақат структуравий жиҳатдан эмас, балки функционаллик даражаси бўйича алоҳида инобатга олинishi лозим. Шундагина, таҳлил натижаси бўйича хулоса ва тавсияларнинг мажмуавий тарзда ишлаб чиқилиши таъминланиб, кейинчалик тайёрланадиган қарорлар вариантдан мақбулини танлаш ва жорий этишнинг мазмунли кечиши таъминланади.

Бу назарий таснифлар педагогик амалиёт учун:

- *биринчидан*, таълим муассасасининг фаолиятни такомиллаштириш учун хизмат қилади;
- *иккинчидан*, педагогик фаолиятни режалаштириш, бошқариш ва такомиллаштиришини таъминлайди;
- *учинчидан*, педагогик жамоа ва талабалар жамоасини ягона мақсад атрофида жамлаш ва йўналтириш жараёнини оптималлаштириш учун хизмат қилади.

Шу боис, педагогик тизим тушунчасига қуйидаги муаллифлик тарифини келтирамиз: *Педагогик тизим* – бу ягона маърифий мақсад сари, аниқроғи инсон камолотини таъминлаш учун ўзаро алоқадор бўлган, бир- бирини тўлдирувчи, такомиллаштирувчи, сон ёки сифат кўрсаткичи бўйича бир хосса ўзгарса, албатта, иккинчи хосса ҳам ўзгарадиган, турли тузилмавий таркиблардан (яъни: педагогик фаолият, педагогик жараён, педагогик ҳамкорлик, педагогик мавжудлик (реал амалиёт), таълимий манбалар ва б.) иборат бўлган мажмуадир (яхлитликдир).

Ўз навбатида, ҳар бир тизимости таркиби тизимли таҳлилни амалга оширишни тақозо этса, тизим сифатида, яъни муҳитдан – тизимий алоқадорликдан айри ҳолда ўрганилиши мумкин. Масалан, педагогик жараён тизим сифатида ўрганилиши мумкин. Унинг тизимости таркиблари сифатида профессор–ўқитувчи шахси, таълим мақсади, таълим олувчилар шахси, таълимий манбалар (ахборот) ва таълимий воситалар танланиши мумкин. Мазкур масаланинг тизимли таҳлилини амалга оширишда функционал ёки структуравий тарзда ёндашиш мумкин. Аммо, таълим тизимининг такомиллашувини таъминлаш мақсадида унга функционал ёндашилган маъқул. Бунда, ҳар бир тизимости таркибининг алоҳида вазифалари белгилаб олинishi ҳамда уларнинг бажарилишини баҳолаш мезони танланиши лозим бўлади. Натижада, жорий ва кутилаётган моделлар орасидаги

тафовутларни белгилаш учун, тизимли таҳлил усуллари танланиши лозим бўлади.

■ *Фаолият*, бунда фалсафий нуқтаи назар асосида муносабатда бўлсак, бу инсоннинг ташқи муҳит билан бўлган фаол муносабатини ўзига хос кўринишини тушуниш лозим бўлади. Унинг мазмунини мақсадли ўзгаришлар ва маънавий бойликларни қайта шакллантириш ташкил этади.

■ *Педагогик фаолият*, бу турли фаолиятлар мажмуаси бўлиб, инсоннинг жамият ҳаётига иштирокини таъминлаш вазифасини амалга оширишни ифодалайди.

■ *Педагогик мавжудлик (реал амалиёт)*, бу педагогик фаолият доирасида илмий ўрганиладиган борлиқнинг бир қисми.

■ *Педагогик жараён*, бу тизим ҳолатининг ўзгариши, яъни таълимий (педагогик) фаолият сифатида таълим тизимининг ўзгариши¹.

4.5. Педагогик фаолиятда қарор қабул қилиш технологияси

Педагогик тизим доирасида тизимли таҳлилни амалга оширгач, бирон бир манба тайёрланади. Манба сифатида маъруза матни, тезис, мақола, илмий муаммони шарҳи, илмий адабиётларни шарҳи, услубий қўлланма, мақола, ўқув қўлланма, монография, маълумотнома кабилар намоён бўлиши мумкин. Бу манбаларнинг ҳар бири мақсади жиҳатидан аниқ бир вазифани бажаришга қаратилган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини бошқариш нуқтаи назари билан қараганда илмий фаолият, ўқув фаолият, педагогик меҳнатни бошқаришга қаратилганлигини кузатиш мумкин. Ва уларда қуйидаги ғоялар устувор туриши мақсадга мувофиқдир:

- таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини қўллаб, таълим олдида ҳаётий муҳим масалаларни қўйиб, уларни бирламчи таълимий манбалар билан таъминлашдан иборат;

- таълим олувчиларни мустақил таълим олиш фаолиятини рағбатлантириб, уларда аниқ мақсадни шакллантириш учун намунавий таълим муҳитини яратишдан иборат;

¹ Самаров Р. Ижтимоий тараққиётнинг маънавий пойдевори // Ж. Замонавий таълим 2016, 12-сон. 11-17-бетлар.

- педагог шахси маслаҳатчи-йўналтирувчи масъулиятини ўз зиммасига олиб, таълим олувчиларни ўзлари ўқув-изланишлар олиб боришда натижаларга эришишини таъминлашдан иборат;

- таълим олувчиларда таълим олиш кўникмаларини шакллантириб, таълимий муаммони ҳамкорликда ечиш, фаолиятни режалаштириш, вазифаларни тақсимлаш, таниқдий ёндашишни ўргатиш ва натижага эришишга йўналтиришдан иборат¹.

Назарий жиҳатдан қараганда, бошқарувни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш лозим бўлади. Шу сабабли, педагогик жараёни бошқарувини амалга ошириш учун хизмат қиладиган қарорнинг сифатига эътибор қаратиш лозим бўлади. Қарорнинг сифатига қуйидаги омиллар алоҳида таъсир кўрсатади:

- **биринчидан**, қарор қабул қилиш жараёнида ўрганилаётган объектга (педагогик муаммога, педагогик жараёнга) тааллуқли бўлган турли усуллар воситасидан жамланган ахборотнинг тўлалиги;

- **иккинчидан**, жамланган ахборотнинг сифати, яъни объектга (педагогик муаммога, педагогик жараёнга) оид бўлган хабарни муаммога ёки жараёнга бевосита ёки билвосита тааллуқлилиги, аниқ касбий тасаввурни шакллантириш учун хизмат қилиши;

- **учинчидан**, қарор қабул қилувчида касбий, шу жумладан етакчилик компетентлигини шаклланганлиги;

- **тўртинчидан**, қарорни тайёрлаш жараёнида, объектни (педагогик муаммога, педагогик жараёнга) камида тўрта аниқ услублар воситасида ўрганиб, турли хил ечим вариантларини ишлаб чиқилганлиги;

- **беъинчидан**, қарор қабул қилишда ҳуқуқий меъёрларга риоя этилгани;

- **олтинчидан**, қарорда илмийлик, аниқлик, вақт, ижрочи ҳамда ижро муддати ва назорат тартибини аниқ инобатга олганлиги;

- **еттинчидан**, қарор педагогик фаолиятнинг манфаатига, мақсадига зид бўлмаслиги ва б.

Кўриниб турибдики, қарор бу педагогик муаммони баратараф этишга, педагогик жараёни такомиллаштиришга қаратилган ёки тавсия этилган ечим вариантлари қаторидан мақбулини танлаш ҳолатидир. Шу сабабли бўлса керакки, педагогик жараёни

¹ Самаров Р. Таълим мазмунини белгилашнинг структуравий-функционал жиҳатлари (Шахсга йўналтирилган таълим мисолида) // Ж. Замоновий таълим 2015, 12-сон. 9-15 – бетлар.

бошқарувини амалга ошириш учун қабул қилинадиган қарорларга бир қатор талаблар қўйиладики, бу талаблар бошқарувни амалга ошириш давомида натижага эришишни (таълим сифатини) таъминлашга йўналтирилган бўлади. Уларнинг муҳимларини кўрсатиб ўтамиз:

- қарор илмий асосланган бўлиши шарт. Яъни, педагогик жараёни бошқарувини амалга ошириш учун қабул қилинадиган қарор, жорий педагогик ҳолатни ўлчов бирлигига эга бўлган усуллар воситасида ўрганиш натижасида қўлга киритган ахборот асосида тайёрланиши шарт. Бунда, илмий, маданий, иқтисодий, техникавий, ҳуқуқий, миллий ва бошқа қонуниятларнинг амал қилиши ҳисобга олинган бўлиши лозим;

- қарорда кўрсатилган вазифалар бир-бири билан алоқадор бўлиши шарт. Педагогик муаммони бартараф этиш учун белгиланган муайян вазифани ҳал этишда уларни кетма-кетлиги, яъни натижага эришишга қаратилганлиги таъминланиши лозим. Вазифалар қабул қилинаётган қарорнинг бош ғоясига (педагогик жараёни такомиллаштириш ғоясига) бўйсунishi лозим;

- қарор, ҳуқуқ меъёрлари доирасида тузилган бўлиши шарт. Педагог қарор қабул қилишда, унга ишонган кафедранинг мутахассиси ваколати доирасида амал қилиб, жорий этилган ҳуқуқий меъёрларга амал қилиши лозим;

- қарор, аниқ масалага (педагогик фаолият, педагогик мақсад, таълимий ахборот, таълимий воситалар ва б.) қаратилган бўлиши шарт. Қарорда кўрсатилган вазифалар, уларни бажарувчиларига тушунарли бўлиши лозим. Шу сабабли, қўшимча изох, икки маъноли тушунча ва иборалардан фойдаланиш тавсия этилмайди;

- қарорда кўрсатилган вазифаларни бажарилиши вақт бўйича қисқа, аниқ бўлиши шарт. Ресурслардан фойдаланишда, уларни тежаш мақсадида вақт аниқ кўрсатилган бўлиши лозим;

- қарорни амал қилиш муддати аниқ бўлиши шарт. Қарорни педагогик тизимда татбиқ этиш муддати аниқ кўрсатилиши шарт. Акс ҳолда унинг бажарилишини объектив назоратини амалга ошириш қийин кечади;

- қарор, педагогик муаммони бартараф этиши жиҳатидан тезкор, ёки узоқ муддатли бўлиши мумкин. Кечикиб қабул қилинган қарорлар бошқа бир ташкилий, касбий, шахсий каби муаммоларни

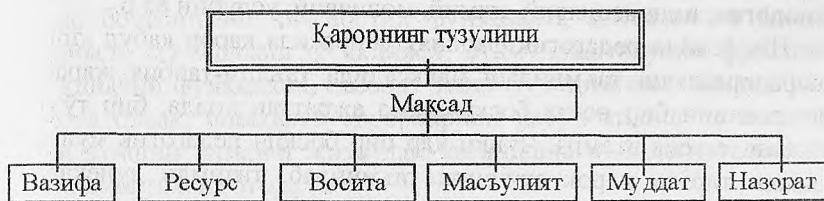
келтириб чиқаради. Шу сабабли, қарор ўз вақтида, яъни педагогик муаммо (педагогик вазият) юзага келганда қабул қилиниши зарур;

- қарор, педагогик тизимда жорий этилганда натижалар самарали бўлиши шарт. Яъни, қарор жараёнга эмас, балки муаммони интиҳосига қаратилган бўлиши лозим.

Педагогик тизим доирасида қарор қабул қилишда “Етти ўлчаб бир кес” мақолига риоя қилиши, нафақат ресурсларни тежаш, балки меҳнат жараёнини мақсадли бошқаришни таъминлаб, объекти ва субъектив омилларнинг таъсир даражасини инобатга олишни таъминлайди. Бунинг учун, қарорларни тузулишига эътибор қаратиш (12-чизма) лозим.

Педагогик жараёни бошқарувини амалга оширишда турли масалалар юзасидан, аҳамиятдорлик даражаси жамоавий, касбий, шахсий, молиявий, ташкилий-ҳуқуқий, маърифий каби мазмунларга эга бўлган қарорларни қабул қилиш мумкин. Таълим-тарбия жараёнида амал қилувчи асосий омил шахс эканлигини назарда тутиб, педагогик фаолиятини режалаштириш ва бошқариш ўз таркибларига эгаллигини таъкидлаб ўтамизки, қарор лойиҳасини тайёрлашда уларни инобатга олиш қабул қилинадиган қарорни аниқлиги таъминлайди. Булар:

12-чизма.

- даражавий ёндашиш, яъни таълим олувчилар учун турли мураккабликларга эга бўлган (содда, ўта мураккаб, вазиятли, хусусий, умумий) ўқув материалларни етказиш;

- дифференциал ёндашиш, яъни таълим олувчиларга уларнинг базавий маданияти, қобилияти, таълим йўналишини инобатга олган тарзда муносабатда бўлиш;

- индивидуал ёндашиш, яъни таълим вазифаларини (машқларни, лаборатория ишларини ва б.) ҳар бир таълим

олувчининг ўзлаштириш кўрсаткичи, қобилияти, ижтимоий етуклигини инобатга олган ҳолда топшириш;

- субъектли-шахсий ёндашиш, яъни таълим олувчиларга бир-бирига ўхшамайдиган “алоҳида дунё” эканлигини инобатга олган ҳолда таълим бериш.

Бу, ўз навбатида педагогик тизим доирасида қабул қилинадиган қарорларни турларга ажратиш учун индикатор вазифасини бажариб, педагогик амалиёт, аниқроғи педагогик жараёни бошқарувини амалга оширишда услубий мазмун касб этиши мумкин. Қарорларнинг турлари:

- концептуал масалаларни режавий бошқаришга қаратилган қарор;

- жараёни техник ва технологик таъминоти билан боғлиқ масалаларни бошқаришга қаратилган қарор;

- педагогик меҳнат жараёнини ташкиллаштиришга қаратилган қарор;

- педагогик фаолиятни такомиллаштиришга қаратилган қарор.

Қарорлар, қўлланилмаган ресурсларни жалб этиш механизмини белгилаб олиш имкониятини берадики, уни қарорни мобиллаштирувчи вазифаси деб идрок этиш мумкин. Ресурслар қуйидаги мазмунларда бўлиши мумкин: мотивациявий, интеллектуал, ахборий, коммуникатив, рақобатли, демографик, ижтимоий-экологик, технологик, инновациявий, илмий, молиявий, услубий ва б.

Шу аснода педагогик фаолият доирасида қарор қабул қилишни самарадорлигини таъминлаш мақсадида таълим-тарбия жараёнини таъминлашни бир нечта босқичларга ажратган ҳолда, бир тўхтамга етишни тавсия этамиз. Чунки ҳар бир босқич педагогик муаммони тизимли тарзда идрок этишини таъминлаб, тизимли дунёқарашни шакллантириш учун амалий хизмат қилади. Жумладан:

- таълим-тарбияни ташкилий-услубий босқичи;
- таълим-тарбияни ҳуқуқий-иқтисодий босқичи;
- таълим-тарбияни меҳнат бозорининг талаблари асосида таълим-тарбияни босқичи;

- таълим-тарбияни илмий-методик таъминотини амалга ошириш босқичи;

- таълим-тарбияни техник-технологик таъминоти босқичи;

- таълим-тарбия жараёнини бошқариш босқичи;

- таълим-тарбияни такомиллаштириш босқичи;
- таълим-тарбияни олиб боровчи профессор-ўқитувчиларни тайёрлаш (малакасини ошириш) босқичи ва б.

Бу босқичларни инобатга олган ҳолда, қарор вариантларини тайёрлаш, қарорни илмийлигини, хусусийлигини, аниқлигини таъминлайди. Негаки, таълим-тарбия мазмунини белгилашда “Таълим-тарбия мазмунини жамият, фан, маданият ва шахс талабларига мослигини таъминлаш”, “Талим-тарбияда аниқ фан соҳасини ўзига хослигини инобатга олиш”, “Таълим-тарбияда тузилмавий бирликни таъминлаш”, “Таълим-тарбия мазмунининг гуманизациялашувини таъминлаш”, “Таълим-тарбияни фундаменталлашувини таъминлаш”, “Таълим-тарбияда инсонни таянч маданиятга суянишини таъминлаш”, “Таълим-тарбияда миллий манфаатларни ҳимоясини амалга оширишини таъминлаш” каби таъминлаш амал қилинади. Ўз навбатида бу таъминлаш миллий таълим-тарбия концепциясининг моҳиятини белгилаб олишни таъминлаш, бу Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да ўз аксини топгандир.

Қарорларни қабул қилиш технологиясини ўрганиш назарий ва амалий мазмун касб этиб, бошқарув назариясини бойитиш учун, маълум илмий қарашларни такомиллаштириш учун, тараққиётни жараёнини силлиқ кечишини белгилаб олиш учун хизмат қилади. Агарда, бошқарувни диагностик функцияси, қайта алоқа ўрнатиш функцияси, мўлжаллаш функцияси, стимуллаштирувчи функцияси, коррекциявий функцияси, назорат этиш функциясини мавжудлигини инобатга олсак, бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалиётга татбиқ этишни назарий жиҳатдан ўрганишда қуйидаги тавсияларга амал қилиш тавсия этилади:

- аниқ масала (муаммо) юзасидан қарор қабул қилишда жорий ҳолат ва мавжуд ресурсларни инобатга олган ҳолда ёндашиш лозим;
- қарор қабул қилишда мажмуавий, яъни муаммони бартараф этишда барча унсурларни алоқадорлик даражасини инобатга олган ҳолда ёндашиш лозим;
- қарорни амалиётга татбиқ этиш механизми ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиб, ижрочиларни касбий компетентлигини инобатга олиш лозим.

Педагогик меҳнатнинг ҳосиласи сифатида инсон-мутахассисни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратар эканмиз, қабул қилинадиган

қарорлар мақсад ва вазифаси жиҳатидан тайёрланадиган мутахассисларни амалиётда самарали фаолият юрита олишини таъминлашга хизмат қилиши лозим. Бу ўз навбатида, таълим субъектини интегратив-алгоритмик моделини аниқ илмий таълимотларга асосланган тарзда ишлаб чиқишни тақозо этади. Мазкур, ўз навбатида таълим фалсафаси, таълим психологияси, таълим иқтисоди, таълим назарияси, таълим тиббиёти, таълим ҳуқуқи каби фан соҳаси мутахассисларини ижодий ҳамкорлигини йўлга қўйишни тақозо этади.

V- БОБ. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ МОДЕРНИЗАЦИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МИЛЛИЙ МАНФААТЛАРНИ ТАЪМИНЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА

5.1. Таълим тизимининг структуравий таснифи

Ҳар бир жамиятнинг истиқболи унинг ажралмас қисми ва ҳаётий зарурати бўлган таълим тизимининг қай даражада ривожланганлиги билан белгиланади. Бугунги кунда мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизнинг узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш, янги сифат босқичига кўтариш, олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг педагогик ва касб даражасини мунтазам ошириш асосида уларнинг қонунчилик меъёрийари, назария, илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқитилаётган фанлар бўйича инновациялар, шунингдек ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари соҳасидаги сўнгги ютуқлари асосида таълим самарадорлигини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу ўз навбатида таълим тизими фаолиятини миллий манфаатларни ҳимоялаш нуқтаи назари асосида бошқаришни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ўз ичига қуйидагиларни олади:

1. Давлат стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари;

2. Таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар;

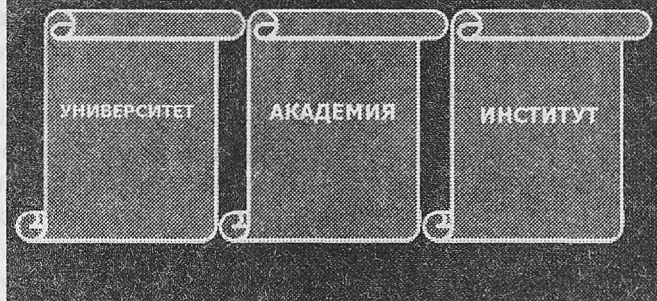
3. Таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар.

Таълим тизими

Давлатга қарашли таълим муассасалари

- Мактабгача таълим муассасалари
- Мактаблар
- Академик лицейлар
- Касб-хунар коллежлари
- Олий таълим муассасалари.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

Университет:

-билим ва таълимнинг бир қанча соҳалари бўйича олий ва ундан кейинги таълим турлари дастурларини амалга оширади;

-турли соҳа мутахассисларини қайта тайёрлайди ва малакасини оширади;

-фанларнинг кенг қамрови бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар олиб боради;

-билимларнинг тегишли соҳалари бўйича илмий ва услубий марказ ҳисобланади.

Ўзбекистонда қуйидаги университетлар фаолият олиб боради:

1. Ўзбекистон Миллий университети
2. Тошкент Ислон университети
3. Тошкент давлат техника университети
4. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
5. Тошкент давлат педагогика университети
6. Тошкент давлат иқтисодиёт университети
7. Тошкент ахборот технологиялари университети
8. Жаҳон иқтисодиёт ва дипломатия университети
9. Тошкент давлат аграр университети
10. Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт университети
11. Тошкент давлат юридик университети
12. Қорақалпоқ давлат университети
13. Самарқанд давлат университети

14. Наманган давлат университети
15. Андижон давлат университети
16. Фарғона давлат университети
17. Бухоро давлат университети
18. Гулистон давлат университети
19. Термез давлат университети
20. Ургенч давлат университети
21. Қарши давлат университети

Академия:

-билим ва таълимнинг муайян соҳалари бўйича ва ундан кейинги таълим турлари дастурларини амалга оширади;

-билимнинг муайян соҳалари мутахассисларини қайта тайёрлайди ва малакасини оширади;

-фан, маданият ва санъатнинг аниқ соҳалари бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар олиб боради;

-ўз фаолияти доирасида етакчи илмий ва услубий марказ ҳисобланади.

Ўзбекистонда муайян соҳаларга ихтисослашган қуйидаги академиялар фаолият кўрсатади:

1. Тошкент тиббиёт академияси
2. Солиқ академияси
3. Молия ва банк академияси
4. Куролли кучларнинг академияси
5. Ички ишлар академияси
6. Давлат бошқаруви академияси

Институт:

-билимнинг бир соҳаси доирасида олий ва ундан кейинги таълимлар дастурларини амалга оширади;

-муайян соҳалар мутахассисларини қайта тайёрлайди ва малакасини оширади;

-амалий ва фундаментал илмий тадқиқотлар олиб боради. Бунга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин:

1. Тошкент давлат шарқшунослик институти
2. Тошкент автомобил йўлларини лойиҳалаш, қуриш ва эксплуатацияси институти
3. Тошкент архитектура-қурилиш институти
4. Тошкент кимё-технология институти
5. Тошкент молия институти

6. Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти
7. Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
8. Тошкент темир йўл муҳандислар институти
9. Тошкент давлат педиатрия тиббиёт институти
- Тошкент фармацевтика институти
- Миллий рассомлик ва дизайн институти
- Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти
- Тошкент ирригация ва мелиорация институти
- Бухоро муҳандислик технологиялар институти
- Наманган муҳандислик педагогика институти
- Навий давлат кончилик институти
- Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
- Самарқанд қишлоқ хўжалиги институти ва бошқалар.

Нодавлат таълим муассасалари

- Хусусий мактабгача таълим муассасалари
- Хусусий мактаблар
- Хусусий ўқув марказлари.

Тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар

1. ЎзФАнинг илмий тадқиқот институтлари (марказлари)

Таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси;
2. Махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари (вазирликлар, идоралар, кўмиталар);
3. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари.

Мамлакатимизда ижтимоий соҳаларда амалга оширилаётган турли ислохотлар аввало инсон манфаатларига хизмат қилиши шубҳасиз. Мазкур ислохотлар натижаси ўлароқ, жамиятимиз ҳаётига умуминсоний кадриятларни сингдириш, миллий маданиятни юксалтириш ҳамда таълим тизимини тубдан ислох қилиш орқали юқори босқичларга олиб чиқиш ва уни янада такомиллаштириш, халқаро рақобатбардош тизимни жорий этиш ҳозирги глобаллашув даврида замон талабларидан бирига айланди.

Давлат секторининг турли тармоқлари каби таълим соҳаси ҳам аста-секинлик билан бозор қонуниятларига мослашиб бормоқда. Зеро собиқ Иттифоқ даврида тўла давлат тасарруфида ва қаромоғида бўлган, фақат бюджетдан ажратилган маблағ эвазигагина молиялаштирилаётган таълим муассасалари эндиликда ўзини ўзи молиялаши, хўжалик ҳисобига ўтиши, даромад оладиган фаолият

билан шуғулланиши, ўқитишда шартномавий усулни жорий этиши мумкин бўлиб қолди.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги¹ қонуннинг 4-моддасига мувофиқ вазирликлар, давлат қўмиталари, идораларнинг олий, ўрта махсус ва касб-ҳунар ўқув юртлари, шунингдек умумтаълим муассасалари белгиланган тартибда хусусийлаштирилиши мумкинлиги назарда тутилган².

Демак, турли таълим берувчи муассасалар улар қайси йўналишда фаолият олиб боришидан (таълимнинг мактабгача таълим, ўрта таълим, касб-ҳунар таълими, олий таълим, касбий таълим, мустақил таълим, каби турлари мавжуд) қатъий назар келажакда хусусийлаштирилиши ва бозор муносабатлари шароитига мослашиши, рақобат майдонида иштирок этиши, таълим олувчиларни жалб этишнинг ва ўқитишнинг шартномавий усулларида кенг фойдаланиши мумкин бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида таълим соҳасини фукаролик-ҳуқуқий тартибга солишдаги илк қадамлар 2 июль 1992 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонундан³ бошланган. Гарчи мазкур қонун 1997 йилга қадар мамлакатимизда таълим тизимини ҳуқуқий тартибга солган бўлса-да, таълим соҳасида ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномалари тузилиши учун “тамал тоши” қўйган қонун сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқ. Мазкур қонуннинг 42-моддасида таълим муассасаси ҳақ эвазига таълим хизмати кўрсатишга ҳақли эканлиги ва шу билан бирга қонунда таъқиқланмаган бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланиши мумкинлиги белгилаб қўйилди. Унда ўқувчилар ва талабаларнинг ҳақ тўлаш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланиши назарда тутилди.

Шундан сўнг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 6 октябрдаги 462-сонли “Давлат

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 1, 43-модда.

² Мазкур моддага Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 4-моддасига ўзгартишлар киритиш, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш масалаларига оид айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш ҳақида”ги 3 апрель 2006 йилги қонунига мувофиқ ўзгартириш киритилган.// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

³ Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1992, № 9, ст. 342

тасарруфида бўлмаган таълим муассасаларини ташкил этиш ва лицензиялаш тартиби тўғрисида¹ги қарор¹ эълон қилинди.

Бу қарор давлат тасарруфида бўлмаган таълим муассасаларини ҳуқуқий мақомини белгилаш ва улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда муҳим ҳуқуқий манба бўлиб хизмат қилди. Мазкур қарорга асосан махсус Низом ишлаб чиқилди унга асосан ҳамда давлат бошқарувининг республика ва маҳаллий органлари: мулкчиликнинг барча шаклларидаги муассасалар, ташкилотлар, корхоналар; жамоат бирлашмалари; диний ташкилотлар; алоҳида фуқаролар; хорижий мамлакатларнинг фуқаролари ва ташкилотлари ҳамда халқаро ташкилотлар таълим муассасалари ташкил этишлари мумкинлиги назарда тутилди.

Барча муассасалар шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб турган, уставларида таълим фаолияти назарда тутилган кичик корхоналар, ташкилотлар ва уларнинг филиаллари, муассисларидан, ташкил топиш муддатидан қатъи назар, шу жумладан, хорижий мамлакатлар фуқаролари ва ташкилотлари мазкур Низомга мувофиқ аккредитациядан ўтишлари лозимлиги белгиланди.

Шунингдек, Олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар тайёрлашни, шунингдек, олий ва ўрти махсус таълим негизида қайта тайёрлаш ва малака оширишни амалга оширувчи муассасалар очинишга лицензиялар, муассаса ихтисосига боғлиқ ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ёки Халқ таълими вазирлиги томонидан, фақат мутахассислар малакасини ошириш, уларни қайта тайёрлаш билан боғлиқ бўлган хизматлар кўрсатиш учун тижорат ташкилотларига лицензиялар белгиланган тартибда давлат иш билан таъминлаш хизмати томонидан, диний таълим муассасаларига таълим фаолияти ҳуқуқини берувчи лицензиялар тегишли конфессия раҳбариятининг тақдимномаси бўйича, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги дин ишлари бўйича кўмита билан келишилгандан кейин Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан, маҳаллий бошқарув органлари томонидан таълим соҳасида мувофиқ маҳаллий аҳамиятга эга бўлган, давлат тасарруфида бўлмаган таълим муассасалари (мактабгача

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1992, №10, 29-модда / Ушбу Қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг 1994 йил 19 апрелдаги 215-сонли қарори билан ўз кучини йўқотган.

тарбия болалар муассасалари, мактабдан ташқари муассасалар, бошланғич, базавий, ўрта мактаблар, бошқа ўрта ўқув юртлари (гимназиялар, колледжлар, лицейлар ва бошқалар), ўрта хунар-техника билим юртлари, ўқув-ишлаб чиқариш, ўқув-курс комбинатлари, марказлари ва хунар таълимининг бошқа ўқув юртлари) очишга лицензия берилиши Низомда ўз аксини топди.

1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида таълим мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; ўрта махсус, касб-хунар таълими; олий таълим; олий ўқув юртидан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш; мактабдан ташқари таълим каби турларда амалга оширилиши белгиланди.

Ҳозирги кунда мазкур қонун таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамият касб этмоқда ва у таълим ислохотларини амалга оширишда тамал тоши бўлиб хизмат қилмоқда. Жамият ривожлангани сари таълим соҳасида ҳам ўзига хос ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бироқ амалдаги қонунчиликда бундай ўзгаришлар билан боғлиқ ўзгартиш ва қўшимчалар киритиб борилиши лозим бўлган меъёрийар деярли қўзга ташланмайди. Агар қонуннинг амал қилиш ҳолатини эътиборга оладиган бўлсак, ўтган давр мобайнида ушбу қонун ҳужжатиغا 1 марта ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганлигига гувоҳ бўламиз. Такқослаганда РФнинг “Таълим тўғрисида”ги қонунига 2003 йилгача 24 та, Қозоғистон Республикасида эса 2 маротаба ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган.

Бу эса таълим муносабатларини тартибга солувчи қонунчилик қарийб 19 йилдан бери ўзгаришсиз амал қилаётганлигини, таълим соҳасининг дастлабки давридаги тартиб ва қоидалар бугунги кунда ҳам ўзгаришсиз амал қилаётганлигини кўрсатади. Шунингдек, ушбу қонуннинг тўлиқ ишламаётганлигини, асосан қонун ости ҳужжатлари муносабатларни тартибга солаётганлиги, ҳуқуқни қўллаш амалиётида эса ушбу қонун билан боғлиқ қўплаб низолар вужудга келиши мумкинлигини англатади.

Шу сабабли Биринчи Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган маърузасида қонунчилик ва норматив ҳуқуқий базадаги камчилик ва нуқсонларни имкон қадар тезроқ бартараф этиш лозимлигини, ўз олдимишга қўйган вазифалар биз барпо этаётган ҳуқуқий давлатни шакллантиришда нақадар муҳим

аҳамиятга эга эканлигини, иқтисодий ўсишни таъминлаш, одамларни ҳаёт даражасини янада юксалтириш, социал-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳаларда бошқа кўплаб вазифаларни ижобий ечим топиши муҳим вазифа эканлигини, бу вазифалар авваламбор демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш, кучли фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатлигини таъкидлаб ўтган эдилар¹.

Ушбу маъруза мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, таълим соҳасини ислоҳ қилиш, кўпроқ рақобат майдонини вужудга келтириш, айрим монопол таълим муассасаларига рақобатли бўлган хусусий таълим муассасаларини ташкил этиш, бунинг учун эса ҳуқуқий норматив базани шакллантириш лозим. Шундагина фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида жадал ва самарали илгарилаб бориш мумкин бўлади.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 10 февралдаги 21-сон қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларини давлат аккредитациясидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом² талабларидан келиб чиққан ҳолда аккредитация қилиш орқали давлат назоратини ўрнатган ҳолда кўплаб ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ҳолатига назар ташлайдиган бўлсак, у тарқоқ ҳолда эканлигининг гувоҳи бўламиз. Шу сабабли назаримизда таълим тўғрисидаги қонунчиликни яқдил ҳолатга аниқроғи кодификациялашган ҳолатга келтириш мақсадга мувофиқ. Зеро айрим МДХ давлатларида ҳам мазкур масала қонун чиқарувчи органларнинг кун тартибига қўйилаётганлиги сир эмас³.

Фикримизча, “Таълим кодекси” ишлаб чиқиладиган бўлса, у бир вақтнинг ўзида ҳам конституциявий ҳам маъмурий ҳам ҳўжалик ва фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини бир тизимга солган бўлар эди. Шу билан биргаликда оммавий-ҳуқуқий меъёрлар ва хусусий-ҳуқуқий меъёрларни бир

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир // Ўзбекистон овози газетаси. 2010 йил 28 январь.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 6-7-сон, 37-модда.

³ Масалан Россия Федерациясида таълим кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилган. Официальные документы в образовании. 2003. № 21 (228). С. 13 – 14., Образовательное право (приложение к «Учительской газете»). № 12 от 27.03.2003 г.; № 16 от 24.04.2003 г.; № 17-18 от 01.05.2003 г.

тизимга солиш фойдаланувчилар учун енгиллик яратиб бериш имкониятини берган бўлар эди.

Агар кодификацияланган қонун яратиш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобланилса, у ҳолда “Таълим тўғрисида”ги қонунни мукаммал янги таҳрирдаги лойиҳасини ишлаб чиқиш лозим.

Айрим давлатларда таълим тизимида ҳам ўзига хосликлар бор. Масалан, Буюк Британияда таълим тизими уч ички тизимдан иборат:

- 1) Англия ва Уэльс;
- 2) Шимолий Ирландия;
- 3) Шотландия таълим тизими.

Англия, Уэльс ва Шимолий Ирландия таълим тизимлари бири-бирига яқин бўлса, Шотландия таълим тизими ўз анъаналари билан ўзига хосдир. Замонавий Буюк Британия таълим тизими мактабгача тарбия, бошланғич таълим, умумий ўрта таълим, олий ва бошқа таълимларни ўз ичига олади¹. Германияда эса таълим тизими классик – бошланғич, ўрта ва олий таълимга бўлинади².

Одатда мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади. Бундай таълим муассасалари давлат ва нодавлат таълим муассасаларида олиб борилади. Бу ерда тузиладиган таълим хизмати шартномаси учинчи шахс – вояга етмаган болалар фойдаси учун тузиладиган шартномалардан саналади.

Республикамизда умумий ўрта таълим босқичлари қуйидагича:

Бошланғич таълим - умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилган (I-IV синфлар);

Умумий ўрта таълим - билимларнинг зарур ҳажмини беради, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради (I-IX синфлар).

¹ Тарасюк Л.Н., Цейкович К.Н. Образование в Великобритании // Социально-политический журнал, 1997, №3. – С. 18.

² Сапрыкин Д. Государственное образование в Германии // Ж. Высшее образование в России, 2005, №1. – С. 151.

Ихтисослаштирилган мактаб таълими - болаларнинг қобилияти, истеъдодини ривожлантириш учун ташкил этилиши мумкин бўлган таълим муассасаси.

Хозирги кунда мазкур соҳада таълим хизматининг ҳақ эвазига амалга оширишга асосланган шартномавий муносабатлари юзага келгани йўқ. Лекин яқин келажакда давлат ўрта таълим муассасаларига рақобатбардош хусусий мактабларнинг очилиши мазкур шартномаларнинг тузилиши учун замин тайёрлайди. Зеро кўпгина давлатларда хусусий мактаблар ўз фаолиятларини айнан таълим хизматидан келиб тушадиган маблағ эвазига ташкил этадилар¹.

Ўрта махсус, касб-хунар таълим олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб-хунар таълими беради. Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир. "Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли ва тушган маблағларни тақсимлаш тартиби ҳақида Низом"га асосан мазкур таълим муассасаларида ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномалари тузилиши мумкин. Уни ҳуқуқий тартибга солиш юқоридаги Низом билан тартибга солинади.

Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлади. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртларида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус касб-хунар таълими асосида амалга оширилади.

Фуқаролар иккинчи ва ундан кейинги олий маълумотни шартнома асосида олишга ҳақлидирлар. Уларда ҳақ эвазига таълим хизмати кўрсатиш шартномаси тўлов контрактлари асосида амалга оширилади.

¹ Вейзеров В.А. Дошкольное образование и воспитание в Британии // Ж. Образование в современной школе, 2005, №4. -С. 55.

Айрим ҳолларда ҳақ эвазига олий ўқув юртидан кейинги таълимни олишлари мумкин. У жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилгандир.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш касбий билимлар ва кўникмаларни чуқурлаштириш ҳамда янгилашни таъминлайди. Бу борада қатор марказлар, ўқув курслари ва бошқа таълим муассасалари ташкил этилган. Уларда таълим аксарият ҳолларда тўлов контракт асосида амалга оширилади.

Болалар ва ўсмирларнинг якка тартибдаги эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этишлари мумкин. Мактабдан ташқари таълим муассасаларига болалар, ўсмирлар ижодиёти саройлари, уйлари, клублари ва марказлари, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, санъат мактаблари, мусиқа мактаблари, студиялар, кутубхоналар, соғломлаштириш муассасалари ва бошқа муассасалар киради. Мазкур муассасаларда спорт билан шуғуллантиришга асосланган мактабдан ташқари таълим муассасаларининг хизмат кўрсатиш шартномалари, санъат мактаблари ва соғломлаштириш муассасаларида хизмат кўрсатиш шартномалари, мусиқа мактабларида хизмат кўрсатиш шартномалари ва бошқалар тузилиши мумкин.

5.2. Таълим сифатини таъминлашнинг назарий-функционал таҳлили

Мамлакатимизда ўтказилаётган модернизация фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг юксак талаблари ва эътироф этилган намуналарга жавоб берадиган юқори малакали кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш таълим тизимини тубдан ислох қилиш ва модернизация жараёнларини чуқурлаштириш, технологиялар, инновацияларни таълим ва тарбия жараёнларига татбиқ этишни тақазо этмоқда. Жаҳон тажрибаси, юксак даражада тараққий этган мамлакатлар тажрибаси бу ҳақиқатни қайта-қайта исботламоқда. Мисол учун, АҚШ, Англия, Германия, Франция,

Хитой, Корея, Япония каби давлатлар таълим сифатини таъминлаш тизими ва уларни баҳолаш тизимини янада такомиллаштириш ва илғор тажрибаларни жорий этиш бўйича дунёда етакчи ҳисобланади.

Ана шу биргина мисолнинг ўзи ҳам қайси соҳада бўлмасин, ҳамиша янгиликка интилган давлатлар тараққиётнинг юқори чўққисида бўлишини тасдиқлайди. Биз айнан янгиликка интиладиган, энг ривожланган давлатлар билан бирга ишлашга ҳаракат қиляпмиз.

Республикамиз мустақилликка эришгач таълим тизимида туб ислохотлар амалга оширилди. Бу борада айниқса “Таълим тўғрисида” ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг қабул қилиниши (1997) муҳим қадам бўлди ва таълим ва тарбия тизимида асосий норматив-ҳуқуқий ҳужжат сифатида хизмат қилиб келмоқда. Бугунги таълим ва тарбия тизими олдида турган муҳим масала, бу таълим тизимида сифатни таъминлашдир. Чунки таълим сифати бу келажакни белгилаб берувчи асосий мезон бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги кунда олий таълим соҳасида таълим сифатини назорат қилиш ва баҳолаш, таълим сифатини таъминлашни ҳуқуқий асосларини мазмун- моҳиятини ўрганиш ва таҳлил этиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Таълим сифати тушунчаси 1998 йилда Париж шаҳрида олий таълим ва унинг сифатини янада такомиллаштириш тўғрисида ўтказилган Бутун дунё Конференциясида ўзининг халқаро номини олган. Ушбу конференцияда 29 та давлат иштирокида таълимнинг сифатини таъминлаш таълим муассасаларининг узоқ вақтга мўлжалланган стратегик вазифаси эканлиги таъкидланган эди.

Таълим сифати тушунчаси бугунги кунда амалиётда жуда кўп ишлатилаётган бўлса ҳам унинг ягона моҳиятини тушинтириб бериш жуда қийин. Таълим муносабатлари билан шуғулланадиган назарийётчилар ва амалиётчиларни фикрига кўра таълим сифати масаласида ягона таърифга келиш мумкин эмас. Жамиятдаги ижтимоий муносабатларни кундан кунга ривожланиши туфайли ҳаёт бизнинг олдимизга янги ва янги талабларни қўймоқда. Бир сўз билан айтганда “Таълим сифати” тушунчаси келажақда узлуксиз равишда такомиллашиб ва ривожланиб боради.

Фикримизча, таълим сифати:
Биринчидан, бу давлат талабларини истеъмолчилар талаблари билан бир-бирига мос келишини таъминлаш меъёрлари.

Иккинчидан, бакалаврлар ва магистрлар тайёрлаш ҳамда илмий тадқиқотлар самарадорлигини баҳолаш ва назорат қилиш ишларини ташкил этиш.

Учинчидан, юқори малакали рақобатбардош мутахассислар тайёрлашга кўмаклашадиган истиқболли таълим дастурларини молиялаштириш ва амалга ошириш.

Бугунги кунда жамиятда фан, техника ва технологияларнинг ривожланиши олий таълим тизимига қуйдаги вазифаларни ечимини топишни юкламоқда:

1. кадрларни сифатли ва кафолатли тайёрлаш;

2. профессор-ўқитувчилар ва талабалар мобилигини таъминлаш;

3. Олий таълим муассасалари фаолиятида таълим дастурларини баҳолаш таомилларини такомиллаштириш.

1998 йилда ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган олий таълимни Бутундунё конференциясида “XXI аср учун олий таълимнинг Бутун дунё декларацияси” қабул қилинди. Бу декларацияда таълимнинг сифати тушунчасига қуйдаги таъриф берилди:

Сифат - бу олий таълим соҳасидаги кўп тармоқли концепция бўлиб, у ўз ичига фаолиятнинг барча функцияларини ва турларини, ўқув ва академик дастурларни, илмий тадқиқотлар ва стипендияларни, таълим муассасаларини етук ва малакали кадрлар билан таъминлаш, ўз устида мунтазам мустақил ишлайдиган талабалар, бинолар, иншоотлар, моддий-техник база, қурилмалар ва жихозлар ва битирувчиларни иш билан таъминлашни ўз ичига оладиган тизим.

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да мамлакатимизда таълим сифатини оширишнинг аниқ йўллари белгилаб берилган. Узлуксиз таълим тизимида олий таълим алоҳида ўрин эгаллайди. Олий таълимнинг муҳим вазифаларидан бири замонавий таълим дастурлари асосида юқори натижали ўқитиш ва малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади. Бунинг учун таълим жараёнига ўқитишнинг замонавий педагогик технологияларини жорий этиш орқали ўқув жараёнини самарадорлигини ошириш ҳамда таълим сифатини янада яхшилашга эришиш лозим. Бу хусусда Президент Ш.М.Мирзиёв шундай

кўрсатма берган: "...менинг назаримда, иккита асосий вазифани ҳал этиш зарур:

- биринчи – илмий муассасаларнинг моддий-техник базасини илгор хорижий марказлар даражасида ва олимлар талабларига мувофиқ сезиларли равишда мустаҳкамлаш керак. Бунда, албатта, давлатнинг эҳтиёжлари ва унинг мақсадли вазифалари инобатга олинishi шарт;

- иккинчи – академикларни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш, жумладан моддий рағбатлантириш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш¹ - лозимлигини кўрсатиб, бу борада аниқ чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш бўйича вазифалар белгилаб берилди.

Дарҳақиқат, таълим сифатини таъминлашда муассасаларнинг моддий-техник базаси ҳамда малакали профессор-ўқитувчилар жамоасининг мавжудлиги марказий бўгин ҳисобланади. Шу муносабат билан таълим тизимида сифат таъминотини таъминлаш мавзуси долзарблашиб бормокда.

Таълим сифати тўғрисидаги маълумотлар бир томондан билим олувчиларни (абитуриентлар, уларнинг ота-оналари, буюртмачи корхоналар) қизиқтирса иккинчи томондан, ОТМ раҳбарияти ва тегишли вазирликлар таълим сифатига асосий жавобгар ҳисобланади. Ҳозирги даврда таълим сифатини баҳолашнинг турли моделлари, мезонлари ва ёндашувлари мавжуд. Европа комиссиясининг T012B06-2006 SM-SCM “Ўзбекистон олий таълим тизимида Сифат таъминоти” ТЕМПУС лойиҳаси доирасида ОТМлар сифатини баҳолаш тизимини яратиш масаласини ўрганиб, мамлакатимизга мос ва олий таълим тизимимизга хос бўлган сифат таъминоти моделини ишлаб чиқиш учун фаол тарзда иш олиб борилмокда.

Бунинг натижаси ўлароқ таълим сифатини таъминлашга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Таълим сифатини таъминлаш - бу таълим соҳасида мутахассисни тайёрлашда буюртмачи (жамият, муассаса) томонидан унга қўйиладиган барча сифатларни шакллантиришга қаратилган жараён.

Мамлакатимизда мустақилликнинг биринчи йилларидан бошлаб таълим соҳасида эски ёндашувлардан бутунлай воз кечилиб, янгича

¹ Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 46 – бет.

тамоийилларга, миллий кадрият ва анъаналаримизга, илғор жаҳон тажрибасига асосланиб, ҳаётимизни тубдан янгилаш, узоқ ва давомли мақсадларимизни амалга ошириш учун таълим ва тарбия соҳасига устувор аҳамият қаратилиб, бор куч ва имкониятлар шу йўлда сафарбар этилиб келинмоқда. Дунё миқёсида интеллектуал ресурслар бугунги кунда таълим сифатини таъминловчи асосий геополитик омил сифатида намоён бўлмоқда. Таълим тизимини модернизация қилишнинг асосий вазифаларидан бири мактаблар, лицейлар, коллежлар ва олий таълим тизимини янги сифат босқичига кўтариш хисобланади. Таълим жараёнини барча субъектлари (профессор-ўқитувчилар, талабалар, ота-оналар, ОТМ маъмурияти ва бошқалар) таълим сифатини таъминлаш учун манфаатдор тарафлар хисобланади. Сифат бу нисбий тушунча бўлиб уни икки жиҳати мавжуд: стандартларга мувофиқлик, истеъмолчиларнинг талабига мувофиқлик. Ҳар доим ҳам истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчининг қарашлари мос келавермайди.

Таълим сифати - бу аниқ шароитларда мақсадга эришиш ва ҳаёт даражасини ошириш учун олинган билимларни, кўникмаларни ва малакаларни қўллашга бўлган эҳтиёж.

Билим сифати ўзининг фундаменталлиги ва зарурлиги билан ўқитиш тугаллангандан сўнг иш жараёнида аниқланади. Умуман олганда таълим сифатини таъминлаш биринчи навбатда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги зиммасига тушади. Хусусан олганда аниқ бир таълим мусасасасининг раҳбариятига боғлиқ бўлади.

Таълим сифатини таъминлашнинг омилларига қуйидагилар киради:

- таълим муассасалари;
- профессор-ўқитувчилар;
- талабалар, битирувчилар;
- ота – оналар;
- истеъмолчилар, кадрлар буюртмачилари.

Таълим сифатини умумий тавсифини очиб бериш учун қуйидаги умумлаштирилган кўрсаткичларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) таълим тизимлари бўйича маълумотлар;
- 2) ўқув жараёни сифатининг тавсифи;
- 3) ўқитиш натижаларининг сифатини тавсифи;
- 4) ОТМда илмий ва инновацион фаолиятни интенсивлиги

тўғрисидаги маълумотлар;

- 5) таълимга киритилган сармояларнинг ҳажми;
6) таълимда бошқарув фаолиятининг самарадорлиги тўғрисидаги маълумотлар.

Биринчи гуруҳ кўрсаткичлари жумласига: таълим мазмуни сифатининг тавсифи; таълим дастурларининг тузилиши ва мазмуни; ўқув жараёнини ташкил этишнинг шакллари; таълим ва тарбия мақсадларининг амалга оширилиши; қўлланиладиган педагогик технологиялар; педагогик кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимлари; педагоглар ва бошқа ходимларни ўқув ва касбий фаолиятларини ошириш мотивацияси бўйича олиб борилаётган ишлар ва хоказолар киради.

Иккинчи гуруҳ кўрсаткичлари жумласига: таълимнинг ҳамма учун очиклиги; таълим жараёнининг ташкил этилиши; таълим жараёнининг йўналтирилганлиги; таълим жараёнининг стандартлаштирилганлиги; ўқитишнинг анъанавий ва инновацион таълим технологиялари нисбати ва назорати; талабалар мустақил таълимини ташкил этиш усуллари.

Учинчи гуруҳ кўрсаткичлари жумласига: таълим муассасаси жойлашган жойнинг демографик ва ижтимоий-иқтисодий ҳолати тўғрисидаги маълумотлар; талабалар контингентининг таркиби; оналарнинг маълумотлилиги; ўқитиш шарт-шароитлари ва таълим муассасасидаги муҳит; жорий, оралик ва якуний назоратлар тўғрисидаги маълумотлар; битирувчиларнинг кейинги тақдири тўғрисидаги маълумотлар ва бошқалар.

Тўртинчи гуруҳ кўрсаткичлари жумласига: таълим муассасаси фаолиятининг интенсивлиги ва профессор-ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятининг интенсивлиги киради.

Бешинчи гуруҳ кўрсаткичлари жумласига: таълим муассасаларининг молиялаштирилиши, кадрлар жиҳатидан, норматив хужжатлар, ахборот, методик, ҳамда моддий-техник таъминот билан таъминланганлиги киради.

Олтинчи гуруҳ кўрсаткичлари жумласига: бошқарув фаолиятининг самарадорлиги, маъмурий бошқарув ва ўқув жараёни сифатини бошқаришда таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилари ва талабаларининг жалб этилганлиги.

Сифатнинг кўп босқичли назорати, ДТСда кўзда тутилган бўлиб рақобатбардош кадрлар тайёрлашга йўналтирилган.

Бу олий таълимда уч босқичда амалга оширилади:

Биринчи босқичда Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази қуйидагиларни амалга оширади:

-Олий таълим муассасаси, унинг раҳбар ва шифойи-медагог кадрларни аттестациядан ўтказиш, унинг асосида ОУМни таълим йўналишлари ва ихтисосликлари бўйича аккредитациялаш масаласи ҳал этилади;

-Ўқув-тарбия жараёни самарадорлиги кадрлар тайёрлаш сифати экспорт баҳоланади.

Иккинчи босқичда таълимни бошқариш бўйича махсус нақолали давлат органи газарруфида ОУМлар бўлган қарорчи ра муассасалар билан ҳамкорликда назорат қилинади:

-ДТСларида кўзда тутилган тайёрлов мазмун ва даража минимумини таъминлаш;

-ДТСларда кўзда тутилган касбий масалаларни ҳал қилиш асосида курслар тайёрлаш сифатини.

Учинчи босқичда Олий таълим муассасаси, талабалар билими, ўқув ва қўлланмасини ўқув жараёнида, шуниқидек, улар билимни фанлар ва битирув маънавий ишлари бўйича Давлат аттестацияси комиссияси назоратини амалга оширади.

Иш беришлар қўйиш имкониятларга эга бўлишлар.

-ОУМ жамоалари орали мутахассисларни тайёрлаш сифатига ўз таъбирини қўйиш;

-ўз маънавлари билан келиб чиққан ҳолда талабалар билим ларрасмалар тузиб таълим дастурлари мазмунини тахлан ва мослаштириш;

-давлат аттестацияси комиссияларида қатнашиб битирувчиларни билимни баҳолаш орали ўз талабаларини ижросини қўриш;

-ўзлари асос бўлган ўқув-услубий биолошмалар орали мутахассислар тайёрлаш ўқув Давлат таълим стандартларини шакллантиришда қатнашсин.

Джон Келлинг "Ўхшишдан бўлганликка қавар" номли катобида қуйидагиларни ёзди: "Ўқок компанияларнинг раҳбарлари қайта таъкил этил жараёнида ўз жамоасига керакли инсонларни олиш ва керакли инсонлардан қутилишдан бошлаган. Шундан сўнг улар қайс томонга сўзишга таяллагадилар. Асосий тоа барча нарсаларни кадрлар ҳал қилати, тама деган сўздан қим деган сўз муҳимроқдир. Чуқли кадрлар бу стратегия, бу таъкилнинг тузилиш, бу таъкил. Компаниялар бундан қанда ани сифат босқичига ўтиш

учун ўз асосларини яратиши зарур. Менинг фикримча бу саволнинг фундаментал жавоби кадрлар масаласи ҳисобланади¹.

Бир сўз билан айтадиган бўлсак, Джим Коллинзнинг ушбу фикрлари бутунги кунда кадрлар тайёрлаш сифати таълим сифатига мувофиқ бўлиши лозим деган сўз билан мос келади. Бунинг учун таълим муассасаларида инновацион фаолиятни олиб боришга қодир бўлган юқори малакали кадрларни тайёрлаш лозим. Бир сўз билан айтганда кадрларни пухтароқ тайёрламасдан туриб, уларни қадрига етмасдан туриб бирор бир соҳада муваффақиятга эришиб бўлмайди.

Сифат – бу хусусият, яъни ишлаб чиқариладиган маҳсулотга қўйилган талабларга жавоб берувчи кўрсаткич бўлиб, объектнинг тавсифи билан унга қўйилган талабларнинг мос келиши. Яъни, буюртмачи/истеъмолчини талаб ва таклифларини қондирилини таъминловчи белги.

Сифат назорати - бу сифатга қўйилган талабларнинг бажарилишини баҳоловчи услуб ва тезкор характерга эга бўлган фаолиятлар йиғиндисидир.

Сифатни бошқариш - бу сифатга қўйилган талабларни бажариш учун олиб бориладиган олий таълим муассасасида қўлланиладиган усуллар мажмуаси асосида бажариладиган фаолият туридир.

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимида 1991 йилдан шу кунга қадар амалга оширилган ислохотлар “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни амалга ошириш туб ижобий ўзгаришларга олиб келди. Олий таълим тизимида сифатни таъминлаш тўртга бўлинади:

1. Ички назорат олий таълим муассасаси томонидан амалга оширилади. Ички назорат олий таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органи томонидан тасдиқлаган Рейтинг назорат тизими ҳақидаги низом асосида ўтказилади;

2. Якуний давлат назорати олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари бўйича уларнинг ўқув режаларига мувофиқ равишда ўқув фанлари бўйича давлат аттестацияси, бакалаврият талабаси учун битирув малакавий иши ёки магистратура талабаси учун диссертация ҳимоясини ўз ичига олади;

3. Давлат-жамоатчилик назорати олий таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органи, жамоат ташкилотлари ва кадрлар буюртмачилари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади;

¹ Джим Коллинз. От хорошего к Великому. - Москва, 2011.

4. **Ташки назорат** белгиланган тартибда Давлат тест марказининг Кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш, педагог кадрлар ва таълим муассасалари аттестацияси бошқармаси томонидан амалга оширилади.

Таълим сифатини таъминлаш жараёнини бошқаришда, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ғояси асосида қуйидаги мезонларга эътибор қаратиш лозим:

- 1) Таълим фаолиятининг натижалари;
- 2) Илмий тадқиқот фаолияти натижалари;
- 3) Хизмат кўрсатиш фаолияти натижалари;
- 4) Инновацион фаолияти натижалари.

Таълим сифати

Таълим сифатини назорат қилиш

ОТМ ичида сифатни назорат қилиш	ОТМдан ташқарида сифатни назорат қилиш
Ички назорат - олий таълим муассасаси томонидан амалга оширилади. Жорий, оралик, якуний назоратни ўз ичига олади.	Давлат-жамоатчилик назорати - олий таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органи, жамоат ташкилотлари ва кадрлар буюртмачилари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.
Якуний давлат назорат- Якуний давлат аттестацияси комиссияси томонидан амалга оширилади. Олий таълим йўналишлари бўйича фан ёки фанлараро давлат аттестацияси, битирув малакавий иши; Магистратура мутахассисликлари бўйича фан бўйича давлат аттестацияси, ёки магистрлик диссертация ҳимоясини ўз ичига олади.	Ташки назорат - белгиланган тартибда Давлат тест марказининг Кадрлар тайёрлаш сифатини назорат қилиш, педагог кадрлар ва таълим муассасалари аттестацияси бошқармаси томонидан амалга оширилади.

Таълим сифатини таъминлаш

ОТМ ичида сифатни таъминлаш	ОТМдан ташқарида сифатни таъминлаш
Олий таълим муассасаси раҳбарияти томонидан: Таълим жараёнига ўқув режа ва фан дастурини амалга оширишда ўқитилаётган фан бўйича таянч маълумотга, билимга, малака ва кўникмага эга бўлган юқори малакали ўқитувчилар (магистр ёки дипломли мутахассислар): фан номзоди ва доцентлар, фан доктори ва профессорлар, шунингдек тажрибага эга бўлган юқори малакали етук мутахассис ва амалиётчилар жалб этилиши.	Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан: Давлат таълим стандартлари, ўқув режалари ва ўқув фан дастурларини бакалаврият йўналиши ва магистратура мутахассисликлари бўйича ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва босқичма-босқич қўллаш, улар билан республикадаги барча Олий таълим муассасаларини таъминлаш; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан келишилган ҳолда зарурат бўлса, олий таълим мутахассисликлари ва йўналишлари классификаторига ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш; Янги авлод ўқув адабиётларини ДТС ва интизомий дастурларга мувофиқ ишлаб чиқиш; Олий таълим муассасалари ва ўқув-тарбиявий жараёнини бошқарувчи ташкилотлар фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий таъминланишини ишлаб чиқиш; Ўзбекистон Республикаси Олий таълим муассасаларига ўқув-услубий раҳбарлик қилиш; Олий ва ўрта-махсус, касбий таълим кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш масалаларини мувофиқлаштириш;

	Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясининг меъёрий-услубий таъминланишини амалга ошириши.
--	--

Таълим сифатини баҳолаш	
ОТМ ичида сифатни баҳолаш	ОТМдан ташқарида сифатни баҳолаш
ОТМ ичида сифат жорий, оралиқ ва якуний назоратлар орқали баҳоланади. Жорий назорат – талабанинг фан мавзулари бўйича билим ва амалий кўникма даражасини аниқлаш ва баҳолаш усули. Оралиқ назорат – семестр давомида ўқув дастурининг тегишли (фаннинг бир неча мавзуларини ўз ичига олган) бўлими тугаллангандан кейин талабанинг билим ва амалий кўникма даражасини аниқлаш ва баҳолаш усули. Якуний назорат – семестр якунида муайян фан бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларни талабалар томонидан ўзлаштириш даражасини баҳолаш усули.	ОТМдан ташқарида сифатни баҳолаш Давлат тест маркази томонидан ташкил этилади ҳамда ўтказилади. Аттестация таълим муассасаси фаолиятини баҳолашда давлат назоратининг асосий шакли ҳисобланиб, таълим муассасасида кадрлар тайёрлаш мазмуни, даражаси ва сифатининг давлат таълим стандартлари ҳамда давлат талабларига мувофиқлигини аниқлашдан иборат.

5.3. Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришнинг норматив-ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг қабул қилинганидан буён таълим мазмуни тубдан ўзгарди. Таълим муассасаларининг таълим-тарбия жараёнига давлат таълим стандартлари ва давлат талаблари

жорий этилди. Меҳнат бозори талабларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизими шаклан ва мазмунан барқарорлашмоқда. Республикамизда узлуксиз таълимнинг жорий этилиши таълимни бошқарув органлари зиммасига бир қатор вазифаларни ҳал этиш ва уларни доимо такомиллаштириб, ривожлантириб боришни тақоза этмоқда. Бу ўринда таълим жараёнини сифатли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ўз вақтида таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўтган давр ичида қабул қилинган қонунларни ижроси бўйича қуйидаги соҳаларда қонунчиликка оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қайта қабул қилинди:

- таълим тизимини бошқариш;
- таълим жараёнини мазмунан ислох қилиш;
- молиялаштириш ва моддий-техник таъминот;
- педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;
- таълим хизматлари бозорини ривожлантириш;
- таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида халқаро алоқалар;
- таълим соҳасида ижтимоий ва молиявий жиҳатдан давлат ёрдамини таъминлаш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий таълим тизимига оид 10 дан ортиқ фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг 50 дан ортиқ қарорлари, шунингдек, олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Олий таълим соҳасида орттирилган тажрибалар асосида Ўзбекистон Республикаси қонунчилигидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар доимий равишда такомиллаштирилмоқда. Маълумки, Олий таълим муассасаларида педагогик фаолият билан боғлиқ муносабатлар норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, яъни қонун ва қонуности меъёрийлари билан тартибга солинади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат деб норматив ҳужжатлар тўғрисидаги Қонунга мувофиқ қабул қилинган, умум мажбурий давлат кўрсатмалари сифатида ҳуқуқий меъёрийларни белгилашга, ўзгартиришга ёки бекор қилишга қаратилган расмий ҳужжатга айтилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турларига қуйидагилар киради:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
2. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари;

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари;

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари;

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;

6. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг буйруқлари ҳамда қарорлари;

7. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонун ҳужжатларидир ва улар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари мажмуини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг буйруқлари ҳамда қарорлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари қонуности ҳужжатларидир.

Таълим - тарбия жараёнларига оид Қонун ҳужжатлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил 9-сон, 225-модда.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил 11-12-сон, 295-модда.

Таълим - тарбия жараёнларига оид Қонуности ҳужжатлари:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислох қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш тўғрисида”ги 06.10.1997 йилдаги № 1869 - сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва

маълумоти олиқлиги тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 12.06.2013 йилдаги №4732-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида"ги 2017 йил 16 февралдаги № 4958-сонли Фармони.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Харажатлар Стратегикка тўғрисида"ги 07.02.2017 й.т. №4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси томон ҳужжатлари тўғрисида", 2017 йил 18 феврал, 6-сон, 70-модда.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори самарадорлиги муҳимасини таъминлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2011 йил 20 майдаги №1535-сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Чет тилни ўрганиш амалиоти янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2012 йил 10 декабрдаги №1875-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Республика олий таълим муассасалари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш ва унинг моддий рағбатлантириш кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2008 йил 21 июлдаги №926-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2017 йил 23 апрелдаги № 2909-сонли Қарори.

Ўзбекистон Республикаси Базирилар Маҳкамасининг Қарорлари

1. Ўзбекистон Республикаси Базирилар Маҳкамасининг "Ўзбекистон таълим тизимини дарсонлар ва ўқув адабиётлари билан таъминлашнинг тароққиллаштириш тўғрисида"ги 05.01.1998 йилдаги № 4-сонли Қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Базирилар Маҳкамасининг "Ўзбекистон таълим тизимида ўқув даража таълим стандартларини яхшироқ қилиш тўғрисида"ги 1993 йил 5 январдаги № 5-сонли Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Базирилар Маҳкамасининг "Олий таълимнинг асосий таълим стандартлари Асосий стандартларини тасдиқлаш тўғрисида"ги 2001 йил 16 августдаги №343-сонли Қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 декабрдаги “Ижро интизомини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №99 - сонли Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий ўқув юртлири талабаларига стипендиялар тўлаш тартиби тўғрисида”ги 2001 йил 17 августдаги №344 - сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасасига педагогларни танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш хусусидаги 2006 йил 10 февралдаги № 20-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга қўйиладиган давлат талабларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2006 йил 16 февралдаги №25-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасалари талабалари ўқишини кўчириш, қайта тиклаш ва ўқишдан четлаштириш тартиби тўғрисида”ги Низомни амалга киритиш хусусидаги 2010 йил 18 июндаги №118-сонли қарори

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2012 йил 28 декабрдаги №365-сонли Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон иқтидорли ёшларини тақдирлаш ва моддий рағбатлантириш тўғрисида”ги 2008 йил 13 октябрдаги № 226-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2008 йил 1 августдаги №164 - сонли Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 20 августдаги №242 - сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасасининг энг яхши педагоги танлови тўғрисида”ги

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курслари тўғрисида"ги Низомга қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги 27.02.2017 йил. №103-сонли Қарори."Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2017 йил 6 март, 9-сон, 129-модда.

Вазирликларнинг қўшма қарорлари:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Соғлиқни сақлаш вазирлигининг "Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари талабаларига, академик таътил бериш тўғрисида"ги Низом тасдиқлаш хусусидаги 2010 йил 8 августдаги №312 ва №19-сонли қўшма Қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Молия вазирлигининг "Олий таълим муассасалари талабаларига стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида"ги йўриқномани тасдиқлаш хусусидаги 2004 йил 10 мартдаги №2-П, №43-сонли қўшма Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Меҳнат вазирлиги, Молия вазирлигининг «Олий таълим муассасалари бошқарув, техник, хизмат кўрсатувчи ва ўқув ёрдамчи ходимларининг Намунавий штатларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2017 йил 6 февралдаги 1-2017, 4-к/қ, 13-сонли қўшма Қарори.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буйруқлари:

1. "Иқтидорли талабаларни излаш, аниқлаш ва уларни мақсадли тайёрлаш тўғрисида"ги Низомни тасдиқлаш тўғрисида"ги Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1998 йил 10 июлдаги № 185 сонли буйруғи.

2. Ўзбекистон Республикаси "Олий таълим муассасалари талабаларининг малакавий амалиёти тўғрисида"ги Низомни тасдиқлаш ҳақидаги Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1998 йил 30 октябрдаги №305 сонли буйруғи.

3. "Олий таълим тўғрисида"ги Низомни тасдиқлаш тўғрисидаги Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 09.02.2003 йилдаги №9-сонли буйруғи.

4. "Олий таълим муассасаларида очик лекцияларни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида"ги Низомни тасдиқлаш тўғрисидаги Олий

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 декабрдаги “Ижро интизомини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” №99 - сонли Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий ўқув юртлари талабаларига стипендиялар тўлаш тартиби тўғрисида”ги 2001 йил 17 августдаги №344 - сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасасига педагоглари танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш хусусидаги 2006 йил 10 февралдаги № 20-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга қўйиладиган давлат талабларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2006 йил 16 февралдаги №25-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасалари талабалари ўқишини кўчириш, қайта тиклаш ва ўқишдан четлаштириш тартиби тўғрисида”ги Низомни амалга киритиш хусусидаги 2010 йил 18 июндаги №118-сонли қарори

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2012 йил 28 декабрдаги №365-сонли Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон иқтидорли ёшларини тақдирлаш ва моддий рағбатлантириш тўғрисида”ги 2008 йил 13 октябрдаги № 226-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2008 йил 1 августдаги №164 - сонли Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 20 августдаги №242 - сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасасининг энг яхши педагоги танлови тўғрисида”ги

махсус таълим вазирлигининг 30.10.2015 йилдаги № 9-2015 сонли буйруғи.

15. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчилар таркибининг ўқув, илмий-методик, илмий-тадқиқот, ташкилий-методик, маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишлар юкламасини аниқлаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 09.09.2015 йилдаги № 5-2015-сонли буйруғи.

16. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини Давлат таълим стандартларига мувофиқ такомиллаштирилган меъёрий ва услубий хужжатлар ҳамда замонавий ўқув адабиётлари билан таъминлаш тўғрисида”ги 06.04.2016 йилдаги №137-сонли буйруғи.

17. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий тайёргарлигига қўйиладиган муваққат малака талабларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2016 йил 12 мартдаги №332-сонли буйруғи.

18. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Янги ўқув услубий мажмуаларни тайёрлаш бўйича услубий кўрсатмани тавсия этиш тўғрисида»ги 2017 йил 1 мартдаги №107-сонли буйруғи.

19. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Олий таълим муассасалари кафедралари Кенгашларини ташкил этиш тўғрисида»ги 2017 йил 13 мартдаги №138-сонли буйруғи.

20. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг “Олий таълим муассасалари талабалари республика фан олимпиадаси тўғрисида»ги 2015 йил 7 апрелдаги №123 -сонли буйруғи.

21. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги Қарорини ижроси тўғрисидаги 2017 йил 24 апрелдаги №244 сонли буйруғи.

Ушбу норматив хужжатларда Ўзбекистонда мустақиллик йилларида таълим тизимининг барча турларини тубдан ислох қилиш бўйича аниқ мақсадли кенг миқёсдаги ишлар амалга оширилганлиги жумладан: Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Мактаб таълимини ривожлантиришнинг умуммиллий давлат дастурини муваффақиятли

амалга ошириш натижасида таълим жараёнининг барча босқичларини қамраб олувчи, замонавий ўқув-лаборатория ускуналари ва компьютер техникаси билан жиҳозланган умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, олий таълим муассасаларидан иборат, юқори талабларга жавоб берувчи узлуксиз таълимнинг яхлит тизими яратилганлиги кўрсатиб ўтилган.

5.4. Педагогик фаолият тизимида ахборот маданиятининг функционал роли

Ахборот маданиятини шакллантириш мавзуси муҳим аҳамиятга молик масаладир. Бунда фақатгина ахборот олиш ва ўрганишнинг ўзи кифоя эмас. Ахборот билан ишлашда “Ахборот қачон ишлаб чиқилган?” “Ахборотнинг мақсади конструктивми ёки деструктивми?”, “Ахборотда муаммога, масалага қандай ёндашилган?” каби саволларга жавоб топиш муҳим ҳисобланади. Мазкур ҳолат эса педагогнинг касбий маданиятини шакллантиради. Шу сабабли, жамиятда ахборот билан ишлашнинг шундай тизимини яратиш керакки, у инсоният, жамият манфаатини ўзида мужассам этсин. Бу, маънавий бойлик ҳисобланмиш билимни, қадриятларни сақлаш ва такомиллаштириб, ёш авлодга етказиш (ворисийликни таъминланиш) учун ҳам муносиб хизмат қилмоғи керак.

Ахборот маданияти нафақат хабарларни саралаш, уларни аҳамиятли жиҳатларини белгилаб олиш, соҳаларга ажратиш, ғоясини аниқлаш, хабар манбаини топиш учун хизмат қилади, балки жамият манфаатини таъминлайди. Уларни **ахборот маданияти вазифалари**, деб аташни лозим топдик. Булар қуйидагилар:

- **билиш вазифаси** (ахборот истеъмолчиларининг фаолиятини аниқлашга хизмат қилади);

- **тартибга солиш вазифаси** (жамятда ижтимоий муносабатларни тартибга солади);

- **тарбиялаш вазифаси** (шахснинг интеллектуал ривожига ёрдам бериб, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий меъёр ва қадриятларни ўзлаштиришга, қизиқишларнинг юзага келишига, фаолият учун маълум установакаларни ишлаб чиқишга қўмаклашади);

- **мафкуравий вазифаси** (дунёда бўлаётган воқеа ҳодисаларни, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётга оид маълумотларни мавжуд ғоялар манфаатларига таяниб фуқароларга етказиш);

ноанъанавий тарзда узатилаётган ахборотни шахсий ва касбий даражада “саралаш” имкониятини беради.

Маълумки, ахборот турли тарзда манзилга етказилиши мумкин. Аммо, фикр алмашиш жараёнида етказиладиган ахборот илтифот тарзида, истак тарзида, буйруқ тарзида ва эҳтимолли талаб тарзида ҳам етказилиши мумкин. Бунда суҳбатдошга таъсир кўрсатиш мақсадига эътибор қаратиш лозим бўлади. Негаки, мубоҳасали таъсир кўрсатиш маълум вазифаларга эга бўлиб, қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- хабар узатувчи ўзини намоён этиш учун мубоҳасага киради (экспрессив вазифа);
- хабар етказувчи ва хабарни қабул қиливчилар юзма-юз учрашиб мубоҳасага киришади (конатив вазифа);
- мусоҳиб жараёнининг кечишини таъминлаш (поэтик вазифа);
- хабар воситаси туфайли мусоҳиб билан алоқага киришади (далиллаш вазифаси);
- хабар воситасида мусоҳибнинг таъсирланишини синаш (металингвистик вазифа).

Маълумки, педагог профессионал бўлиши учун маълум, босқичларни босиб ўтиши лозим. Уларни касбий босқичлар, деб белгилаш мумкин. Ушбу босқичлар фанда “фаза”лар деб аталади, уларга қуйидагилар киради¹:

- оптант (“optatio” – танлаш) фазаси;
- адепт (“adeptus” – эришганлик) фазаси;
- мослашув фазаси;
- интернал (“internus” – ички) фазаси;
- мохирлик фазаси;
- ҳурмат фазаси;
- мураббийлик фазаси.

Зеро, мураббийликка (устозлик даражасига) маълум давр мобайнида махсус кўникма ва малакаларнинг вужудга келиши ҳамда етарлича касбий ва ҳаётий тажрибаларни эгаллаган ҳолда эришилади.

Биринчи – мураббийлик (устозлик) сифатида шаклланиш жараёнининг оптант, яъни танлаш фазаси давомида инсон касб танлаш ёки танланган касбини объектив ва субъектив омиллари таъсирида касбини ўзгартириш муаммосига дуч келади. Ушбу фазани

¹ Касбга психологик танлов ўтказишнинг методологик асослари // Ж. Замонавий таълим. 2013, 4 – сон. 49-53-бетлар.

бошқа фазалар сингари аниқ бир вақт билан чегаралаб бўлмайди. Негаки, бу ҳар бир шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларига, турмуш тарзига боғлиқ.

Иккинчи, яъни адепт фазаси давомида, инсон танлаган касби билан яшайди, уни тўлиқ ўзлаштирган бўлади. Касб мавқеъига қараб, ушбу босқич кўп йилар мобайнида ёки қисқа даврда ўзлаштирилиши (масалан, шифокорлик ёки ҳайдовчилик касби) мумкин.

Учинчи – мослашув фазаси давомида ўқув юртида у ёки бу мутахассисни тайёрлаш жараёни қанчалик яхши ташкил этилган бўлмасин, у амалиётга (ишлаб чиқаришга) тўғридан-тўғри мос келавермаслиги мумкин. Шунинг учун ёш мутахассис бу давр оралиғида хулқи (маиший, касбий), ҳаёт тарзини янада баркамоллик сари йўналтирилиши лозим бўлади.

Тўртинчи – интернал фазаси давомида мутахассис тажрибали бўлиб, ўз ишини севиб, касбий вазифаларни ишончили мустақил бажара олади. Бу касбий муваффақиятнинг кўрсаткичлари унинг ҳамкасблари томонидан ҳам эътироф этилиши лозим, бу, албатта, ўша жамоанинг маънавий муҳитига ижобий таъсир кўрсатади.

Бешинчи – моҳирлик фазаси давомида мутахассис энг осон вазифаларни ҳам, ҳамкасблари бажариш имкониятига эга бўлмаган энг мураккаб вазифаларни ҳам бажара олади. У профессионаллик, универсаллик асосида ўз малакаси, махсус сифатлари билан ажралиб туради.

Олтинчи – ҳурмат фазаси давомида мутахассис ўз ишининг устаси, профессионал даражада, ҳаттоки, ундан ҳам юқори (масалан, тармоқ, тармоқлараро ва мамлакат миқёсида) обрўга эга бўлган шахс бўлади. Бундай мутахассис ўз танлаган касби доирасида барча аттестация талабларига жавоб беради ҳамда юқори малакавий кўрсаткичга (унвон, илмий даража, разряд, категория) эга бўлади. Мутахассислик синовидан ўтгандан сўнг, ҳамкасблари ўртасида мутахассис сифатида унинг фикри ҳисобга олина бошлайди.

Еттинчи – мураббийлик фазаси давомида фаолиятида эришган натижаларни шогирдларига етказиши¹.

Мухтасар қилиб айтганда, ушбу фазаларни муваффақиятли босиб ўтган ҳар бир педагогнинг ибратли мураббий (устоз), яъни ўз касбининг моҳир устаси, деб аташ мумкин.

¹ Самаров Р. Жамият ва Қулолли Кучлар феминизациялашуви. - Тошкент: Фан, 2008.

- **хабар етказиш вазифаси** (дунёда содир бўлаётган воқеа ҳамда ходисаларни инсонлар онига етказати);

- **ташхислаш вазифаси** (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий воқеликларни баҳолашга хизмат қилади);

- **прогностика ўтказиш вазифаси** (инсон ҳаётининг ва фаолиятининг турли йўналишларини олдиндан белгилаш, уларнинг юзага келиши, кечиш босқичларига оид маълумотларни тақдим этади) ва б.

Ахборот маданиятига эга бўлиш турли омилларга боғлиқ. У касбий маданиятда кўпроқ намоён бўлади. Негаки, мутахассис шахсида, ахборот маданиятини касбий маданиятнинг маҳсули сифатида кўриши муҳим. Аслида, жамиятда инсоннинг ишлаб чиқаришдаги фаолиятининг аҳамиятдорлиги ортиши билан, ахборот маданияти ҳам юксалиб боради. Шу боис, Ю.Очерет “Жамиятдаги бирор бир ривожланишни, ахборот маданиятисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бундан ташқари, ахборот воситалари техник-таъминот имкониятларининг кенгайиши билан ҳаётнинг ҳар бир соҳасида ахборот маданиятининг роли ва ўрни ошганлигини кўрсатади”¹ - деб, таъкидлайди.

Мазкур ҳолат, педагогдан ахборот маданиятига эга бўлишни, фаолияти давомида унинг асосий тамойилларига риоя этишни тақозо этади. Бунинг учун педагогик фаолият манфаатларига зид бўлган, педагогик этика тамойилларига мос келмайдиган ахборотни қабул қилмаслик механизмга амал қилиши лозим. Унинг тузилишини “**Педагогик фаолиятда толерантликни таъминлаш психотехникаси**” тарзида қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин:

Биринчи қадам: деструктив мазмундаги ахборот мавжуд ▲ педагог уни идрок этмаслиги мумкин.

Иккинчи қадам: деструктив мазмундаги ахборот мавжуд ▲ педагог унинг айрим хоссаларини (таркибларини) таълим-тарбия манфаатидан келиб чиққан ҳолда ўзгартириши мумкин.

Учинчи қадам: деструктив мазмундаги ахборот мавжуд ▲ педагог унга конструктив мазмун бахш этиши мумкин.

Педагогик фаолиятда “Педагогик фаолиятда толерантликни таъминлаш техникаси” салбий ҳолатлар, стереотиплар, одатлар ҳамда

¹ Қаранг: Очерет Ю. Формирование информационной культуры личности в условиях информационно-библиотечных учреждений // Информационная культура в контексте новой парадигмы образования: проблемы, поиски, решения. — Кемерово, 2001.

Таълимий фаолият жараёнида юзага келадиган ҳар қандай вазият давомида мунозара юритувчилар ўзларини лаёқатмандлигини кўрсатиш мақсадида турли усул ва воситаларни қўллайдилар. Бу жараён ўзига хос жиҳатлари билан диққатни жалб этиб, биринчи навбатда инсон психологияси ҳақида билимга эга бўлишни, иккинчи навбатда, инсоннинг номукаммал (нуксонли, заиф) жиҳатларини белгилаб олишни тақозо этади. Кузатув ва фаолият маҳсулини ўрганиш услублари асосида бу жараёни ўргансангиз, унда айёрлик ва тўғридан тўғри алдашдан иборат бўлган таъсир кўрсатиш усули қўлланилаётганлигини аниқлаш мумкин. Ижтимоий меъёр, педагогик ахлоқ ва илмий этикет тамойиллари асосида мазкур масалани шарҳласангиз, мунозара юритувчилар улар орқали бир-бирига ҳурматсизлик кўрсатиши каби жиҳатларни белгилаб олиш мумкин. Педагогик манфаат нуктаи назаридан бу усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслигини кўрсатиб, уларни пайқаш учун уларнинг моҳиятини тушуниш лозимлигини инобатга олиб, айримларини келтирамиз:

1. Ёлғон стереотиплар - “миш-миш”лар тарқатиш, афсоналар тўкиб “илохийлаштириш”. Бунда:

➤ *биринчидан*, умумлаштириш асосида аниқ вазиятни нотўғри тасвирлаш, зиддиятларни хаспўшлашдан фойдаланилади;

➤ *иккинчидан*, объектив таҳлил ва баҳолашнинг ўрнида “тамға қўйиб”, негатив стереотиплар киритилади, қўрқув шакллантирилади;

➤ *учинчидан*, долзарблаштириш ёрдамида тушунчалар ўзгартирилади. Масалан, муаммонинг йўқлиги “ҳалокат”, “барбод бўлиш” деб, хато эса (ноаниқлик) “даҳшатли”, “қўрқинчли” ёлғон, деб юритилади.

2. Лингвистик механизм (эвфемизм) - тўғридан тўғри қўлланиладиган ибора ва тушунчалар нисбатан “юмшоқ”лари билан, яъни бошқа маънолиси билан алмаштирилади. Бунда ҳарбий психологияда келтирадиган мисоллардан фойдалансак бўлади. Масалан, алоҳида қисм ёки жангчини ўзининг хизмат жойини, яъни ўт нуктасини ташлаб кетиши ёки қўрқиб қочиши институтчионал манфаатдорлик жиҳатидан “ўқ отиш чизиғини тенглаштириш” деб юритилади.

3. “Ўзига мослаб чийлаш” – очиқ ойдin дезинформация, далилларни бир томонлама фақатгина илгари сурилган тезисни мустаҳкамлаш учун келтириб, рақамлар бирёклама шарҳланади. Бу

ВАЗИЯТЛИ МАШҚЛАР

1-машқ.

Педагогик фаолиятда ахборотнинг таъсирчанлигини таъминлаш

Амалий машғулот иштирокчиси ўзининг қизиқишларидан (фан соҳаси бўйича, турмуш тарзи, касби бўйича ва б.) келиб чиққан ҳолда, биринчи навбатда, педагогик тажрибага, иккинчи навбатда аниқ, бир таълимотга таяниб қуйидаги ахборотни ўзлаштириш ва уларни етказиши лозим.

Ахборотни узатишда талабаларнинг диққатини жалб этиш, қизиқтириш мақсадида турли эффектлардан фойдаланиш шарт.

Педагогик фаолият доирасида ахборотнинг таъсирчанлигини таъминлаш учун турли усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, соҳа олимларининг қарашларидан, устозларнинг мавқеидан, илмий кашфиётларнинг натижасидан.

Бугунги кунда, педагогик амалиётда “Антиципация”, “Биринчилик эффекти”, “Хурмат эффекти”, “Илмий мактаб эффекти”, “Ноанъанавий ёндашув эффекти”, “Расмий установка (кўрсатма)”, “Фигуравий имитация”, “Фон ва фигура туташганлигини таъминлаш”, “Мимикрия” ва бошқалар амал қилмоқда.

Машқнинг¹ мақсади — таълим-тарбия жараёнида талабаларга таълимий ахборот етказилганда уни самарадорлиги таъминлаш учун педагогда ахборотни узатиш эффектларини танлаш ва қўллаш техникасини шакллантириш. Мазкур машқ, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида фаолият юритаётган ўқитувчиларга мўлжалланган бўлиб, уни бажариш учун 25 дақиқа вақт ажратиш мақсадга мувофиқ.

Машқни бажариш тартиби:

- бажарувчи оқ қоғозга фамилияси, исми ва шарифини тўлиқ ёзади;
- тавсия этилган мавзулар ихтиёрий тарзда танланади;
- машқ бажарган сана қўйилиб, танланган мавзу бош ҳарфлар билан ёзилади;
- ахборотнинг мақсади, вазифаси ва муаллифи (аудиторияси) кўрсатилади;

¹ Машқни бажаришда “Мумкин эмас”, “Нотўғри!”, “Менинг қўлимдан келмайди”, “Менинг тажрибам етарли эмас каби (манипулятив хосса)лардан фойдаланиш тавсия этилмайди.

қонуниятлари, муассасанинг вазифалари ва унинг раҳбари каби барча таркибий хусусиятларни инобатга олишни ҳам тақозо этади.

Инсон, фаолияти давомида турли вазиятларнинг иштирокчиси, кузатувчиси ёки ўрганувчиси сифатида амал қилиши мумкин. Шу сабабли, мураккаб вазиятдан чиқа олган инсон донишманд эмас, балки ўша вазиятга тушмаган инсон донишманд деб кўрсатсак хато қилмаган бўламиз.

Вазиятдан чиқиш учун унинг таҳлилини амалга ошириш лозим бўлади. Бунинг учун қуйидаги тавсияларга амал қилиш талаб этилади:

- юзага келган муаммонинг тизимли кўриниши яратилади ва мажмуа тарзида вазият ўрганилиши лозим. Шундан сўнг, юзага келган вазиятнинг оқибатлари, ечим йўллари ва хусусиятлари аниқланиб, у бир бир турга ажратилса мақсадга мувофиқдир;

- юзага келган вазиятни тизимга тааллуқдорлиги белгиланиб, унинг вазифалари ички ва ташқи муҳитга таъсир кўрсатиш даражаси бўйича аниқланиши маъқул. Бу, ўз навбатида мақсадли таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш учун хизмат қилади;

- жорий вазиятнинг вужудга келиш сабаби ва унинг оқибатлари ҳамда ривожланиш босқичларини аниқлаш ресурслардан ўринли фойдаланишни таъминлайди;

- вазият рўй берган пайтда фаолиятнинг таркибий унсурларини функционаллиги бўйича ўз вазифасини бажара олади ёки ўз вазифасини бажара олиши мушкуллигини аниқлаш лозим. Бу вазиятни моделлаштириш ва самарадорлигини таъминлаш учун шарт ҳисобланади;

- вазиятга нисбатан берилган баҳоларни тизимга солиб, унинг таркибини ҳосил қилувчи шароит, оқибат, ҳаракатдаги таркибларни белгилаш шарт. Шундагина, билдирилган баҳонинг объективлиги таъминланади;

- истикболда рўй бериши, содир бўлиши мумкин бўлган вазиятларга доир мушоҳада юритиб, уларни бошқариш мақсадида конструктив ғояларни тайёрлаш лозимки, ўз навбатида прогнозли қобилият сифатида ҳам баҳоланиши мумкин;

- вазиятда иштирок этаган таркибларни алоҳида-алоҳида ўрганиб, фаолият дастурини ишлаб чиқиш лозим. Дастур, вазиятни мақбул даражада бошқаришни таъминлаш билан бирга, бошқарув

- қайси таъсир кўрсатиш эффектидан фойдаланиши келтирилади;

- ахборот қайси восита ва тартибда узатилиши белгилаб олинади (маъруза ёки амалий машғулот давомида, ҳашар вақтида ва б.).

Машқни бажариш жараёнида қайси иштирокчининг ахбороти амалий машғулот иштирокчилари томонидан қизиқиш билан қабул қилинса, яъни идрок этиш эффекти яққол ифодаланса (олқишларга, кўшимча мунозараларга сабаб бўлса) – у ғолиб ҳисобланади.

Машқни бажариш учун танланадиган шартли мавзулар:

- таълим-тарбия масалалари;
- дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг сифати;
- илмий-педагогик мактаб асосчиси;
- таълим-тарбия жараёнини бошқаришда ОАВнинг роли;
- таълим-тарбияда интернет хабарлари ва ижтимоий ҳаёт сабоқлари;
- ижодкор педагог ва унинг ҳаёти;
- талабаларнинг турар жойи ва ўқув фаолияти;
- педагогик фаолиятнинг тузилиши;
- педагогик вазият;
- педагогик жамоадаги муносабатлар ва б.

2 – машқ.

Таълим тарбия жараёнини бошқаришда қарор чикариш технологияси

Тошкент шаҳрида жойлашган ОТМлардан бирида 2014-2015 ўқув йилининг биринчи семестри бўйича якуний назорат синовларининг ўтказилиши ўқув жараёни графигига асосан 2015 йилнинг 19 январидан 31 январигача белгиланган эди?

Аммо ОТМ маъмуриятининг буйруғи билан якуний назорат синовларини ўтказиш муддати бир ҳафта олдинга сурилди, яъни, 2015 йилнинг 19 январидан 25 январигача деб ўзгартирилди. Барча куреларда якуний назоратлар фан бўйича охириги дарсда ёзма ўтказилди ва профессор-ўқитувчилар томонидан 2015 йилнинг 24 январ кунигача текширилиб якуний қайднома ва талабаларнинг синов дафтарчаларига расмийлаштириб берилди.

фаолиятининг таркибий қисмини босқичларга ажратиш имконини берадики, ўз навбатида бошқарувнинг тизимлилигини таъминлайди.

Таҳлил, шу жумладан тизимли таҳлил ўз соҳасининг билимдони, янгиликларга интилувчи-бунёдкор, чуқур мушоҳада юрита оладиган инсон-мутахассис томонидан амалга оширилиши натижасида педагогик меҳнат, шахс, жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ бўлган манфаатларнинг ҳимояси таъминланади. Педагогик тизим доирасида бу масала алоҳида мазмун касб этиб, истикболга қаратилганлиги, миллат, ватан тақдири билан бевосита боғлиқ бўлганлиги жиҳатидан стратегик масалалар сирасига таллуқлидир.

10. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. – СПб.: Изд-во СПбГТУ, 1997.

11. Выступление Премьер-министра Республики Узбекистан Шавката Миромонивича Мирзиёева на совместном заседании Законодательной Палаты и Сената Олий Мажлиса // Народное слово. 9 сентября, 2016 г. №179 (6584).

12. Грачев Г.В., Мельник И.К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. - М.: ИФ РАН, 1999.

13. Джуманов О.И., Инатов А.И. Методы и алгоритмы контроля достоверности передачи и обработки изображений непрерывных объектов сложной структуры // СамДУ Илмий ахборотнома, 2014-йил, 3А-сон (85).

14. Джураев Т.А. Философия безопасности: пределы переосмысления. – Ташкент, 2013.

15. Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013.

16. Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт (Илмий-таҳлилий мақолалар тўплами). - Т.: Шарқ, 2003.

17. Иванов А.В. Природа сознания // Автореф... дис. . доктора филос... наук. – Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998. - 31 с.

18. Инатов А.И., Долиев Ш., Таълим тизимида ўқитувчилар махоратини оширишда ахборот технологияларидан фойдаланиш муаммолари. “Интеллектуал салоҳиятли иқтидорли ёшлар”. Республика илмий-амалий конференция. - Самарқанд: СамДАҚИ, 2014-йил 23-24 май, 3-қисм.

19. Кузнецов И.Н. Учебник по информационно-аналитической работе. – М.: Яуза, 2001.

20. Макколл Д. Магическая сила сознания. Техники созидательного мышления. Пер. с англ. Тугариновой О.В. - М.: КСП +, 2003.

21. Маничев С. А. Организационный контекст принятия управленческих решений // Ж. Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 16. 2015. Вып. 1. - С. 55-62.

22. Мамбетова И. Модулли ўқитиш - таълим сифатини таъминлаш технологияси сифатида // Plm ha'm ja'miet 2015, 4-сон.

23. Маркова А. К. Психология труда учителя. - М.: Феникс, 1993.

ОТМда 2015 йилнинг 26 январидан бошлаб ўқув йилининг иккинчи семестри бўйича ўқув жараёни бошланди.

Академик қарздор талабаларга эса 2015 йилнинг 26 январидан 31 январигача қайта ўзлаштириш ва назоратларни топтириш учун ОТМ ректорининг буйруғи билан муддат берилди. Ушбу буйруқда ОТМ профессор-ўқитувчиларига 2015 йилнинг 26 январидан 31 январигача академ қарздор талабалардан жорий, оралиқ ва якуний назоратларни қайта олиш ва тегишли хужжатларга расмийлаштириш мажбурияти белгилаб қўйилди.

ОТМ ректорининг буйруғи билан 2015 йилнинг 31 январигача академ қарзларини ўзлаштирган барча талабаларга 2 феврал 2015 йилдан бошлаб ўрнатилган тартибда стипендиялар расмийлаштирилди.

Масалани ҳал қилинг? Тегинли хулосалар чиқаринг?

Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият, 2008.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
5. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 104 б.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagі ma'ruzasi www.press-service.uz

Махсус адабиётлар:

1. Абдуллаев А., Остонов К. Дидактические возможности компьютера в процессе обучения математике // Ж. Наука и Мир. № 5 (9), Том III, Волгоград - 2014.
2. Абулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”. – Тошкент, 1979.
3. Аллахвердов В. М. Психика и сознание в логике познания // Ж. Вестник СПбГУ. Сер. 16. 2016. Вып. 1.
4. Антонов А.В. Системный анализ. – М., 2002.
5. Байденко В.М. Болонский процесс: Курс лекций / В.М. Байденко. - М.: Логос, 2004.
6. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнининг ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти // Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007.
7. Бегматов А. Давлат хизмати одоби // Ж. Жамият ва бошқарув. 3-сон, 2004.
8. Бендерская Е.Н., Колесников Д.Н., Пахомова В.И. и др. Системный анализ и принятие решений // Учебное пособие. - СПб. СПб ГТУ, 2001.
9. Борисова Н.В. Образовательные технологии как объект педагогического выбора: Учебное пособие / Н.В. Борисова. - М. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2000. Воронеж: «Кварт», 2002.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, НМИУ, 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг Давлат сирларини сақлаш тўғрисидаги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 5-сон, 1993.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. - Тошкент, 1997.
4. Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. – Тошкент, 1997.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533-сонли Қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сон Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 12.06. 2015 йилдаги № 4732 -сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-1533-сонли қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 февраль, ПФ-4958-сонли Фармони Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.

амалда ўша қараш ва таълимотни йўққа чиқаришга интилиш тарзида намоён бўлади.

13. “Ёлғон ҳурматга эришиш”, мунозара мавзусидан амалда бехабар бўлиб, нолайикликни яшириш мақсадида мунозарада асосан талабаларнинг фикри ва муносабатига урғу бериб, муаммога яқун яшаш тарзида кечади.

Таълимга оид мунозараларда шу тарика хатоликларга йўл қўймаслик мақсадида айрим тавсияларни келтирмиз:

➤ *биринчидан*, мунозара давомида сабрли бўлиб, тез муносабат билдиришга уринмаслик лозим. Негаки, сизнинг эътиборингизга далиллар ва шарҳлар нотўлиқ, охиригача етказилмаган бўлиши мумкин. Аввал ахборот манбаи аниқлигини белгилаб олинг;

➤ *иккинчидан*, мунозара юритувчининг индивидуал хусусиятларини инобатга олиб, мавзуга (масалага) таълуқли ёки таълуқли эмас эканлигини белгилаб олинг;

➤ *учинчидан*, таълимий мунозараларда мунозара юритувчига таъсир кўрсатиш мақсадида (мақгалади, кистов ўтказилади) ҳар хил усуллар қўлланилади. Шу сабабли, мавзуга оид аниқ саволлар, илмий далиллар келтириш лозимлигини унутманг;

➤ *тўртинчидан*, мунозара давомида мавзунини аниқ белгилаб олиб, бирламчи, иккиламчи ва галдаги масалаларга босқичли ва мантикий алоқадорликда муносабат билдириш.

Ундан ташқари, ахборотнинг вазифавий ва тузилмавий хоссаларини инобатга олган ҳолда, шунини кўрсатиб ўтиш лозимки, мубохаса мақсадини билиб олгандагина ахборотнинг узатиш шакли ва услубларини объектив аниқлаш мумкин. Шу билан бирга, ахборотни узатиш шакл, усул ва воситаларининг қиёсий таҳлили амалга оширилгандагина, ахборотнинг таъсирчанлик коэффициенти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Бу, ўз навбатида, мубохаса жараёнининг таҳлилини амалга оширишни тақозо этади. Бунинг учун қуйидаги мазмундаги таъкидлардан фойдаланган маъқул:

- ҳар қандай хабарнинг узатувчиси (адресанти, экспедиенти, коммуникатори) бўлади;

- ҳар қандай хабарнинг қабул қилувчиси (адресати, реципиенти, коммуниканти) бўлади;

- ҳар қандай мубохаса (алоқа, контакт) аниқ мақсадга эга бўлади;

37. Петрова А. Г. Психологическая защита как профессионально важное качество педагогов-психологов в процессе профессионализации // Автореферат диссертации кандидата психологических наук. – Ярославль: Университет, 2014.

38. Плохова М.А. Проблема моделирования феноменов сознания // Ж. Философские науки. 2007, № 8.

39. Расторгуев С. П. Информационная война. - М.: Радио и связь, 1998.

40. Рахмонов Д. Ижтимоий хизмат кўрсатишнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари (кексаларга хизмат кўрсатиш мисолида) // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари журнали. – Тошкент, 2015 йил №3 (71).

41. Рахмонов Д., Назарова Н. Ёшларни қўшимча касбга йўналтиришда ижтимоий хизмат тизимининг роли / Ёшларни қўшимча касбга тайёрлашнинг ижтимоий-педагогик масалалари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. - Андижон: АнДУ, 2016.

42. Рахмонов Д., Назарова Н. Ижтимоий хизмат кўрсатишнинг касб сифатида шаклланиш босқичлари: жорий ҳолат ва истиқболлари / Ўзбекистон жамиятини модернизациялаш шароитида оналар ва болаларни ижтимоий ҳимоялаш. Республика илмий-амалий конференция мақолалар тўплами. – Тошкент: ЎЗМУ, 2016.

43. Рахмонов Д.А. Ижтимоий хизмат кўрсатишнинг касб сифатида шаклланиши / ЎЗМУ хабарлари илмий журнали. Тошкент, 2016. 1/4-сон.

44. Рахмонов Д., Назарова Н. Улуғбекнинг ижтимоий хизмат соҳасида амалга оширган ишлари // Мирзо Улуғбек мероси ва ҳозирги замон. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент, 2014.

45. Рашидов Р. Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлашда тарихий ҳамда этномаданий омилларнинг ўрни / “Шарқшунослик” илмий журнали. 2-сон, 2012.

46. Рашидов Р. Афғонистонда давлатчилик масаласи: тарих ва ҳозирги замон. – Тошкент: Наврўз, 2017.

47. Рыков А.С. Модели системного анализа: принятие решений и оптимизация (учебное пособие для вузов). – М.: МИСИС, 2005.

48. Садриддинов С. Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилик // Ж. Замонавий таълим. 2013, 6-сон.

усулдан илгари сурилган фаразни (тахминни) мустаҳкамлашда қўлланилади.

4. “Индамаслик шакли” - бу ёлгоннинг бир усули ҳисобланиб, талабаларни алдаш мақсадида онгли тарзда муҳим (долзарб) масалага эътибор қаратмасдан, бошқа (ташкилий, техник) мазмунга эга бўлган муаммони бўрттириб кўрсатишда намоён бўлади.

5. Дикқатни бўлиш (ёки дикқатни чалғитиш), бирон бир низоли ёки мунозарага сабаб бўлган воқеани шарҳлаш. Ёлгоннинг бу усули замирида воқеаликни бир нуқтадан иккинчи нуқтага (масалан “А” нуқтадан “К” нуқтага) кўчириш ифодаланган.

6. Айблаш, ёлгоннинг бу усулида умуман далиллар мавжуд бўлмайди, аммо унинг таъсирчанлиги юқори даражада ифодаланган бўлади. Чунки таркибида эмоциялар, манфаатлар, қизиқиш ва зиддиятлар ифодаланган бўлади.

7. Субъектив мулоҳазани реал далил сифатида кўрсатишга ундаш. Бу усулдан асосан қадрияти шаклланмаганлар фойдаланиши мумкин. Уларнинг тафаккур тарзи, субъектив мушоҳида ёритиш доираси ҳам анча тор

8. Нуфузли кишилар обрўидан фойдаланиш, эътиборли кишиларнинг фикрини иқтибос тариқасида келтириб (гоҳида мавжуд бўлмаган китоблардан парчалар келтириб) эътиборини жалб этишда қўлланилади.

9. Иботловчи манбаларга суяниш (манбалар реал ва аноним гуруҳларга ажратилади). Масалан, “Нуфузли бир шахснинг таъкидлашича”, “Фалончининг хабар беришича” - тарзида баён этилса анонимлик, айтайлик, “Соҳа вакили Шохрух Давроновнинг таъкидлашича”-деб, манбадан парчалар келтирилса реал манбага суянганлигини кўрсатади.

10. Рақамлар ўйини, яъни келтирадиган далиллар муҳокама этилаётган мавзу ва масалага тааллуқли бўлмасада уларни “зўравонлик билан”, “тортиб” мавзуга “яқинлаштириш”, “ёпиштириш” тарзида муносабат билдириш.

11. Иботнинг аксиомалиги, мулоҳаза юритмасдан муносабат билдириш тарзида наоён этилади. Масалан, “Бўрининг оғзи қон”, “Хўроз ҳамма жойда бир хил қичқаради” тарзида ифодаланиши мумкин.

12. “Иккиозламачилик”, яъни мунозара этилаётган мавзуга оид бошқа бир қарашни, бошқа бир таълимотнинг устунлигини кўрсатиб,

24. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М., 1994.
25. Моисеев Н.Н. Математические задачи системного анализа. – М.: Наука, 1981.
26. Муротова Д. Атроф-мухитга онгли муносабатни шакллантиришда экологик маданиятнинг роли//Оилада экологик маданиятни шакллантириш омиллари. Республика илмий-амалий конференция тўплами. 27 июнь, 2014 й.
27. Муротова Д. Баркамол авлодни шакллантиришда ҳуқуқий тарбиянинг роли // Муждународная Конференция по Народнонаселению и Развитию после 2014 года.
28. Муротова Д. Глобаллашув жараёнида ёшлар маънавиятини шакллантиришнинг аҳамияти // Ахборот хуружи даврида ёшлар онгини шакллантириш омиллари. Республика илмий-амалий конференция тўплами 2013.
29. Муротова Д. Ёшлар фаоллигини оширишда ижтимоий омилларнинг роли // Республика илмий-амалий конференция материаллари. 29 март, 2013.
30. Муротова Д. Ёшларимиз камолоти келажак саодатимиз // Ж. Соғлом авлод учун. 2-сон, 2013.
31. Муротова Д. Оилавий муносабатларнинг ҳуқуқий жиҳатлари. – Т.: El-press, 2014.
32. Муротова Д., Муратова Д. Экологияга илк қадамлар. - Т.: El-press, 2014.
33. Мусурмонова О., Самаров Р. Халқ билан мулоқот тизимини такомиллашувини таъминлашда бошқарув компетенциясининг функционаллиги // Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили деб эълон қилинганлиги муносабати билан “Пировард мақсад аҳоли фаровонлиги ва юрт тараққиётидир” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. - Андижон: АнДУ, 2017.
34. Мушик Э., Мюллер П. Методы принятия технических решений. – М.: Мир, 1990.
35. Новосельцев В.И. Системный анализ: современные концепции. –
36. Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики. М. Аспект Пресс, 2006.

THE MINING TAX IN THE HAZARIN BA ANAHEIT MACALALAPIN

(Annotated Bibliography)

Thompson, John. 1998. *Macalalapin: A History of the Macalalapin People*.
Cebu: University of the Philippines Press.
Macalalapin, John. 1998. *Macalalapin: A History of the Macalalapin People*.

Macalalapin, John. 1998. *Macalalapin: A History of the Macalalapin People*.
Cebu: University of the Philippines Press.
Macalalapin, John. 1998. *Macalalapin: A History of the Macalalapin People*.
Cebu: University of the Philippines Press.
Macalalapin, John. 1998. *Macalalapin: A History of the Macalalapin People*.
Cebu: University of the Philippines Press.

Macalalapin, John. 1998. *Macalalapin: A History of the Macalalapin People*.
Cebu: University of the Philippines Press.

74. Топилдиев В.Р. Модул тизимини қўллашнинг назарий ва амалий масалалари // Ж. Таълим, фан ва инновация. 2015, 3-сон.
75. Топилдиев В.Р. Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш хусусида // Ж. Таълим, фан ва инновация. 2014, 3-сон.
76. Топилдиев В.Р. Таълим ва тарбия жараёнларини тшқил этишнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари // Услубий қўлланма. – Тошкент: Университет, 2015.
77. Топилдиев В.Р. Таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жиной жавобгарлик // ТДПУ Илмий ахборотлари, 2015. 2-сон.
78. Тырсин А.Н. Теория систем и системный анализ: Учебное пособие / УрСЭИ АТиСО. – Челябинск, 2002.
79. Узнадзе Д.Н. Бессознательное: природа, функции, методы исследования. Т. II. - Тбилиси, 1982.
80. Фанти С. Микропсихоанализ. - М.: АО Аслан, 1995.
81. Фисенко П.И. Личностно-психологические источники опасностей в обществе и психологические аспекты национально-государственной безопасности / Общая теория безопасности (актуальные методологические и социально-политические проблемы). - М., 1994.
82. Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экоэкономикой. – М.: Экономика, 1975.
83. Шамова Т.И., Третьяков П.И., Капустин Н.П. Управление образовательными системами / Под ред. Т.И. Шамовой. - М.: Владос, 2001.
84. Шермухамедов С. Фалсафа ва ижтимоий тараққийт. – Т.: Фан, 2005.
85. Эсанбобоев Ф. Электрон шаклдаги маънавий-маърифий ресурсларни яратиш ва улардан фойдаланиш // Ж. Таълим муаммолари. – Тошкент, 2010. 1 – сон.
86. Эсанбобоев Ф., Куронов М., Бегимқулов У. Маънавий-ахлоқий тарбияда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш // Методик қўлланма. – Тошкент, 2011.
87. Automaticity in Social-Cognitive Processes. John A. Bargh et al. in Trends in Cognitive Sciences, Vol. 6, o. 2. – P. 593–605.

ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ МАСАЛАЛАРИ

(педагогик фаолият мисолида)

*Наиш учун масъул: Шухрат Ғуломов
Саҳифаловчи: Гулчехра Мелибоева
Мусахҳиҳ: Алишер Султонов*

Босишга рухсат этилди. 16.05.2017 й.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Times New Roman
гарнитурасида терилди.

Офсет услубида оқ қоғозда чоп этилди.
Нашиёт ҳисоб табоғи 13.7, Адади 500. Буюртма № 39
Баҳоси келишув асосида

"BROK CLASS SERVIS" МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳар Заргарлик кўчаси, Сегизбаева 10а.

88. Fuchs I.H. The promise and challenge of new technologies in higher education // Proceedings of the American Philosophical society Philadelphia. – 1998. – Vol.142. – № 2. – P. 197-206.
89. Hobfoll S. E. Stress, culture, and community. The psychology and philosophy of stress. New York, 1998.
90. Hobfoll S. E. & Lilly R. S. Resource conservation as a strategy for community psychology // Journal of Community Psychology. 1993. № 21. – P. 128-148.
91. Kathy and Bill Kvolz – Riedler Understanding yourself and others / gcrus@mail.wplus.net [http:// www.wplus. net/pp/gcrus/ index.htm](http://www.wplus.net/pp/gcrus/index.htm)
92. Maslow A. Self-actualizing and Beyond // Challenges of Humanistic Psychology. - N.Y., 1967.
93. Samarow R. The scientific and theoretical aspects of the theory and practice of social work 9th International scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches” // 31th March 2014 Stuttgart, Germany. – P. 89-90.
94. Samarow R., Rakhmanov D. Social work activity in providing the life of the society (functional-structural analysis) // Journal of Theoretical & Applied Science № 07 (39) 2016. – P 14-16.

- ҳар қандай мувоҳаса жараёнида (иштирокчилар учун бир хил тарзда тушунарли бўлган) “маҳсус тушунча” ва “маҳсус ибора”лардан фойдаланилади;

- ҳар қандай мувоҳаса давомида хабарнинг манбасига (контекстига) суянилади;

- ҳар қандай мувоҳислик муносабати ўз тузилишига эга бўлади.

Мазкур хусусиятларни ифодали тарзда намоён этиш мақсадида, мувоҳислик моделини (13-чизма) келтириш мақсадга мувофиқдир. Модель мувоҳислик жараёнини бошқариш ва психологик прогнозни амалга ошириш учун назарий аҳамият касб этиб, бошқа психометрик услублар ёрдамида олинган психологик ахборотнинг таҳлилини бажариш учун хизмат қилади.

13-чизма. Мувоҳисликнинг таркибий тузилиши

Юқорида кўрсатилган таркибларнинг музоҳаба давомида иштироки ахборотни узатувчи ва ахборотни қабул қилувчида муҳим ахборот, керакли ахборот ва шунчаки (маълумот учун) ахборот каби жиҳатларга амал қилишни таъминлайди. Ва шу тариқа уни ахборот узатувчи ёки ахборотни қабул қилувчига нисбатан муносабат тарзи

Шу билан бирга таҳлилни амалга оширувчи мутахассиснинг муайян даражада масъулияти ҳам мавжуд бўлиши керакки, у куйидагиларда намоён бўлади:

- холислик (муайян масала ёки муаммони ўрганиш, таҳлил қилиш жараёнида холис ёндашиш, мавжуд вазиятни қандай бўлса шундайлигича таҳлил қилиш, муайян бир муаммо ўрганилаётган, таҳлил қилинаётган жараёнда муаммо иштирокчиларидан ҳеч қайси бир томонга ён босмаслик);

- таҳлил жараёнида ўрганилган манбалар, келтирилган далилларнинг ишончлилигини текшириш ҳамда фақат ишончли манбалардан ахборот олиш ва улардан фойдаланиш. Бунда мутахассис муайян ахборотни тарқатаётган манба (объект) ушбу ахборотни тарқатишдан қандай мақсад кўзлаганлиги, ушбу ахборот қанақа аудитория (субъект) учун мўлжалланганлиги ва шу каби ахборотнинг ўзига хос нозик жиҳатларини илғай олиши ва шундан келиб чиқиб мазкур ахборотдан фойдаланиш ёки фойдаланмасликка қарор қилиши лозим бўлади.

Таҳлилни амалга оширувчи мутахассис, метрик усуллар воситасида жамланган ахборотдан ўз ишининг маҳсулини яратади. Бунда, тафаккур операциялари амалий мазмун касб этади. Чунки, таҳлил тафаккурнинг мантикий усули сифатида майдонга чиқади. Бу эса мавҳум тушунчалар ёрдамида ва бир-бири билан мустаҳкам боғланган тафаккур операциялари – мавҳумлаштириш, умумлаштириш ва шу кабилар ёрдамида амалга оширилади.

Англаш жараёнида анализ ва синтез муҳим ўрин тутати ва унинг барча босқичларида амалга оширилади. Англашда тасаввур қилиш, илмий фантазия ва ҳис қилиш ҳам муҳим ўрин тутати ва улар таҳлилни амалга оширувчига тафаккур фаолиятини фаоллаштириш ва қатъий мантикий жиҳатдан кўриб чиқилмайдиган у ёки бу далилни англаш имконини беради. Буларнинг барчаси ижодий жараён тушунчасида умумлашади.

Табиийки, ижодий жараён фаолликни, таҳлилни амалга оширувчининг билим ва қобилиятини кенг сафарбар қилишини талаб қилади. Ушбу сафарбарлик ихтиёрий жўшқинлик ва ҳис-ҳаяжонли ҳолатда ўз ифодасини топади. Ижодий камол топиш, ҳис қилиш ва юзага келадиган ҳолатни моделлаштириш (моддийлаштириш) каби ҳаракатларнинг натижасидир. Шу ўринда, тизимли таҳлил методологиясига бағишланган асарнинг муаллифи бўлган

навланади. Шу билан бирга, Абрахам Маслоу томонидан қадриятларнинг дихоматик мазмун касб этишини кўрсатиб ўтганлигини инобатга олсак¹, бунда мубоҳаса қатнашчилари мубоҳаса мавзусини “В” ва “D” қадриятларнинг “таъсири”да (аборотни шу мавзуларга таълуқлигини танлаб) олиб бориш эҳтимолидан ҳоли эмас. Бунда:

“В” қадриятлар–маиший қадриятлар, ҳаётни тўлиқ таъминланганлиги қадрият ҳисобланади.

“D” қадриятлар–депривациявий, яъни бирон бир етишмовчиликни ифодаланганлиги қадрият ҳисобланади.

Қайси гурҳдаги қадриятлар доминантлик қилсак, мубоҳаса иштирокчилар шу тарзда ўзларининг ҳиссиётларини, кечинмаларини ифодалаб, бир-бирларига таъсир кўрсатадилар. Бу ҳолат, айрим ахборот манбаларида ҳам ўз аксини топади (масалан, монолог ёки диалог тарзида баён этган манбаларда). Шу сабабли педагогик фаолиятга оид ахборот манбаларининг психологик хавфсизлигини таъминлашда уларга функционал-структуравий тарзда ёндашиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Аслида, ҳар қандай илмий концепция аниқ мақсад ва манфаатдорликни таъминлаш учун яратилади. Бу концепциялар бирламчи, иккиламчи ҳамда қўшимча мавқелардан иборат бўлган тушунчаларга эга бўлади. Шу жиҳатиға кўра, уларни таълимий ҳамда илмий фаолиятда концептуал ёндашувлар манфаати сифатида кўрсатсак хато бўлмайди.

5.5. Тизимли таҳлилни амалга оширувчи мутахассиснинг психологик сифатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Тизимли таҳлилни амалга оширишда, мутахассис бир қатор қонуният ва тамойилларга амал қилиши билан бирга, шахсий тажрибаси, касбий компитентлиги, ижтимоий стуклиги кабиларга таянган ҳолда муаммони бартараф этишга оид турли ечим вариантларини тавсия этади. Бу ўз навбатида уни ҳуқуқи, психологик сифатлари ва масъулияти борлигини билдиради. Тизимли таҳлилни амалга оширувчи мутахассис қуйидаги ҳуқуқларга эга:

1) унга тааллуқли бўлган асосий манба билан танишиб, қўшимча ахборотни жамлаш учун материаллар йиғиш;

¹ Maslow A. Self-actualizing and Beyond // Challenges of Humanistic Psychology. - N.Y., 1967. - P. 51.

2) зарурий ҳолатларда раҳбарият/буюртмачидан таҳлилий манба таёёрлаш юзасидан тавсиялар олиш. Манбани тайёрлаш чоғида тегишли бўлим раҳбарлари, масъуллари билан маслаҳатлашиш.

Тизимли таҳлилни амалга оширувчи шахсларнинг умумий сифатлари, шу жумладан психологик сифатлари куйидагилардан иборат бўлиши лозим:

- ўз соҳаси бўйича ёки таҳлил этилиши лозим бўлган масала, муаммо бўйича ниҳоятда кўп назарий билим, амалий кўникма ва тажрибага эга бўлиш;

- муайян бир тил(ўзбек, инглиз, рус ва б.)ларни мукамал даражада билиш (бунда турли манбалардан олинган турли тиллардаги ахборотларни, ўрганиш, таҳлил қилишда ушбу тилларни пухта билиш талаб этилса, таҳлил сўнггида якуний ҳужжат (доклад, маъруза ва ш.к.) тайёрлашда ҳам муайян тилнинг грамматикаси, стилистикаси ва орфографиясини жуда мукамал билиш талаб этилади);

- ўз фикрини қисқа ва лўнда ҳамда пурмаъно сўзлар, тушунчалар, иборалар орқали ифода эта олиш қобилияти (ўз фикрини ҳам оғзаки ҳам ёзма баён этишда предметли баёнга амал қилиш тарзи);

- собитглик, синчковлик (бирор масалага оид ҳужжатлар тўпламини юритиш билан боғлиқ кундалик ишлар, маълумотлар банкини яратиш, тўлдириш, таҳлилий жараённинг зарурий шарти ҳисобланади);

- маълум вақт тадқиқ этилаётган муаммодан чалғий олиш;

- манба тайёрлашда ўз услубини ишлаб чиқиш қобилияти;

- манбанинг мазмуни билан боғлиқ равишда ёзиш (баён этиш) услубини ўзгартира олиш (масалан, портрет, вазият шарҳи баён этишнинг турли услубларини талаб қилади);

- ижодий гуруҳ билан ишлай олиш (жамоавий таҳлилий ҳужжатларни ёзишда керак бўладиган тажриба, қобилият, маънавий муҳитни таъминлашда доминантлик кўрсатиш кабилар);

- ўз нуқтаи назари асосида жамоавий тарзда фаолият юрита олиш ҳамда жамоага киришиб кетиш (коммуникативлик);

- ўзини объектив танқид қила олиш;

- доимий тарзда ўз устида ишлаш, камолотга интилиш;

- вазифаларни тўғри белгилаш ва топшириқ қўя олиш ва б.

давомида ривожлантириб келаётган фан соҳаларига тааллуқли бўлган билим ва эмпирик тажрибаларнинг натижаси сифатида яратилган меъёр, қонуният ҳаттоки аниқ хулқ (масалан, яхши хулқ, номақбул хулқ) модели, техник ускуналарни яратилганлигини ўзи бевосита таҳлилни амалга ошириш натижасида вужудга келганлигини кўрсатади. Бу масалани алоҳида ўрганиш учун фан тарихининг ютуқларига суяниб, “Таҳлилий фаолиятнинг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари” мавзусида ҳар бир тарихий даврни алоҳида инобатга олган ҳолда алоҳида илмий тадқиқот ўтказиш талаб этилади).

Таҳлил, натижалари асосида қабул қилинадиган ҳукм ёки қарор инсон ҳаётида кенг қўлланиладиган, маиший ва ижтимоий ҳаёт тарзини таъминлаш учун кўрсатма вазифасини бажариб келмоқда.

Таҳлилни амалга оширувчи малакали мутахассисларга талабнинг ошиши, аниқроғи ахборот майдонини кенгайиб бориши натижасида турли даражаларда қарор қабул қилиш учун таҳлилий манбаларнинг роли ошиб бормоқда. Натижада, таҳлилни амалга ошириш касб даражасига кўтарилиб, унинг мақсади, вазифалари, тамойиллари, касбий ахлоқ меъёрлари ҳам яратилди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, таҳлилий фаолиятнинг ихтисослашуви натижасида миллий тажриба билан халқаро тажрибанинг ўзаро алмашуви ҳам кузатилмоқда. Шу сабабли, тизимли таҳлил асосида тайёрланган ҳужжатларнинг тузилиши, ҳажми, “тили”, манзилга жўнатиш тартиби, таҳлилий ҳужжатни тайёрлаган мутахассиснинг ҳуқуқ ва мажбурияти каби масалаларга доир қизғин мунозаралар давом этиб келмоқда. Ҳатто, баъзилар таҳлилий манбанинг муаллифлик баён тарзини ягона қолипга тушириш керак, деган даъвони ҳам илгари сурмоқда. Аммо бизнинг фикримизча бунинг иложи йўқ. Чунки таҳлилий манба индивидуал таҳлилий фаолиятнинг ҳосиласи ҳисобланиб, мутахассиснинг тафаккур тарзи, ҳиссий ва ақлий билимлардан фойдаланиш техникаси, тафаккур маданияти, касбий ихтисослиги, ҳудудий ва миллий мансублиги ва бошқа бир қатор психологик омилларни ўзида мужассамлаштирган бўлади. Ундан ташқари, таҳлилни маданият, спорт, мудофаа, тиббиёт, молия ва ҳаттоки аниқ фан соҳасига бағишланган тарзда ўтказиш шарт ҳисобланади. Бу ўз навбатида, тайёрланган манбани тушунарли бўлишини таъминлаш мақсадида ўша соҳанинг тушунчалари,

А.Рыковнинг куйидаги фикрини келтириб ўтамиз: “Тизимли таҳлилда моделлаштириш ҳақида гап кетганда, моделларни мажбурий тарзда миқдорий характерга эга бўлишини кўзламаслик лозим. Модель сифатли, вербал бўлиши мумкин. Лекин, унда асослаб берилган асосий шартлар ва гипотезалар ажратилган бўлиши шарт. Моделнинг мақбуллиги, биринчи навбатда, унинг асосий шартларига риоя этилганлигида намоён бўлади”¹. Бу, ўз навбатида таҳлилни бажариш давомида тавсия этилган ёки намунавий модель тарзида эътироф этилган моделларни айнан қабул қилмасликни билдиради. Шу сабабли, таҳлил этилаётган муаммо, вақт, макон, замон ва вазият омилларини инобатга олган ўз моделига эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Аслида таҳлил, нафақат бошқарувни амалга оширишда, балки ижтимоий ҳаётнинг турли даврида ҳар бир инсон томонидан амалга оширилади. Аммо, педагогик фаолиятда, таҳлил, илмий, илмий-педагогик, илмий-касбий мазмун касб этиб, педагогик жараённинг самарадорлигини янада ошириш учун хизмат қилади.

Таҳлил, фаолият сифатида соҳавий ривожланаётганлиги туфайли доимий равишда янги таҳлилий йўналишлар юзага келмоқда. Бугунги кунда, сиёсий соҳа таҳлилчиси, иқтисодий соҳа таҳлилчиси, ҳарбий соҳа таҳлилчиси, маданий соҳа таҳлилчиси каби тушунчаларни илмий мулоқотга киритилиши бежиз эмас. Яқин келажакда, ажабмаски, таълим-тарбия соҳасининг таҳлилчиси, деган тушунча замирида, педагогик тизим фаолиятининг тизимли таҳлилини амалга оширишга қодир бўлган мутахассисни тушунсак керак.

Таҳлил турининг қайси бирини қўллашдан қатъий назар, унинг натижасида бирон бир шаклга эга бўлган манба тайёрланади. Педагогик фаолият доирасида бу такриз, тезис, мақола, раддия, изоҳ, маълумотнома, тавсиянома, йўриқнома, кўрсатма, маслаҳат тарзида бўлиши мумкин. Агарда, таҳлил давомида аниқ педагогик вазият ўрганилса, бундай ҳолатда маълумотнома ёки тавсифнома тайёрланади. Бундан кўзланган мақсад, педагогик жараённинг самарадорлигини таъминлашдан иборат бўлади. Кўриниб турибдики, педагогик фаолият тизимида таҳлил (фаолият тури сифатида) қатор функцияларни бажариб, педагогик жараёнда юзага келадиган реал

¹ Рыков А.С. Модели системного анализа: принятие решений и оптимизация: – М.: МИСИС, 2005. – С. 45.

ХУЛОСА

XXI асрга келиб, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида тизимли идрок, тизимли менталлик, тизимли таҳлил, умуман олганда тизимли методологиянинг ролли иштироки ошиб бормоқда. Бу жараён, бевосита мажмуавий боғлиқлик, аниқроғи тизим унсурларининг функционал алоқадорлигининг жадал ўсиши, тизимлар ҳақида кенг ва катта ҳажмда билимлар тўпланганлиги билан боғлиқдир.

Тизимли таҳлил – мураккаб ҳисобланган ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, илмий характерга эга бўлган масалаларни ўрганиш учун қўлланиладиган таҳлилий воситалар (усуллар) ёрдамида амалга ошириладиган нисбатан мукаммал таҳлил туридир. Унинг асосида тайёрланган қарорлар мақсадли ва вазифаси жиҳатидан аниқлиги билан ажралиб туради.

Тизимли таҳлилни амалга ошириш чун ҳар қандай объект танланиши мумкин. Аммо, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий институтлар ўрганиш учун белгиланса, бунда улар яхлит тарзда идрок этилиб, тизимий алоқадорлиги бўйича гурҳларга ажратиб, метрик усуллар воситасида ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Таҳлил этиш жараёнида уларни мақсади, амал қилиш қонуниятларини инобатга олиш тайёрланадиган тавсияларни манзиллигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Таҳлил – интеллектуал фаолиятнинг юқори чўққиси ҳисобланиб, маиший, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маърифий ҳаёт ва турли фан соҳаларида қўлланилиб келинмоқда. Бугунги кунда на бир алоҳида инсоннинг фаолиятини ёки бирон бир муассасани иш юритишини таҳлилсиз тасавир этиб бўлмайди. Шу сабабли, таҳлил фаолият тури сифатида ихтиссослашиб бормоқда, таҳлил усуллари ва технологиялари яратилмоқда, таҳлилни амалга оширишда қўлланиладиган техник воситалар ишлаб чиқилмоқда, таҳлил натижаларига қўйиладиган талаблар ва тамойиллар яратилмоқда. Бу ўз навбатида таҳлилий фаолиятни истикболда касбий соҳалар бўйича ихтиссослашуви кузатилишини билдиради.

Таҳлилни соҳалар бўйича амалга ошириш, муаммоларни қисқа вақт давомида аниқлаш ва бартараф этиш учун қулай ҳисобланади. Бу ўз навбатида, таҳлилни турларга ажратишни талаб этади. Таҳлилнинг барча турларига шарҳ бериш мураккаб ҳисобланиб, кўп вақт талаб этади. Чунки, инсоният томонидан яратилган, асрлар

(шу жумладан эҳтимли) вазиятларни таълим-тарбия бериш манфаатидан келиб чиққан ҳолда бошқаришни таъминлаш учун хизмат қилади¹. Шу боис, педагогик жараёни турли даражаларда (индивидуал, гуруҳий) вақти-вақти билан таҳлилини амалга ошириб бориш тавсия этилади. Таҳлил натижалари эса, касбий камолотга эришиш жараёнини силлиқ кечиши таъминлаб, педагогик жамоада индивидуал педагогнинг имижини шакллантириш учун ҳам хизмат қилади. Педагогик тизимда тизимли таҳлилдан фойдаланиш фаолият махсулдорлигини таъминлаш учун шарт ҳисобланади.

¹ Самаров Р., Садридинов С. Педагогик фаолият тизими такомиллашувини таъминлашда тизимли таҳлил: функционал ёндашув // Ж. Замонавий таълим 2016, 2-сон. 23-29 – бетлар.

60. Самаров Р., Муротова Д. Ижтимоий тадқиқотларни ўтказишда тизимли ёндашувдан фойдаланишнинг назарий жиҳатлари // Илм сарчашмалари Урганч давлат университети илмий-услубий журнали № 7, 2013.

61. Самаров Р., Ражабов А. Сиёсий матн таҳлили (методология, назария, амалиёт) / монография. - Тошкент: Akademiya, 2010.

62. Самаров Р., Садриддинов С. Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилиқ // Ж. Замонавий таълим. 2013, 6-сон.

63. Самаров Р., Садриддинов С. Миллий тараққиёт такомиллашувининг илмий асослари (Сиёсий ташхис мисолида) // Ж. Муҳофаза +, 2011, 11-сон (85).

64. Самаров Р., Садриддинов С. Педагогик фаолият тизими такомиллашувини таъминлашда тизимли таҳлил: функционал ёндашув // Ж. Замонавий таълим 2016, 2-сон.

65. Самаров Р., Садриддинов С. Психологик ёрдам кўрсатиш: илмий муаммо ва ёндашувлар // Ж. Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. 2014, 3-сон.

66. Самаров Р. Мудофаавий фаолият: назарий ёндашувлар (монография). – Тошкент: Tugon zamin ziyo, 2017.

67. Симоян Р. Об опасности ложных стереотипов в общественном сознании // Ж. Власть. 2004, № 10.

68. Слободчиков В. И. Психология становления и развития человека в образовании // Ж. Вестник СПбГУ. Сер. 16. 2016. Вып. 1.

69. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности // Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С.Д. Смирнов. - 3-е изд., стер. - М.: Академия, 2009.

70. Соколов Е.Н. Очерки по психофизиологии сознания // Ж. Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. - № 41, 2007.

71. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа // Учеб. пособие. - СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000.

72. Теория прогнозирования и принятия решений / Под ред. С.А. Саркисяна. – М.: Высшая школа, 1977.

73. Теория систем и системный анализ: Учебное пособие / Сост. А.Н. Тырсин. УрСЭИ АТиСО. – Челябинск, 2002.

49. Садриддинова Д. Шахс тоифаси ва касб: ижтимоий-психологик жабҳа // Ж. Замонавий таълим, 2013. 7 – сон.
50. Садриддинова Д. Шахс тоифаси ва касб: ижтимоий-психологик жабҳа // Ж. Замонавий таълим. 7 – сон, 2013.
51. Самаров Р. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми (услугий қўлланма). – Тошкент: Университет, 2015.
52. Самаров Р. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми / Услуги қўлланма. – Тошкент: Университет, 2015.
53. Самаров Р. Барқарорликни таъминлашда илмий тадқиқотларнинг аҳамияти (Ижтимоий-сиёсий жараёнлар мисолида) // Ж. Вестник Каракалпакского отделения Академии наук республики Узбекистан. – Нукус: Илим. 2010, №2.
54. Самаров Р. Инсон камолотини таъминлашда адабиётнинг роли (структурал-функционал ёндашув) “Буюк ипак йўлида умуминсоний ва миллий қадриятлар: тил, таълим ва маданият” номли халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Самарканд: СамДЧТИ нашри, 2016.
55. Самаров Р. Таълим мазмунини белгилашнинг структурал-функционал жиҳатлари (Шахсга йўналтирилган таълим мисолида) // Ж. Замонавий таълим, 2015, 12-сон.
56. Самаров Р. Таълим тизимида дин психологияси (тизимли-функционал ёндашув) // Ж. Замонавий таълим, 2013, 8-сон.
57. Самаров Р. Ўқувчиларга антитеррористик маданиятни шакллантиришнинг муаммолари. Таълим муассасалари тизимида ўқувчи ва талабалар шахсини ривожлантиришнинг долзарб психологик-педагогик муаммолари // Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Бухоро: БухДУ 2006.
58. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари / монография. - Тошкент: Akademiya, 2010.
59. Самаров Р., Маткаримова Г. Ёшлар камолотини таъминлашда ақметехнологиянинг тизимли жабҳалари // Вояга етмаганларни турли маънавий таҳдидлар ва информацион уружлардан ҳимоя қилишнинг долзарб масалалари мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. - Фарғона, 2014. 8-10 июль.

